

ШАРҚ ҲОЛДУЗИ

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Абдулла Орипов — кенгаш раиси
Бобур Алимов
Эркин Воҳидов
Толибжон Мадумаров
Тўра Мирзаев
Ғафуржон Муҳаммедов
Хўжақул Муҳаммадиев

Сувон Нажбиддинов
Хайриддин Султонов
Шарап Уснатдинов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Қосимов
Охунжон Ҳақимов
Хол Муҳаммад Ҳасан

Бош муҳаррир
Сирожиддин Саййид
Ижрочи директор
Бахтиёр Карим
Бош муҳаррир ўринбосари
Икром Отамурод
Наср бўлими мудири
Асад Дилмурод

МУНДАРИЖА

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Миллат ва маънавият. <i>Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор</i>	3
<i>Наср</i>	<i>Улуф салтанат. Тетралогия.</i>
Муҳаммад Али	<i>Учинчи китоб.</i>
	<i>Мироншоҳ Мирзо</i> .....
Акмал Саидов	Амир Темур — эҳтиромга сазовор, илҳомбахш сиймо ...
<i>Эҳтиром</i>	<i>Тошкент қасидаси</i> .....
Исмоил Маҳмуд	<i>Ватан ҳақида ўйлар</i> .....
<i>Шукуҳ</i>	
Амриддин Бердимуродов	<i>Йўлингга нур сочар тонгларинг</i> .....
<i>Шеърят</i>	
Мирпўлат Мирзо	<i>Фунчаларин кўз-кўз қилар боғ</i> .....
Гуландом Тогаева	<i>Воқеий ҳикоялар</i> .....
<i>Наср</i>	
Фулом Каримий	<i>Тўртликлар</i> .....
<i>Шеърят</i>	
Аюбхон Муҳаммадий	<i>Шаффоф туйғулар куйчиси</i> ...
<i>Қутлов</i>	
Умарали Норматов	<i>Ҳаққа тўғри йўлни кўзлаб...</i>
<i>Бир дарахт новдалари</i>	
Набийра Тўрешова	<i>Нафис сеҳр билан жилоланган ижод.</i> .....
<i>Барҳаёт сиймолар</i>	
Дамин Тўрасев	<i>Ҳаёт—китоб демак...</i> .....
<i>Унутмас мени боғим</i>	
Машраб Бобоев	<i>Олий педагогик таълим таянчи. Сўхбат.</i> .....
<i>Журнал меҳмони</i>	
<i>Талабалар дафтаридан.</i>	<i>Бугун оламга нур сочгим келяпти</i> .....
<i>Адабиётшунослик.</i>	<i>Ижодкор шахси ва бадиий услуб.</i> .....
Марғуба Мирқосимова	<i>Тушунши тамойили.</i> .....
Қурдош Қаҳрамонов	<i>Талқин қирралари.</i> .....
Хуршида Ҳамроқулова	<i>Асар қимматини оширувчи восита</i> .....
Илёс Исмоилов	<i>«Шоҳ Эдип»да инсон фожиаси</i> .....
Жаҳонгир Раҳмон	<i>Серқирра ижод соҳиллари</i> .....
Нуриддин Ўқтам	<i>«Саккизинчи мўжиза»га ихлос</i> .....
<i>Мулоҳаза</i>	
Амриддин Икромов	<i>Фурқатнинг номаълум асари хусусида</i> .....
<i>Меросимизни ўрганамиз</i>	
Мўйдинжон Йўллошев	<i>Ҳажвиялар.</i> .....
<i>Гулқайчи</i>	
Сафар Кокилов	

2009

3-сон

МУАССИС:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.
Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монетлик кўрсатилса
Тошкент — 100000,
Амир Темур тор кўчаси, 2. Республика
«Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Манзилимиз:
100027, Тошкент шаҳри.
Ўзбекистон кўчаси, 16 а.
Телефонлар:
227-08-25, 244-57-65.

Босишга рухсат этилди
04.09.2009 йил.
Қоғоз бичими 70x108^{1/16}.
Офсет босма усулида 1-рақамли босмахона қоғозига
Босма тобоғи 12,0
Шартли босма тобоғи 16,8.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 18,4.
Алади 1200 нусха.
Буюртма № 1222.

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва Аxbорот агентлигида 0562—рақам билан рўйхатга олинган.

«Ўқитувчи» нашриёт-матбаа ижодий уйида тайёрланди ва чоп этилди

Техник муҳаррир:
Абдурауф Эшимқулов
Саҳифаловчи:
Маъмура Саъдуллаева

Корхона манзили:
100128, Тошкент шаҳри,
Муродов кўчаси, 1.

АДАБИЁТГА ЭЪТИБОР - МАЪНАВИЯТГА, КЕЛАЖАККА ЭЪТИБОР

Маълумки, ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг барча соҳалари қатори халқ маънавиятининг кўзгуси бўлмиш бадиий ижод, хусусан, бадиий адабиёт ривожига ҳам давлатимиз, жамиятимизнинг доимий эътиборида бўлиб келмоқда. Мустабид тузум даврида номлари, асарлари таъқиқлаб қўйилган ёзувчи ва шоирларимизнинг хотираси эъзозланиб, уларнинг адабий мероси қайтадан тиклангани, таваллуд саналари кенг нишонланиб келинаётгани, нашриёт ва босмаҳоналар, газета ва журналларнинг моддий-техник базаси мустаҳкамланиб, нашр ишлари замонавий талаблар асосида йўлга қўйилаётгани, адабиёт аҳлини моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш борасидаги амалий ишлар бу фикрни яққол тасдиқлайди.

Шу йил 24 июнь куни Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Б.Алимовни қабул қилиб, Уюшма фаолиятининг самарадорлигини ошириш, миллий адабиётимизни ривожлантириш бўйича ёзувчилар, адабий жамоатчилик олдида турган долзарб вазифалар ҳақида суҳбатлашган ва ушбу масалалар юзасидан атрофлича фикр билдирган эди.

Куни кеча Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаоллар кенгашининг кенгайтирилган йиғилиши бўлиб ўтди. Унда ёзувчи ва шоирлар билан бирга маданият ва санъат, таълим, илм-фан соҳасидаги вазирлик ва идоралар, ижтимоий жамғармалар, маънавият, ёшлар ташкилотлари раҳбарлари иштирок этди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарадорлигини ошириш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари билан йиғилиш қатнашчиларини Президентнинг Давлат маслаҳатчиси Х.Султонов таништирди.

Қуйида давлатимиз раҳбарининг ана шу фикр-мулоҳазалари эълон қилинмоқда.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳақида гапирганда, табиийки, халқимиз маънавиятининг, миллий тафаккуримизнинг ажралмас қисми бўлган, керак бўлса, унинг ўзагини ташкил этадиган она тилимизни, бой тарих ва қадимий анъаналарга эга адабиётимизни асраб-авайлаб, ривожлантириб келаётган заҳматкаш инсонлар, уларнинг оғир ва масъулиятли меҳнати барчамизнинг кўз олдимиздан ўтади.

Биз шоир деганда, аввало Алишер Навоийдек беназир зотларни, ёзувчи деганда, Абдулла Қодирий, Ойбек сингари ўз халқи учун нафақат ноёб истеъдоди, айна пайтда бутун ҳаётини бағишлаган буюк ва мўътабар инсонларни тасаввур этамиз.

Бир сўз билан айтганда, халқимиз адабиётни муқаддас ва улуғ бир даргоҳ деб билади. Ана шундай баҳонинг ўзи эл-юртимиз ҳаётида бу соҳа намояндаларига, уларнинг ҳаққоний сўзи, чуқур маъноли асарларига ишонч, ҳурмат-эътибор ва эҳтиром азалдан юксак даражага

кўтарилганини яққол кўрсатиб турибди.

Ҳеч шубҳасиз, зиёлиларнинг илғор қисми бўлмиш бадий адабиёт вакилларининг халқимиз қалбини, унинг олий мақсадлари, бугунги ҳаёти, тақдири ва келажагини яқиндан биладиган инсонлар сифатида жамиятимиздаги ўрни ва таъсири беқиёсдир.

Энг муҳими, ёзувчиларимиз ўтиш даврининг қийинчиликларига қарамасдан, ўз ижодига, қалб амри билан танлаган касбига содиқ қолиб, миллий ўзлигимизни англаш, халқимиз онгу тафаккурини ўзгартириш, маънавий қадриятларимизни тиклаш ва юксалтириш йўлида хизмат қилиб келаётганини таъкидлаш ҳар томонлама тўғри бўлади.

Шахсан мен шоир ва адибларни доимо жамиятнинг олдинги сафларида юрадиган, ҳаётни кузатиб, одамларнинг юрагида, дунёқарашда бўлаётган ўзгаришларни ҳаммадан аввал сезиб, уларни таъсирчан образлар, ёрқин бадий бўёқлар орқали маҳорат билан ёритиб бера оладиган, эл-юрт учун куйиниб яшайдиган фидойи инсонлар, деб биламан.

Мана, ҳадемай мустақиллигимизга ўн саккиз йил тўлади. Шу ўтган даврда биз юртимизда эркин, демократик жамият пойдеворини барпо этиш йўлида янги руҳда ўсиб-улғаяётган навқирон авлодни вояга етказмоқдамиз. Савол туғилади: бу жараёнларга ёзувчилар қандай ҳисса қўшмоқда ва уларнинг олдида турган асосий вазифалар нималардан иборат?

Ўзбек тили, адабиёти бу борада қандай роль ўйнаши керак? Она тилимизни, бадий тафаккуримизни ривожлантириш орқали халқ маънавиятини юксалтириш йўлида яна қандай ишларни қилишимиз зарур?

Ҳозирги шиддат билан тез ўзгараётган замоннинг ўзи ўртага қўяётган кескин ва долзарб муаммоларни англаш, таъбир жоиз бўлса, давримизнинг бадий солномасини яратишга ёзувчиларимиз қодирми?

Мана шундай катта масалалар билан майдонга чиқиши керак бўлган Ёзувчилар уюшмасининг фаолияти бизни, аввало, шоир-адибларимизнинг ўзини қониқтирадими?

Жамиятнинг илғор ва онгли вакилларини бирлаштирган мазкур ижодий ташкилот бугун олдимизда турган янги ва юксак марраларга халқни даъват этиш, айниқса, таълим ва тарбия, маънавият, маданий ҳаётни ривожлантиришда нима иш қилиши керак, деган саволни кун тартибига қўйиш ўринлидир.

Албатта, адабиёт, ижод аҳли фаолиятига баҳо беришда, аввало, уларнинг меҳнати, маҳорати ва истеъдоди меваси бўлган асарларидан баҳраманд бўладиган кенг китобхонлар оммаси, жамоатчилик фикрига суяниш энг ҳаққоний, демократик ёндашув эканини ҳаммамиз яхши тушунамиз.

Шуни айтиш жоизки, аксарият ёзувчиларимиз совет даврининг тарбиясини олган, узоқ йиллар ҳукмрон мафкура руҳида ижод қилган. Лекин яна бир ҳақиқат ҳам борки, уларнинг кўпчилиги коммунистик тузум ғояларини сўзда маъқулласа ҳам, аслида ич-ичидан уларни қабул қилмаган. Негаки, коммунистик тузум инсоннинг, бинобарин, миллат ва халқнинг эркин ва озод яшашига, миллий тафаккур, диний қадриятларга қарши бўлганини ижод аҳли ҳаммадан кўра чуқурроқ англаган.

Табиийки, давр тақозосига кўра, ёзувчилар яшаш учун, ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан мураса қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен, доимо бу ҳаётнинг маъно-мазмуни, инсоннинг қадр-қиммати, эл-юрт тақдири ҳақида қайғуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлардим.

Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салоҳият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. **Бугунги мураккаб ва таҳликали замонда ёзувчининг башариятни эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.**

Яъни, ёзувчи «Эй одамзод, кўзингни оч, сен нима учун яшаяпсан, инсон деган юксак номга муносиб бўлиш учун нима қиляпсан?» деган саволларни китобхон олдида, жамият олдида қатъий қилиб қўя олсагина, ўйлайманки, ўзининг инсоний ва ижодий бурчини бажарган бўлади.

Бундай маънавий ҳуқуққа эга бўлиш учун ижодкорларимиз, аввало катта билим ва ҳаётий тажрибага, кенг дунёқараш, юксак ижодий маҳоратга эга бўлиши, энг муҳими, бу ўта оғир, кучли иродани талаб этадиган жабҳада ҳақиқий филоийлик кўрсатиши лозимлигини яхши тушунамиз.

Шу боис ҳам ҳаётнинг ўзи Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарасини ошириш масаласини олдимизга долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Мухтасар айтганда, бизнинг бадиий ижод соҳасига, бу Уюшманинг бугунги тақдири, эртанги кунига бефарқ бўлишга ҳаққимиз йўқ.

Бизнинг бу боралаги барча саъй-ҳаракатларимиз аввало Ёзувчилар уюшмасидаги муҳитни яхшилаш, уни мавжуд оғир вазиятдан чиқаришдек муҳим масалани ҳал қилишга қаратилиши зарур. Бу борада Уюшма аъзолари, шоир ва адибларимизнинг ўзлари нима иш қилиши, айти пайтда давлат, ҳукумат, Президент томонидан қандай ёрдам бериш кераклигини аниқлаб олишимиз лозим.

Менинг фикрим бўйича, Ёзувчилар уюшмасининг биринчи раҳбаридан тортиб оддий аъзосигача - унинг фаолиятига дахлдор ҳар бир одам ёзувчилар оламининг фикру зикрини, муаммоларини, бу ижодий ташкилотнинг Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини ҳар томонлама тушунишга қодир бўлиши керак.

Халқимиз йиллар, асрлар давомида орзиқиб кутган озодликка эришиб, ўз тақдирини ўз қўлига олганидан кейин ҳар қандай таҳдид ва хатарларга қарамасдан, юртимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, мустақилликни мустаҳкамлаш, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадида амалга ошираётган ишларимизни, энг муҳими, бу борада қандай оғир йўللardan, қандай мураккаб босқичлардан ўтишга тўғри келаётганини чуқур англаб етишимиз керак.

Адибларимиз айнан мана шундай масалалар устида, бугунги кунда уларнинг сўзи халқ қалбида қандай акс-садо бераётгани ҳақида яна бир бор ўйлаб кўришларини истардим.

Сир эмаски, бугун илгаригидек фақат том-том асарлар чиқариш

билан иш битмайди. Ноқулайроқ бўлса ҳам, ўзимизга бир саволни бериб кўрайлик: кенг китобхонлар, айниқса, ҳозирги ёшлар бу асарларни ўқияптими?

Тўғриси айтиладиган бўлсак, ёшлар бугун ахборот ва маълумотларни асосан Интернет орқали оляпти, дунёни телевидение, компьютер орқали танияпти. Ота-онаси, ўқитувчилари минг тарғиб-ташвиқ қилмасин, бугунги ёшлар «Ўткан кунлар», «Уруш ва тинчлик» каби мумтоз романларни ёппасига ўқияпти, деб айта оламизми?

Модомики, шундай экан, энди одамлар, ёшлар китоб ўқимай қўйди, деб фақат нолиб ўтирмасдан, ана шу таъсирчан замонавий ахборот воситалари орқали адабиётимизни кенг тарғиб этиш, хусусан, Интернет имкониятларидан фойдаланиб, етук бадиий асарларни ёшларга етказиш устида ҳам жиддий бош қотириш зарур, деб ўйлайман.

Бу ҳақда сўз борганда, ўзбек тилидаги Интернет адабиётини шакллантириш, шоир ва ёзувчиларимизнинг ўз веб-сайтларига эга бўлишига эришиш нафақат адабий жараёнга, керак бўлса, бутун маънавий-маърифий ҳаётимизга кучли таъсир ўтказишини сизлар албатта яхши тушунасиз.

Айни вақтда ана шундай замонавий воситалар ёрдамида мумтоз адабиётимизни, жумладан, Алишер Навоий асарларини халқимизга яқинлаштириш, бу ноёб меросни ҳақиқатан ҳам маънавиятимизнинг ҳаётбахш манбаига айлантириш барчамиз, аввало адабиёт аҳлининг вазифаси, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди.

Шу борада яна бир муҳим масала устида ўйлаб кўришимиз керак. Яъни, ёзувчиларимиз ўз истеъдоди билан одамларнинг онги ва дунёқарashi, маданий савиясини юксалтириш, халқ қалбининг куйчиси бўлишдек оғир ва мураккаб, улғу бир вазифани зиммасига олган экан, аввало эл-юрт олдидаги фарзандлик бурчини, гражданлик позицияси ва масъулиятини чуқур сезиши, англаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Менинг фикримча, ёзувчилик - бу оддий касб эмас, худо берган истеъдоддир. Бу - қисмат, пешонага ёзилган тақдир. Бу касбга ҳеч қаерда ўқитиб, ўргатиб бўлмайди. Ёзувчиликнинг мактаби ҳам, дорилфунуни ҳам битта. У ҳам бўлса, бир умр ҳаётнинг ичида бўлиш, ўз халқи билан ҳамдарду ҳамнафас бўлиб яшаш, ҳақиқат ва адолатга садоқат билан хизмат қилишдир.

Шу маънода, Ёзувчилар уюшмаси юртимиздаги бошқа жамоат ташкилотларидан мутлақо фарқ қилади. Бу Уюшма ҳар бири алоҳида бир олам бўлган ўнлаб, юзлаб шоир ва адибларни, уларнинг нафақат моддий, балки маънавий манфаатларини, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг истеъдодини рўёбга чиқариш учун бевосита масъул эканини ҳеч қачон унутмаслигимиз керак.

Шу ўринда яна бир фикрга алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман. Чинакам ижод ва истеъдод маҳсули бўлган асарларни, ёзувчининг юрагидан, қалбидан чиққан ҳаққоний ва таъсирчан фикрларни кенг оммага етказиш учун барча мавжуд воситалардан унумли фойдаланиш зарур. Дейлик, эски даврда бўлганидек, ёзувчи нашриёт учун хизмат қилишига чек қўйиш лозим.

Керак бўлса, нашриётлар ҳам, театрлар, радио-телевидение, киностудиялар ҳам ёзувчи ва шоирларнинг ижодини жамоатчиликка, ўқувчи ва томошабинларга етказиш, улар билан ҳамкорлик қилишдан,

уларга янада кенгроқ минбар беришдан манфаатдор бўлиши лозим. Чунки, бу ижод турларининг ҳам тағзаминида биринчи навбатда адабиёт, сўз санъати туриши ҳеч кимга сир эмас.

Ёзувчилар уюшмаси фаолиятининг самарасини оширишда энг муҳим **биринчи масала** ижодкор ўзининг ижтимоий бурчини қандай тушуниши билан бевосита боғлиқдир. Нега деганда, адибнинг сўзи, унинг ижодий меҳнатининг маҳсули жамият тараққиёти учун нақадар зарур эканини барчамиз, аввало шу соҳага кириб келаётган ва шу соҳада фаолият олиб бораётган адибларнинг ўзи яхши англаб олиши керак.

Таъбир жоиз бўлса, одам ёзувчилик касбини танламайди, аксинча, бу касб ёзувчини танлайди. Истеъдод, истеъдод ва яна бир бор истеъдод соҳибларини топиш, тарбиялаш ва уларнинг меҳнатини муносиб қадрлаш энг асосий вазифамизга айланиши зарур.

Шундан келиб чиқадиган **иккинчи масала** шуки, бугунги кунда ёзувчиларнинг машаққатли ижодий меҳнатини тўғри ва адолатли баҳолаш учун давлат ва жамият томонидан яна нима иш қилиш керак, деган савол устида ўйлашимиз даркор. Аслида бу ўта мураккаб масала бўлиб, очигини айтганда, бир ёзувчига юқорироқ, бошқасига эса пастроқ баҳо беришда ҳакам бўладиган одам ҳам, аниқ мезон ҳам йўқ.

Бундай вазифани ўз зиммасига оладиган кишилар, менинг назаримда, жуда оғир ва мушкул ишни ўз зиммасига олган бўлади. Нега деганда, инсоннинг ҳиссиётлари, унинг чексиз руҳий оламини тасвирлаб берадиган, не-не буюк донишмандлар ҳам ожиз қолган бу ҳаётнинг азалий ва абадий савдоларини акс эттирадиган ижод соҳасида қандайдир мезон ва меъёрлар механизминини ишлаб чиқишнинг ўзи қийин нарса.

Айтайлик, заводда ишлаб чиқарилган буюм - соат ёки машинанинг сифатига баҳо бериш мумкин, лекин ижод маҳсулига шундай баҳо бериб бўладими? Агар бу масаланинг моҳиятига тўғри етиб борилмаса, ялт этган ёш истеъдодга муносиб баҳо берилмаса, уни ижодий ишдан совутиб, қобилиятини сўндириб қўйиш ҳеч гап эмас. Бу эса гавҳарнинг қалрига етмасдан, худдики уни тупроққа кўмиб қўйиш билан баробар, десак, муболаға бўлмайди.

Хулоса шуки, адабий жараёнга, шоир ва адиблар фаолиятига баҳо беришда ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак.

Менга қолса, ўз истеъдоди, кўз нури ва юрак қўрини, бутун борлигини бағишлаб, фақат ижод билан шуғулланадиган ҳақиқий ёзувчиларни моддий ва маънавий томондан қўллаб-қувватлаш учун уларга барча шароит ва имкониятларни яратиб берган бўлардим.

Маълумки, Уюшма таркибидаги айнан шу масалалар билан шуғулланиши лозим бўлган Адабиёт жамғармаси бугунги кунда молиявий жиҳатдан ночор аҳволга келиб қолган. Шу сабабли унинг ўрнида янги жамғарма - Ижод фондини тузиш ва унинг фаолиятини йўлга қўйиш бу муаммоларни счишга имкон туғдиради, деб ўйлайман.

Бунинг учун тегишли идора ва вазирликлар билан биргаликда Ижод фондининг низоминини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш керак. Бу Фонднинг низом жамғармасини шакллантиришга албатта давлат ўз маблағи билан ҳисса қўшади.

Шунингдек, мамлакатимиздаги йирик ишлаб чиқариш корхоналари, турли ташкилот ва муассасалар, халқаро ташкилотларнинг хайрия

маблағларини ҳам бу жамғармага жалб этиш устида ишлашимиз керак.

Нега деганда, адабиёт масаласи - бу маънавият масаласидир. Бу Фонд ёзувчиларни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, юртимизда ижод соҳасининг, миллий маданиятимизнинг ривож топиши учун, келажакимиз учун хизмат қилишини ёддан чиқармаслигимиз лозим. Ижодий жараённинг, адабиётнинг асосий бунёдкори - бу ёзувчи ва шоирлардир. Лекин бу ишни фақат уларнинг елкасига ташлаб қўймасдан, жамоатчилик, бутун жамиятимиз унга ўз ҳиссасини қўшиши керак.

Айни пайтда бундай Фонд ёзувчиларнинг ижодий фаолиятини оширишга хизмат қиладими ёки боқимандаликка олиб келадими - бу ҳақда ҳам ҳар томонлама чуқур ўйлаш лозим. Бошлаётган ишларимиз амалий самара бериши, гоёвий-бадий етук асарлар яратишга замин туғдириши учун пухта ўйланган механизмларни яратишимиз зарур.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ижодий фаолият учун қалам ҳақи тўлаш тизимини қайта кўриб чиқиш керак. Бу - энг нозик масала. Бу тизим адолатли бўлиши, Ёзувчилар уюшмаси ишининг самарасини оширишда рағбатлантирувчи омил вазифасини бажариши, содда қилиб айтганда, ҳақиқий ижод намунасини қалбаки асарлардан, яъни шолени курмакдан ажратишга хизмат қилиши керак.

Ижод аҳли учун шарт-шароитларни яхшилаш ҳақида гапирганда, яна бир масалага алоҳида эътибор қаратиш зарур. Ёзувчилар уюшмасининг поликлиникасини ва Дўрмондаги ижод уйини таъмирлаш бўйича қарор лойиҳасини тайёрлаш лозим.

Бунинг учун Вазирлар Маҳкамасининг захира жамғармасидан маблағ ажратишни кўзда тутиш, таъмирлаш ишларини 2010 йилда амалга ошириш, жорий йилда эса тегишли лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш керак. Шу билан бирга, Дўрмон ижод уйининг бугунги кун талаблари асосида самарали фаолият юритишини таъминлаш учун унинг ҳам низомини ўзгартириш зарур.

Барчамиз яхши англаймизки, адабиётда ҳам анъаналар давомийлиги, кекса авлод вакилларига ҳурмат-эътибор, уларнинг билим ва тажрибасини ёшларга ўргатиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу маънода, Уюшма фаолиятида кекса адибларга эътиборни янада кучайтириш керак, деб ўйлайман.

Ёши улуг ёзувчиларга, асарлари ёшларимиз учун ибрат мактаби бўлиб хизмат қиладиган оқсоқолларга ёрдам тариқасида Ижод фондидан маълум миқдордаги маблағни Ёзувчилар уюшмасининг қарори билан уларга бериб бориш айни муддао бўлур эди.

Бундай савобли ишни маданият ва санъатнинг бошқа соҳаларида ҳам жорий этиш зарур, деб ҳисоблайман.

Учинчи масала. Бу чора-тадбирлардан кўзда тутилган асосий мақсад - Ёзувчилар уюшмасининг ҳаётимиздаги ўрни ва нуфузини янада оширишдан иборат. Токи Уюшмага аъзо бўлган ҳар қайси инсон авваламбор бу ташкилот унинг ижодини ривожлантириш, асарларини жамоатчиликка етказиш, истеъдодини рўёбга чиқариш, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида амалий ёрдам ва кўмак беришга қодир эканини яқиндан ҳис қилиши лозим.

Ўзимизга савол берайлик: хўп, бир қаламкаш уюшмага аъзо бўлди. Бунинг таъсирини бугунги кунда у ўз ижодида, ҳаётида сезадими? Афсуски, бу саволга ижобий жавоб бериш қийин. Яъни, ёзувчиларда

Уюшма мени ўз бағрига олди, энди хотиржам бўлиб, ижод билан шуғулланишим мумкин, деган тушунчани ҳис этиш, шундан қониқиш ҳосил қилиш йўқ.

Уюшма - бу бирлашма дегани. Шундай экан, ягона эзгу мақсад йўлида бирлашган одамлар бир-бирига елкадош бўлиб, бир-бирини қўллаб-қувватлаб яшаши керак эмасми?

Уюшма раҳбариятининг асосий бурчи, вазифаси, такрор айтаман, биринчи навбатда ижодкорлар учун зарур шарт-шароит яратишдан иборат бўлиши керак. Бу вазифаларни амалга ошириш учун эса аввало моддий асос, молиявий заминга эга бўлиш лозим.

Шу билан бирга, Ёзувчилар уюшмасининг сифат таркибини ҳам кўриб чиқиш зарур, деб ўйлайман. Бу муқаддас даргоҳ не-не улуг ижодкорларнинг қутлуг номлари, ижодий мероси билан боғлиқ. Шундай экан, Уюшма ўзининг обрў-эътибори ва юксак мақомига муносиб бўлиши, адабиётни ўз ҳаётининг маъно-мазмунини деб биладиган фидойи инсонларгина бу ташкилотга аъзо бўлиши керак.

Тўртинчи масала - ёш ижодкорлар билан ишлаш масаласи. Истеъдодли ёшларни излаб топиш ва уларнинг иқтидорини рўёбга чиқаришда чуқур ўйланган усуллар, яъни аниқ механизм зарурлигини бугун адабиётимиз манфаатлари талаб этмоқда. Ёш адиб ва шоирлар, адабий танқидчиларнинг ҳар бири ўз асарлари билан адабий жамоатчилик назаридан, ижодий танловлар, жиддий тақриزلардан ўтиб, тегишли эътирофга сазовор бўлиб, шундан кейингина адабиёт майдонига ва Уюшма аъзолигига кириши лозим. Авваламбор, устоз адибларни, Ёзувчилар уюшмасининг тажрибали ва нуфузли аъзоларини ёшлар билан ишлашдек муҳим жараёнга кенг жалб қилишимиз даркор.

Уюшма низомида бу масалага алоҳида эътибор қаратиш, умуман, бу борада алоҳида ҳужжат ишлаб чиқиш ва қабул қилиш зарур. Айниқса, вилоятларда бу ишни алоҳида кўриб чиқиш ва назоратга олиш керак.

Уюшма аъзолигига даъвогарларнинг асарларини баҳолашда истеъдод ва фақат истеъдод асосий мезон бўлиши зарур. Бунинг учун нафақат марказда, балки жойларда ҳам фаолият кўрсатаётган ижодий тўгарак ва семинарларнинг иш самарасини ошириш, баҳс-мунозаралар, мушоиралар, фикр алмашувлар, шу билан бирга, устоз ёзувчи ва шоирларнинг маҳорат мактабини ўрганиш бўйича машғулотлар олиб боришни кучайтириш даркор.

Ёш ижодкорлар ўртасида ўтказиладиган танловларда қатнашаётган қаламкашлар орасидан энг яхши истеъдод эгаларини танлаб олишда Ёзувчилар уюшмаси асосий ташаббускор бўлиши, бу ишларни «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати билан биргаликда амалга ошириши зарур.

Бу борада амалий натижа бермаётган баъзи бир юзаки талбирлар ҳам борки, улар бугун ўзини қанчалик оқляпти - бу масалани ҳам алоҳида кўриб чиқиш керак. Умуман, ёш ёзувчиларнинг ижодий семинарларини санаторийларда, хушхаво чаманларда ўтказиш шартми? Ахир, ёзувчи зоти доимо ҳаёт кўйнида бўлиши, унинг қайноқ нафасини сезиб туриши керак эмасми?

Ижод - бу ўзини қийнаш, машаққат чекиш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечиш, том маънода фидойилик демакдир. Чинакам ёзувчи одамларнинг дарду ғами билан яшаши, халқ ичига кириб бориши, ўзи учун илҳомни, янги мавзуларни шу ҳаётдан, унда бўлаётган ўзгаришлардан олиши

кераклигини барчамиз яхши биламиз.

Шундай экан, нима учун бу анжуманлар турли вилоятларда эмас, ҳар йили бир жойда ўтади? Қолаверса, бу семинарларга номзодларни танлаб олиш бўйича аниқ тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш ҳақида ҳам бош қотириш фурсати етди, деб ўйлайман.

Бешинчи масала. Назаримда, биз бир вақтлар раҳматли Озод Шарафиддинов бошлаган муҳим бир ишни эътибордан четда қолдиргандекмиз. Яъни, у киши «Жаҳон адабиёти» журнали орқали бошлаб берган дунё адабиётининг энг яхши намуналарини таржима қилиш, чоп этиш, ўрганиш билан боғлиқ тажрибалар, чет эл ёзувчилари билан алоқаларни янада ривожлантириш масаласига бугун етарлича аҳамият бермаяпмиз. Ҳолбуки, биз маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида камол топтиришга интилаётган эканмиз, ҳеч қачон ўз қобигимизга ўралашиб қолмаслигимиз керак.

Қисқача айтганда, бошқа соҳалар қатори адабиёт соҳасида ҳам халқаро алоқаларни кучайтириш зарур. Қайси мамлакатда бизнинг адабиётимиз, маданиятимиз, қадриятларимизга ҳурмат билан қарашади, хориждан биз нималарни ўрганишимиз мумкин ва, ўз навбатида, уларга нималарни тақдим этишимиз мумкин - бугун бу масалалар халқаро майдонда ўзлигимизни намоён этишда катта аҳамиятга эга эканини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Мен бу борада Фарб билан бирга Шарқ мамлакатлари, жумладан, Япония, Хитой, Жанубий Корея билан, Миср, Бирлашган Араб Амирликлари, Қувайт каби араб давлатлари билан алоқаларни кучайтиришни тавсия этган бўлардим.

Бундай ижодий ҳамкорлик алоқаларини боғлашда албатта ўзаро тенглик, ҳурмат ва самимият ғоят зарур. Шунинг унутмаслик керакки, ўзбек миллати, ўзбек халқи - худонинг назари тушган миллат. Ўзбекистон - Оллоҳ назар солган юрт. Бизнинг юртимиз, халқимиз ҳеч кимдан кам эмас ва ҳеч қачон кам бўлмайди.

Энг охириги масала - нашриётлар ва нашр масаласи. Бугунги кунда нашриётларга тўла эркинлик берилган, уларнинг фаолиятига ҳеч ким четдан туриб аралаша олмайди. Лекин ана шу эркинликни тўғри тушуниш, масалага масъулият билан ёндашиш даркор. Яъни, фақат иқтисодий манфаат ортидан қувиб бадиий жиҳатдан заиф, миллий маънавиятимиз, қадриятларимизга тўғри келмайдиган, адабиётнинг обрўсини туширадиган китоблар нашр этилишига йўл қўймаслик керак.

Айниқса, адабий жараён кўзгуси бўлган газета ва журналларда шеър ва ҳикояларни чоп этишда талабчанлик ва масъулиятни янада кучайтириш керак, десам, ўйлайманки, муҳтарам адибларимиз ҳам бу фикрга қўшиладилар.

Бунда, айниқса уюшма муассислигида чоп этиладиган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Ёшлик», «Амударё» журналлари фаолиятини ҳар томонлама кучайтириш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, шаклу шамоийли, мавзу-мундарижасини яхшилаш, муаллифлар, ижодий жамоатчилик билан кенг ҳамкорликда иш олиб боришни таъминлаш, сўзсиз, катта аҳамият касб этган бўлур эди.

Бундан ташқари, ҳар бир китоб, ҳар бир бадиий асарнинг талаб даражасида чоп этилишида Ёзувчилар уюшмаси ва нашриётлар ўртасида яқин ҳамкорлик ўрнатиш, ўз таркибида истеъдодли, холис ва адолатли адиб ва мунаққидларни бирлаштирган ижодий кенгашларнинг самарали фаолият кўрсатишига эришиш керак.

Ёш ижодкорларнинг асарларини чоп этишга ҳам айнан шу кўз билан қараб, бу масалага алоҳида эътибор бериш лозим. Бундай ёндашув марҳум Муҳаммад Юсуф каби ҳақиқий истеъдодларни кашф этиш ва уларнинг ижодини халққа етказишда энг тўғри ва адолатли йўл бўлади.

Менимча, бу масаланинг асосий калити - чинакам иқтидор эгаси бўлган ёш ижодкорларнинг биринчи китобини давлат ҳисобидан чоп этишдан иборат. Бу борада Ёзувчилар уюшмаси ва нашриётлар Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари билан шартнома тузиб, бу китобларни уларнинг кутубхоналарига, ахборот-ресурс марказларига етказиб бериш ва шу тариқа минг-минглаб фарзандларимизнинг бу асарлардан баҳраманд бўлишига эришиш мумкин.

Шу билан бирга, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида, олий ўқув юрларида таълим олаётган ёшларнинг ана шу китоблар ҳақидаги фикрларини ўрганиш ёшларимиз ўртасида китобхонлик маданиятини ошириш, ёзувчи ва ўқувчи ўртасидаги мулоқотни кучайтиришга хизмат қилиши табиийдир.

Айниқса, биз учун ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган болалар адабиётини ривожлантиришга алоҳида эътибор беришимиз, мустақил фикрлайдиган шахснинг шаклланиши, ҳар қандай китобхонлик, мутолаа маданияти болалиқдан бошланишини доимо ёдда тутишимиз лозим.

Ёш истеъдодларни айнан ана шундай талаблар асосида камол топтириш, уларнинг адабиёт оламида ўз муносиб ўрнини эгаллашини таъминлаш учун Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Ёш ижодкорлар билан ишлаш кенгашининг фаолиятини тубдан қайта кўриб чиқиш ва янгича асосда қайта ташкил этиш лозим.

Мана шу фикрларни сизларга мурожаат тариқасида етказиб, бу масалалар хусусида сизлар билан, яъни, давлат ва ижодий ташкилотлар билан биргаликда бош қотириб, тегишли хулоса ва қарорлар чиқариш ўринли, деб биламан.

Шу билан бирга, илгари билдирган бир фикримни таъкидлаб айтмоқчиман: агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак. Нега деганда, улуғ адиб Чўлпон айтганидек, адабиёт яшаса - миллат яшайди.

Мана шундай улкан ва масъулиятли вазифаларни амалга оширишда жонкуяр ва фидойи адибларимиз ўзбек адабиётининг муқаддас анъаналарига садоқатли бўлиб, уларни муносиб давом эттирган ҳолда ижод қиладилар ва янги-янги гўзал асарлар билан халқимизни хушнуд этадилар, деб ишонаман.

НАСР

Муҳаммад Али

УЛУҒ САЛТАНАТ

Тетралогия

Учинчи китоб

МИРОНШОҲ МИРЗО

Биринчи боб

I

Фира-шира тонг отиб келарди.

Борлиқ уйқунинг энг ширин паллаларини бошдан кечирмоқдайди. Осмонда ёмби олтиндай ярақлаган тўлин ой нурлари кесила бошлаганидан хиралашиб борар, милт-милт қилган яккам-дуккам юлдузларгина уйғоқ эди. Онда-сонда чириллаган чигирткалар овози олам тинчлигини бузишга бенаф тиришарди.

Олиса, адир тепасида худди отаётган тонг бағридан отилиб чиққандай елаётган уч суворийнинг қораси кўринди. Бири қолганларидан анча ўзиб кетганди. Улар вазият тақозосидан кечаси йўлга чиқишга мажбур бўлганга ўхшардилар. Икки довоннинг биринчиси босиб ўтилганди.

Кечанинг оромбахш уйқусидан кўз юмиб, шиддат билан от қўйиб бораётганлар кимлар экан? Шошилинч хабарни етказишга бел боғлаган чопарлармикин? Хушхабар бўлса-ку, бир нави. Чопарлар, одат бўйича, пойтахт Самарқандга томон юришлари жойиз, лекин бу отликлар фарбу шимолга — Бухоро томонга қараб йўл тутгандилар.

Худди шу паллаларда салтанат пойтахти Самарқанди фирдавсмонандда ҳам ҳаммани безовталиқ қамраб олди. Маҳди улё¹ Сароймулхоним бу хабарни эшитиб, даҳшатдан қотиб қолди. Сабри-тоқати чидамай, дарҳол қирқларга борган, уддабуррону чаққон бош мулозим Сафарберганни чорлаб, тездан йўлга чиқилажagini билдирди. Мулозимлардан бирини Боғи Биҳиштга, малика Туман оқага жўнатди. Амирзода Халил Султон ўтган куни амакиси Пир Муҳаммад Мирзо олдиға, ўша боққа кетган. Ҳар иккисини яхши кийинтиришларини уқтирди. Иккинчи мулозим Боғи Нақши жаҳонга йўналди. У ерда Амир Сулаймоншоҳга узатилгандан кейин, соҳибқироннинг қизи бегойим Султон Бахт бегим истиқомат қиларди. Умаршайх Мирзонинг фарзандлари ўн бирни тўлдирган Рустам Мирзо ва саккиз ёшли Искандар Мирзо-

лар ҳам мазкур боғда яшардилар. Оқа Беги хонимнинг ўғли Султон Хусайн Мирзо Орзумулк оқа қўлида тарбияланарди. Ўн яшар Султон Хусайн Мирзо ўзбошимча ва қулоқсиз ўсар, гапга кирмас, текканга тегиб, тегмаганга кесак отар, ҳаммани жонидан тўйғизар, бувиси Орзумулк оқа ундан дод дерди. Мироншоҳ Мирзонинг фарзандлари ўн яшар Абу Бакр Мирзо, ундан бир ёш кичик Умар Мирзолар бошқа маликалар тарбиясида. Бари Сароймулкхоним назоратида эди. Мулозимларга, маликалар ва амирзодалар Кўсарой олдида тайёр турсинлар, тонг-эртан саҳарлаб йўлга чиқилар, деган топшириқни етказиш буюрилди.

Ҳаммаси хуфтонга яқин юз берди. Ўн беш ёшли, босиқ ва ўйчан Шоҳрух Мирзонинг, соҳибқирон уни Хуросону Форс юришига олиб кетмаганидан ҳануз кўнгли ўксуклиги сезиларди. Шаҳзода Муҳаммад Султонни сафга қўшдилар, унинг устига, нуфузли лашкарга манглай бошлиғи этиб тайинланди, ҳолбуки, Шоҳрух Мирзодан бир ёшгина катта, холос. У эса - соҳибқироннинг ўғли! - сафга олинмади... Сароймулкхоним амирзоданинг дили чўкиб қолганини, сафарга жўналмасдан илгарироқ фаҳмлаганди.

— Амирзодам! — деди Сароймулкхоним мулойим овозда. — Ҳали олдингизда кўп сафарлар бордур, Оллоҳ буюрса... Жанг майдонлари қадамингизга мунтазир кутиб турибдур, ҳа... Ортиқча куйинмангиз...

Катта малика билан амирзода нохуш хабар келмасидан аввал, оқшомда Боғи Чинордаги зилол сувли ҳовуз бўйида ўймакор нақшлар билан безатилган сўрида суҳбатлашиб ўлтиришарди. Кечки салқинда боғ яна ҳам сўлимлашиб кетганди. Катта малика амирзодани овутиш билан овора-ю лекин безовта кўнглини аллақандай ғашлик сирқиратарди.

Шоҳрух Мирзо дуркун, қадди қомати расо, кенг пешонали, қошлари куюқ, қовоқлари қалинлигидан тўнг феъллидай бўлиб кўринадиган, кўзла-

---

АМИР ТЕМУР - ЭҲТИРОМГА САЗОВОР, ИЛҲОМБАХШ СИЙМО

Халқаро жамоатчилик Амир Темур, Имом Бухорий, Имом Термизий, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Захриддин Муҳаммад Бобур каби буюк ажлодларимизнинг жаҳон цивилизацияси ва маданият ривожига қўшган муносиб улушини юксак баҳолаб келмоқда. Хусусан, дунёнинг турли бурчакларида таниқли давлат ва жамоат арбоблари олимлар ва адиблар ўз ижтимоий-сиёсий, илмий ва ижодий фаолияти давомида Соҳибқирон Амир Темур шахсига беҳад ҳурмат билдириб турганига гувоҳ бўлиш бул зотнинг ворислари сифатида биз, ўзбекистонликларга катта мамнуният ва фахр-ифтихор бағишлайди.

Ҳақиқатдан ҳам, Амир Темур жаҳон тарихида қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этган буюк саркарда ва давлат арбоби сифатидагина мавқе тутмайди. Соҳибқирон ўз пойтахти бўлмиш Самарқандни ер юзининг чинакам маданий ва илмий марказларидан бирига айлантирди. Буюк бунёдкор сифатида улўф зот қурдирган меъморчилик ва халқ санъатининг жавоҳирлари янглиғ бугунгача қад кўтариб турган осори атиқалар шаҳар ва қишлоқларимиз кўркига кўрк қўшиб келмоқда.

Айни чоғда муҳтарам Президент таъбири билан айтганда, Амир Темурнинг энг асосий тарихий хизмати шундан иборатки, айнан унинг ҳукмронлиги даврида Европа ва Осиё қитъалари илк бор бир геосиёсий майдонда яшаётганларини ҳис этдилар.

Шу бонис асрлар давомида жаҳон тарихининг ёрқин сиймоларидан бири - Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини, темурийлар тарихини ўрганишга бўлган қизиқиш дунё миқёсида ҳеч қачон сусаймаган, аксинча, кейинги вақтда бу мавзуга эътибор янада органи кузатилмоқда. Бугунги кунда Амир Темур ва темурийлар мавзуга бағишлаб яратилган йирик асарлар сони Европа тилларида беш юздан, Шарқ халқлари тилларида эса мингдан ортиқни ташкил этаётгани ҳам фикримизни яққол тасдиқлайди. Бу асарларни, ўз навбатида, икки йўналишга ажратиш мумкин, назаримизда. Биринчи йўналиш илмий-тарихий мавзудаги талқиқотларни қамраб олса, иккинчи йўналишга адабий-тарихий асарлар кирали.

ри катта-катта, илк мўйлаби сабза урган, мулоҳазалари ёшига қараганда те-ран, йигитлик мақомига эришиб бораётган бир паллада, ўғиллар ичида уни кўпроқ соҳибқиронга тортган, дейишарди.

Сафар овозаси чиқди дегунча, барча амирзодалару амирлар кимлар тан-ланиши билан жуда қизиқишар, барча хушёр кулоқ солиб турарди. Ҳамма қатори Шоҳруҳ Мирзо ҳам сафардан умидворлигини яширмасди. Афсуски, иш у кутгандай чиқмади.

— Шак йўқ, валинеъмат соҳибқиронга яхшироқ аёндур, хонимойим ҳаз-рати олиялари... — сўзланди амирзода. — Аммо сафардан аввал ҳамманинг бирма-бир номини айтдилар. Фақат каминадан сўз очмадилар. Ахир шавкатли оғаларим Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзолар не-не фавжларни жангга олиб кирганларида менинг ёшимда эдилар-ку! Мен ҳам ўн олти ёшдамен, ахир...

— Кўнгилга олмангиз... Амир соҳибқирон барча фарзандларини бирдай кўрадилар, ҳа... Ахир Банокатнинг ўрнида кўркам шаҳар бунёд этдирдилару Умаршайх Мирзо ёки Мироншоҳ Мирзо номига қўймадилар, балки «Шоҳ-руҳия» деб атадилар... Буни фаҳмига боргайсиз, албатта. Сиз, фарзанди ар-жумандини ардоқлаганлари учун-да... Икки йил олдин Тошканддан Дашти Қипчоқ савашига жўнаётиб, ўзингизни ва амирзода Пир Муҳаммадни юрт-ни бошқариб туриш учун Самарқандга қайтариб юбордилар-ку. Тўғрими? Нима учун? Яна сизга қаттиқ ишонганлари учун... — мийиғида кулди Сароймулкхо-ним. — Энди... сизни пойтахтда менга ҳамроҳ сифатида қолдирдилар-да... Хо-нимойим ёнида юрсун дедилар...

Бош экканча ерга тикилиб ўлтирган Шоҳруҳ Мирзо жилмайишга урин-ди.

Кутилмаганда боғ дарвозасидан яқингинада Эронга отланган Амир Те-мур Кўрагондан чопар етганини айтдилар. Сароймулкхоним аллақандай ҳадик аралаш умид ва таважжуҳда яқинлашаётган чопар томонга қаради: қандай хабар олиб келдийкин? Ҳамиша яхши муждамикин, йўқмикин, деб юрагинг така-пука, жонинг ҳалак... Катта малика чопарнинг раҳматли Аббос баҳодир ўғли, йигирма ёшлардаги калтабақай Усмон Аббос эканлигини таниди...

...Суворийлар иккинчи довонга яқинлашиб қолдилар.

— Шаҳзода Муҳаммад Султон жаноблари адашмадиларму эркан, Амир

Маълумки, шўролар замонида кўнлаб мўътабар аждоларимиз қаторида Амир Темур номини ҳам тарих саҳифалари ва, ҳатто, умуман, инсоният хотирасидан ўчиришга ҳаракат қилинди. Шукрки, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг халқнинг тарихий хотираси қайта тиклана бошлади. Улуғ аждоларимизни ёд этиб, уларнинг маънавий меросини ўзлаштиришга киришдик.

Шу жиҳатдан, айни вақтда Амир Темур ва темурийлар фаолиятини илмий-тарихий йўналишда тадқиқ этиш борасида мамлакатимиз олимларидан кўра хорижлик темуршунослар пешқадам эканини тан олишга тўғри келади.

Фурсатдан фойдаланиб, тарихимизни ҳалол ва объектив баҳолаш йўлида филойилик кўрсатган ва кўрсатаётган Люсьен Керэн, Жан Поль Ру, Хилда Хукҳэм ва бошқа шу каби катта қалб ва бекиёс иқтидор соҳибларининг номларини алоҳида тилга олишни истардик. Зотан, Амир Темур ҳазратларининг ўзи ҳам, «Тузуклар»ида қайд этганидек, ҳамиша «ҳалолликни илм билан тенг кўрган» олимларни беҳад ҳурмат қилган.

Шу ўринда Юртбошимизнинг узоқни кўзлаб олиб бораётган сиёсати ва бемисл шижоати Амир Темур бобомизни халқимизга қайтариб берганини эътироф этиш ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Бу чинакам маънавий жасоратнинг ёрқин намунасидир. Давлатимиз раҳбари истиқдолнинг дастлабки даврида, 1993 йилда бир гуруҳ ёзувчилар билан бўлиб ўтган учрашувда: «Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим» дея, таъкидлаб, бу борада ижод аҳли олдига катта вазифалар қўйди.

Аллоҳдод жаноблари? — сўради отлиқлардан бири иккинчисидан, анчагина олдинда от чоптириб бораётган суворийга ишора қилиб. — Бу ерларда ҳеч юрмаганмен...

— Йўғ-е, Айбож ўғлон жаноблари! — жавоб берди Амир Аллоҳдод. Қалта қирқилган соқол-мўйлабли, гирдиғум келбатли, бировга боққанда ҳамиша жаҳли чиққандек қуюқ қошлари чимирилиб кетадиган ўттизлардан ошган бу киши Амир Сайфиддин неқўзнинг иниси эди. — Шаҳзодамнинг бу ерларни беш қўлдаи билишларига шубҳа йўқ! Кўп бор ўтганлар!

Тўхтамишхон қиличини чопган, асли Жўжи наслидан, ўттиз бешлардаги Айбож ўғлон Қундузча ёнидаги жангда Турон қўшинига асир тушиб қолди. Унинг Олтин Ўрда лашкари сафида мардона саваш қургани тафтишла қалқиб чиқди. Асирни қўлларига кишан солиб, Амир Темур ҳузурига олиб кирдилар. Ҳеч ким тиз чўккан Тўхтамишхон сардорининг қисмати қандай тугаши-ни билмасди. Номаи аъмолини эшитгандан кейин, Амир Темур сийрак чап қошида каттагина чандиғи бор асирнинг кўзларига қаради: рўбарўда йўлбар-сникидек қисилган кўзлар унга тикилиб турарди. «Йўқ, бу қисилган эмас... асли қисик кўзлардир...» — хаёлидан кечирди соҳибқирон.

— Бизларга қарши қаттиқ саваш қурди, дегин?.. — босиқ сўради Амир Темур Муҳаммад Чуроға додхоҳдан. Барча соҳибқирон ғазаб отига минди, деб ўйлади. — Қаттиқ саваш қурдим...

— Қўрқмай саваш қурган, Амир соҳибқирон. Оти қоқиниб кетиб, йиқилибди... — тушунтирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Айбож ўғлон аллақачон ҳаётдан умидини узиб қўйганди.

Орага жимлик чўкди... Атрофдагилар саросимада дам соҳибқиронга, дам асирга қарардилар.

— Қаттиқ саваш қурди, дегин?.. — такрорлади яна Амир Темур тахтдан туриб асирнинг ёнига келар экан. Кейин кутилмаганда дона-дона қилиб давом этди. — Йиқилғонда асир тушиб қолғон, ҳим-м... йиқилғонда... ганим лашкари бизга қарши қилич кўтарса, жон-жаҳди билан ёпишса... Ўз юртининг тузини ҳалоллаган ҳисобланадур! Қайси навқарки, жон ҳузурини ўйлаб, юртининг туз ҳақини ва садоқатни унутиб, жанг пайтида ўз сардоридан юз ўгириб, бизга қочиб ўтса... дунёда мен учун энг қаттол душман ўшадир! Айбож ўғлон мард йигит экан, юртининг тузини ҳалоллабди! Иззату икромга

Амир Темур ва теурийлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга адабий-тарихий ёндашув, яъни адабий Теуришунослик борасидаги юртимиз ёзувчи ва олимлари, шоир ва драматургларининг жўшқин ва самарали ижодий изланишларини ана шу даъват билан изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Бугун кучини, илҳомини шу даъватга лаббай деб жавоб беришга қаратган, адабиётимизда Амир Темур ва теурийлар образини яратиш устида тер тўкиб ишлаган ва ишлаётган ардоқли адибларимиздан Пириқул Қодиров, олимлардан - Бўриной Аҳмедов, шоир ва драматурглардан Абдулла Орипов, публицист-журналистлардан Ҳаким Сатторий каби кўплаб қаламкашларни санаб ўтиш мумкин.

Энг муҳими, кўпсонли ижодкорларимиз истиқлол шарофати билан миллий анъаналар ва кўҳна маданиятимиз қайта юз очаётганидан илҳомланиб, мухтасар айтганда, буюк ажодларимиз қолдирган бой мерос билан жаҳон тамаддуни эришган ютуқларни ўзаро уйғунлаштиришга интилоқдаки, бундай ёндашувнинг аҳамияти, ҳеч шубҳасиз, беқийсдир.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, ўттизга яқин шеърый, насрий, публицистик ва таржима китоблар муаллифи Муҳаммад Али ана шу йўналишдаги ижодкорларимиз орасида алоҳида ўрин ва мавқега эга.

Таниқли адиб ўз ижодининг дастлабки давридаёқ бу мавзуга эътибор қаратган бўлиб, хусусан, 1967 йилда чоп этилган «Гумбаздаги нур» достони Амир Темур ҳақидадир.

Кейинги йилларда Муҳаммад Али томонидан яратилган «Улуғ салтанат» тарихий дилогияси «Жаҳонгир Мирзо» (1999 йил) ва «Умаршайх Мирзо» (2004 йил) романларини ўзида жамлаган бўлиб, бу асарлар Соҳибқирон ва унинг суронли даврига бағишланган.

сазovor этилсун!

Амир Темурнинг сўзларидан барча хайратга тушди. Инсофу адолат ҳам, олийжаноблик ҳам шунинг ичида мужассам эди. Айбож ўғлон ўзини соҳибқирон оёғига ташлади:

— Оллоҳ умрингизни зиёда қилсун!.. Зиёда қилсун...

Шундай дер экан, жўжизоданинг қисик кўзларидан қувонч ёшлари куйилиб келарди. Ўша-ўша, Айбож ўғлон соҳибқироннинг ишончли мулозимига айланди.

Кундузча жангида Тўхтамишхоннинг сардорларидан бири Жатмоқ нўён қизгин савашиш пайтида вазиятни чамалаб, Турон қўшини тарафига қочиб ўтди. Пойини ўпиб турган нўёнга ижирганиб қараркан, соҳибқирон: «Ўз соҳибига вафосиз, бизга вафо кўргизармиди! Мана шундоғлардан худо сақласун!», — дея ўлимга буюрди. Бирорта ҳам одам Жатмоқ нўёнга ачинмади.

Шаҳзода Муҳаммад Султон амирларнинг гапларини эшитмас, тезроқ Жўйи Зар сойига етиб боришни, суюкли бобосининг оёқларига бош уриб, Оллоҳдан шифолар тилашни ўйларди. Кеча чопар Ҳумоюн ўрдудан, валинъматнинг мизожлари² бирдан сустлашганини, аллақачон Жайхундан ўтиб кетган шаҳзода, қўшинини ўша ерда қолдириб, ўзи шитоб келсун, деган хабарни етказди. Соҳибқироннинг ҳозирги сихҳати, ҳол-аҳволи ҳақида сўраб-суриштирганди, чопар «Валлоҳи алам биссавоб»³ дея олди холос...

Олдинда яна бир довон турарди.

— Амир соҳибқирон... тўсатдан... касалликка чалиндилар... — Усмон Аббос катта маликанинг кўзларига тик қаролмай таъзим бажо айлади. Унинг кенг бурун катаклари билинар-билимас кенгайиб тораярди.

— Нима-нима?! Нима дединг?..

Қирмизи оқ юзлари бўғриққан, бежирим ёқут лаблари қимтинган Сароймулкхоним ўрнидан сапчиб туриб кетди! У доимо шундай бемаҳал келган балодан кўрқади. Ажабо, Амир соҳибқироннинг бетобланишлари ҳам жуда осон: соппа-соғ юрган одам бирданига оғрийди-қолади! Шундай одатлари бор-да... Бундан икки йил аввал ҳам қўққисдан қаттиқ ҳолсизликка тушдилар. Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, Тошкандда қирқ кун ёстиқдан бош кўтармадилар. Катта малика худонинг зорини қилиб юриб, суянган тоғини соғайтириб олди. Аввали бари худодан-ку. Мана энди Самарқанддан чиққанларига бор-йўғи ўн кун ўтди, яна тоблари йўқ... Ўзинг сақлагил, эй парвардигор!

Шоҳруҳ Мирзонинг катта-катта кўзларида кўрқув аломатлари кўринди. Валинъмат соҳибқирон дардга чалинибдилар! Хунук хабарни эшитди-ю

Халқимизнинг бундан қарийб етти аср олдинги ҳаёти, ўша давр ижтимоий жараёнларини рангин бадий буюқлар ва аниқ тарихий фактлар асосида тасвирлар экан, адиб Амир Темур образида тарихий ҳодисалар оқимида талрижий ўсиб, юксак камолот даражасига эришган шавкатли зот, адолатпарвар ва ҳалол, мард ва ватанпарвар буюк сиймо тимсолини моҳирлик билан кўрсата олган.

Бу асарларда, шунингдек, марказлашган буюк давлат барпо этиш машаққатлари, кенг қўламдаги бунёдкорлик манзаралари тараннум этилган. Президентимиз Фармонига мувофиқ Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» тарихий дилогияси 2007 йилда Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Ёзувчи яқинда «Улуғ салтанат» таркибига кирувчи учинчи романи - «Мироншоҳ Мирзо» асарини ёзиб тугатди. Унда милодий 1392—1399 йиллар воқеалари ҳақида сўз боради. Асарнинг тили равон, ўқилиши энгил, бадий тасвирда Амир Темур даври руҳи яққол уфуриб туриши алоҳида эътиборга лойиқдир.

бирдан падари бузрукворидан ўпкалаб, ўксиб юрганлари ўзига эриш туюлди. Ичида хонимойим олдида изо тортди... Ҳатто Амир соҳибқироннинг бетобликларига ушбу кераксиз гапларим, ношукурлигим сабаб шекилли, деган ўйга бориб, дили ғашланди. Ҳамиша оёқда тик юрадиган, чарчаш нима билмайдиган чинордай валинеъмат соҳибқироннинг энди чорасиз азиз бошларини ёстиққа қўйиб, роҳатсизланиб ётганларини бир зум кўз олдига келтирди. «Оллоҳ ўзинг кечиргил, зинҳор падари бузрукворимдан хафа эмасдурмен! Ўзинг шифо бергил!..» — пичирлади амирзода...

— Бухорой шарифда қаттиқ беҳаловат бўлдилар... — Ҳали йиғлашга тайёр турган Усмон Аббос энди ўзини ўнглаб олди. — Аммо ҳазрат амирлару акобирларнинг илтижоларига боқмай, сафарни давом этдирдилар. Ўзим гувоҳмен. Катта қишлоқлар орасидан оқиб ўтадиган Жўйи Зар сойи бўйидаги хушманзара бир боғ бор экан, ҳазрат шу ерда ётиб қолдилар... Иссиғлари бор. Кўп турку тожик ҳозик табиблар шифо излаш ила машғуллар... Амир соҳибқирон маликалару шаҳзодаларни, ўғлон-ушоқларни ҳузурларига чорлатдилар... Амирзода Мироншоҳдан бошқа барча фарзандларни чақиртирдилар... Чағониён ёққа шаҳзода Муҳаммад Султон жанобларига чопар юборганларига гувоҳмен... Баридан ҳам, сиз маҳди улё ҳазрати олияларини тезроқ етиб келишларини буюрдилар. Жўйи Зарда отга қамчи босганимни биламен холос, ҳозир ҳузурингизда турибмен...

Усмон Аббос маъюс бош эгди.

Ҳамма боғларга бесаранжомлик соя солди...

Тонг отар-отмас, барча Кўксарой олдида йиғила бошлади. Сунбуланинг салқин саҳаридаги ёқимли тоза ҳаво ҳам кўнгиларга татимасди. Сароймулкхоним, Туман оқа, Султон Бахт бегимлар ўз мулозимлари ва хос лашкарлари билан шай эдилар. Биров бировдан гап сўрамас, гоҳ-гоҳда туяларнинг пишқиришлари, отларнинг бесабр ер тепинишлари эшитилар, ҳамма жўнаш онларини кутарди. Соҳибқироннинг набиралари — шадлод амирзодаларнинг тоқатсизлиги отларниқидан қолишмасди. Айниқса, эгнига заррин авра тўнча кийган, бошига ярқираган тожнамо саллача ўраган етти яшар хушрўй Халил Султон бир жойда жим туrolмас, ғайрати жўшиб, гоҳ у амирзодага бориб қулоғига нимадир шивирлар, гоҳ бу амирзодани туртиб ўтарди. Унинг бу қилиғи қулоқсизлик ва тўполончилик мартабасини муқим эгаллаган ўн яшар Султон Ҳусайн Мирзога ёқмади, ғаши келиб, Халил Султонни итариб юборди. Катталар аралашмаганларида жанжал бўлиши муқаррар эди.

Ниҳоят йўлга чиқилди. Юқоридан қараган одам шундай манзарани кўрарди: олдинда катта малика Сароймулкхоним пешонасига нақшинкор кўнғи-

---

Янги асарнинг мазмун-моҳиятига батафсил тўхталмоқчи эмасмиз. Уни ўқишни, уқишни, мулоҳаза ва мушоҳада юритишни ҳурматли китобхоннинг ўзига ҳавола этамиз. Умид қиламизки, ушбу роман ҳам ўқувчилар кўнглига йўл топиб, севимли асарларидан бири бўлиб қолади.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, адибнинг бу романи адабиётимизда Соҳибқирон Амир Темур образини яратиш йўлида қўйилган яна бир салмоқли қутлуг қаламдир.

Хулоса қилиб айтганда, таниқли адиб Муҳаммад Алининг «Мироншоҳ Мирзо» номли романи Президентимизнинг яқинда ёзувчиларимизга мурожаат қилиб: «Жонқуяр ва фидойи адибларимиз ўзбек адабиётининг муқаддас анъаналарига садоқатли бўлиб, уларни муносиб давом эттирган ҳолда ижод қиладилар ва янги-янги гўзал асарлар билан халқимизни хушнуд этадилар, деб ишонаман», деган даъватига муносиб жавоб сифатида қабул қилиш айни муддаодир.

Акмал САИДОВ,
профессор

роқ осилган туя устида яшил тахтиравонда ўлтирар, кейинги пушти ранглисида Туман оқа, сариқ ранглисида эса соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегимлар борардилар. Шоҳруҳ Мирзо бошлиқ амирзодалар ҳар бири ўз атқалари⁴ билан ёнма-ён отлар жиловидан маҳкам тутиб олгандилар. Карвон хос лашкар кузатувида «Қайдасан, Жўйи Зар!», деб йўлга чиқди.

П

Ушбу воқсалардан уч ой аввал йигирма олти ёшли Мироншоҳ Мирзо тўққиз минг отлиқ аскардан иборат лашкарни ва уғруқни⁵ бошлаб, йўлларда азият чекиб Озарбайжоннинг Султония шаҳрига етиб келди. Пойтахтда лашкарга хазинадан ялпи бир йиллик улуфа⁶ ундирилганидан амирзоданинг кўнгли тўқ, оз фурсатда соҳибқирон унга топширган вазифани уддалай олишига ва бу салтанат тахти сари кўтарилишида пиллапоялардан бири вазифасини бажаришига аниқ ишонарди.

Кўксаройдаги машваратда Форс томонларга юриш ҳақида сўз борганда, Хулагухон мулкида бузғунчи қароқчилар кўпайиб кетганлиги, манзиллар нотинчлиги, ҳожи ва савдогарлар хатарларга қолишаётгани, ҳумоюн ўрду томонидан ўрнатилган тартибу низомларга путур ета бошлаганлиги қайд этилди.

— Катта карвон йўллари устида жойлашган Султония ҳозир хароб аҳволда... У шаҳардан бу шаҳарга кўчиб юрадиган қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф тағин уни эгаллабди... Раийятнинг⁷ азият чекаётгани хусусинда хабарлар келиб турибди. Султония илгимиздан чиқмаслиги даркор! — деди Амир Темур ва кейин фармон қилди: — Улуғ сафар бошланмасдан, амирзода Мироншоҳ Мирзо кўшин бошида Султония шаҳрига қараб отлансун! Биз изидан боргайбиз!..

Амир Қора Юсуф Мироншоҳ Мирзонинг шиддатли қадамларидан хабар топди. Жангари амирзода билан тўқнашишни хушламай, ҳали пайт борида шимолга, бежавотирроқ саналган Маранд шаҳри ёқларга жўнади.

Мироншоҳ Мирзо масъуд кунларни бошдан кечирмоқдайди. Бир нарса аёнки, валинеъмат соҳибқирон уни ардоқлайди, йўқ эса, номи чиққан Хоразм маликасини Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, ёши улуғ оғаси Умаршайх Мирзога никоҳласалар муносиб эди, лекин, Оллоҳга шукурки, уни ортиқ кўрдилар. Демак, келажакда амирзодадан умидлари катта...

Хонзода хонимга уйлангандан кейин амирзода ўзини «Кўрагон» санаб, пинҳона бемисл гурурландиган одат чиқарди. «Ана энди келдук мақсудга!..» — такрорлаб қўйди ичида. Ўзи учун беҳад оҳанраболи бу иборани Ибн ал-Асирнинг «Ал-комил фи-т-тарих»ида учратган эди. Бу ноёб китобни ҳазрат соҳибқирон отасининг топшириғига биноан, унинг учун эски ўзбекчага ўгириб бердилар. Амирзода қизиқиб мутолаа қилар экан, юқоридаги сўзлар жуда ҳам унинг кўнглига ўтирди.

У аввалдан ҳам ўзини ака-укалар ўрамида Жаҳонгир Мирзодан кейин «кўрагон» лақабига муносиб кўриб юрар, бу кўнглида яшриниб ётган, ҳукмдорлар фарзандлари учун табиий саналадиган туйғуларни аллалаб келарди. Амирзода ҳам Турон маснади, Туркистон тахти ҳақида кўпдан хаёл суради. Тахтга минамен, демаган амирзодани киши санамайди. Ҳар бир меросхўр ўғил расамади-ю фурсати билан мамлакат тахтига ўлтирмоғи керак. Шунга интилиши ҳам зарур, интилиш айб эмас. Бу — азал қонуни... Мироншоҳ Мирзо ҳам шунга риоя қилади. Лекин бир нарса уни қийнайди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин ҳамма, ёшига кўра валиаҳдлик Умаршайх Мирзога

ўтади, деб турганда, лоп этиб, ўғиллар эмас, набира Муҳаммад Султон бунга лойиқ топилди. Нега шундай, деб Амир соҳибқирондан сўраш асло мумкин эмас...

Амирзоданинг ёдида: болалик пайтлари, қиссахон Мавлоно Убайд соҳибқиронга кўп китоблар ўқиб берарди, бу Мироншоҳ Мирзога жуда ҳам ёқарди. Ўшанда турк хоқонлари, Эрон шаҳаншоҳлари, Рум қайсарлари, ҳинд рожалари, Чин фағфурлари ҳақида тинглаган кўп ривоятлар бари унинг хаёлида.... Соҳибқирон барча ўғиллари-ю набираларини йиғиб, келажакда шубҳасиз нафи тегади, деган умидда кечмиш эртақларини тинглашга ундарди. Валиаҳдлигу тахтга миниш борасидаги кўп ғаройиб нақллар, ажойиб қиссалар, орзулар бошқалар қатори амирзоданинг ҳам хаёлини ўғирларди. Оҳ, қачон келар экан ўша паллалар!.. Қайси замондадир яшаган қандайдир шаҳзоданинг воқеасини эшитар экан, унинг ўрнига дарҳол ўзини қўйиб кўрарди. Ўз ажали билан оламдан ўтган оталаридан сўнг ҳалол тахтга минган шаҳзодалар амирзодада ҳавас уйғотарди, ҳа, ҳавасланарди, лекин шундан кейин бирдан хушёр тортарди: майлига, амирзода тахтга минмаса ҳам минг марта розидур, худо умр берсун, Амир соҳибқирон отажониси юз йил, ундан ҳам кўп яшасунлар, дунё тургунча турсунлар, илоҳи. Тавба деб гапирмак керак. Падаркушлар тўғрисидаги ҳикояларни эшитганда, беихтиёр ўрнидан кўзғолар, ноқобил фарзандларни лаънатлар, кўкрагига туфлаб: «Мумкинму? Мумкинму?.. Худо сақласун! Худо сақласун!.. Мен бўлганимдами, таъзирини бериб кўярдим!» деб юборарди.

Мироншоҳ Мирзо ўшандай суҳбатлардан бирида соҳибқирондан ғаройиб нақл эшитди...

Дунёнинг қай еридадир Искандари Зулқарнайн замонлариданми, балки ундан ҳам аввалларданми, қолган бир сирли сандиқ бор, уни ким топса, албатта муродига етади, деган нақл Амир Темур қулоғига чалинганди. Пирлари, қуддиса сирруҳу⁸ Шайх Шамсиддин Кулол Темурбек тахтга минган йили Балхдан Кешга келганида, дуо қилиб бундай деди: — Дунёда подшолар ўша сирли сандиқни топишга уринадилар, лекин ҳали ҳеч ким топмагон. Иншооллоҳ, ўзлари топғойлар... У сандиқнинг номи «Гулшани хазоин»дир. Ҳали бирор подшонинг бу сандиқни топғонини эшитмадук. Умидворменки, уни топмоқ ва очмоқ тақдири азалдан ўзларига буюрилғондур...

— «Гулшани хазоин»... Ажаб... Пирим, сандиқда не бор экан ўзи? — қизиқсиниб сўради Темурбек.

— У баайни дунё янглиғ хазинадур, — давом этди пир. — Биринчи қопқоқни очсалар, Абулбашар Одам Ато ридосини кўрғайлар, Мусо алайҳиссалом асосига назарлари тушғай, Юсуф алайҳиссаломнинг олтин жоми, Иброҳим Халилуллоҳ либоси, Идрис пайғамбарнинг кумуш кашкули, Нуҳ алайҳиссаломнинг олмос тамғаси... эҳ-ҳе, нарсаларнинг адади йўқдур. Ҳар пайғамбардан бир ёдгорлик диққатингизни ўзиға тортадур... Иккинчи қопқоқни очсалар, Жамшид, Кайковус, Кайхисрав, Афросиёб, Искандари Зулқарнайн ва бошқа подшолар сийрати ёзилган хотираларни, айниқса, дунёнинг сирлари-ю жумбоқларига жавоблар тайёрлаб қўйилган бамисли Лавҳул Маҳфуздек⁹ бир китобга назарлари тушади. Ул китобни насиб этиб, ўқигон зот дунёнинг тагига етар эрмиш. Бир китобки, сизни эзгу юмушлар этагидан тутмакка чорлайдур, дунёнинг ўткинчи эканлигини унутмасликка ундайдур, зеро фоний ҳаётда фақат яхшилик йўлини тутиб яшамак — дунёнинг тагига етмак бирлан баробардур...

Соҳибқирон ҳали бу сандиқни тополган эмаслар, чамаси. Ҳарқалай, Мироншоҳ Мирзо бу ҳақда ҳеч нарса эшитмаган. Сеҳрли сандиқ амирзодани ҳам

дил-дилидан ўзига асир этди...

Ўн икки йил аввал Амир Темур зафарқарин¹⁰ қўшин бериб, ўн тўрт ёшли Мироншоҳ Мирзони Хуросон ҳокими қилиб юборди. Ўшандаёқ ёш амирзода Боғи Чинорнинг каттагина майдончасида ҳарбий машқ сирларини ўргатган устози, сирдошга айланган Ахий Жаббор баҳодирни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ баҳодир раҳматли Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси эди, Хонзода хоним хизматида бандлигидан, амирзода истиҳолага бориб бир нима дейишга ийманди.

Кутилмаганда, тақдир Мироншоҳ Мирзо билан етти йилдан бери тул ўтирган Хоразм маликасини бир-бирига боғлаб қўйди... Шу-шу, Ахий Жаббор баҳодир ҳам ёстиқдоши Оққиз билан Хуросон ёқларда яшайди. Нишопурни олишда аён этган шахту шижоати учун баҳодирлик мансабига лойиқ топилган Ахий Жабборнинг амирзода олдида мартабаси баланд эди. Шоп мўйловига доим калта қирқилиб юриладиган мошбиринч бежирим соқоли ҳам қўшилиб эликни қоралай деб қолган баҳодир кўзга тагин-да, салобатлироқ кўринарди.

Чоштгоҳ маҳали амирзода чопари шаҳарнинг шимолидаги Чаманбоққа кириб келди ва Ахий Жаббор баҳодирни саройга чорлаётганлари хабарини етказди. У Учқора билан Йаналтекинларни ёнига олиб, йўлга отланди. Баҳодир Султонияга илк бор келган бўлса-да, унинг тарихини аввал синчиклаб сўраб-суриштириб билиб олган, маълум тасаввурга эга эди. Бир пайтлар ҳулагуий хонларининг шавкатли пойтахти сифатида донг таратган, тевараги ўттиз минг қадамча чиқадиган Султониянинг аввалги шукуҳидан асар йўқ. Қайсидир хон девор билан ўрашга киришганча қолиб кетган бу шаҳар юз йиллар муқаддам мўғул ҳукмдорлари Султон Арғун ва Султон Муҳаммад Худобанда замонида бунёд этилган экан. Агар шаҳар узук бўлса, беш бурчакли ҳашаматли саройни узукнинг ярқироқ кўзи дейиш жойиз.

Султон Худобанданинг ҳамма жойдан кўринадиган, атрофида саккиз минора қад кўтарган, улкан гумбазли, мусамман шаклидаги маҳобатли мақбарасига яқинлашганларида, Учқора сўради:

— Ўтган куни бир одамнинг бу ердан ўтаётиб: «Эй шоҳи Худобанда, зулмкунанда» деганини эшитдим... Ўша ҳукмдор зулмкунанда эканму, баҳодир жаноблари?

— Ол-а! — деди Йаналтекин. — Доим ёмонликни кавлайсан-а, отангни арвойи!

— Пайғамбаримиз ҳадисларида, ўтганларнинг фақат яхши хислатлари эсланади, дейилади... — тушунтирди Ахий Жаббор баҳодир. — Бу ердан ўтаётиб, шу шаҳарни бунёд айлаган султон экан, жойи жаннатда бўлсун, дейиш лозим...

Тиз чўкишиб фотиҳа ўқиганларидан кейин, яна йўлда давом этдилар. Шаҳардан ўнг тарафда бор кўрки-бисоти қишин-ёзин аримайдиган қорлардан иборат баланд шийдам чўққилар бўй чўзган. Балоғатга етган сарвқомат, оқбадан қизнинг сийнасини эслатадиган, оппоқ қорга чулганган энг баланд гўзал чўққи алоҳида ажралиб туради. Гоҳида уни «Қиз сийнаси» деб ҳам кўядилар. Чапдаги тоғларда эса, умуман қор йўқ, қоялари доим чўғдай қизиб ётади, Хазар денгизининг яқинлиги сезилмайди, ҳавоси иссиқ. Тўрт томони шамолларга ланг очиқ бу шаҳар ҳали ҳам Эроннинг гавжум савдо марказларидан ҳисобланади. Барча йўллар Султонияда кесишади.

Чорраҳага борганларида, кўз олдларида тўртта катта кўча пайдо бўлди.

— Зўр кўчалар экан, отангни арвойи! Худди шаҳар тўртта кўлини тўрт томонга чўзиб ёйилиб ётгандек... — чиройли ўхшатиш қилганидан ўзича мам-

нун деди Йаналтекин. — Қаерларга боради, баҳодир жаноблари?

— Шаҳардаям қўл бўладиму, дастингдан кетай? У сенга, нима, одамму?.. Яна тўртта эмиш! Хо-хо-хо!..

— Ол-а! Вей, ҳамиша олдингда оғизни очса қопасан-а, отангни арвойи!

— Мана бу чапдагиси Шоҳроҳи жануби, Ҳамадон орқали Бағдод, ундан Маккаи муқаррамага олиб боради, — тушунтирди гапни кесиб Ахий Жаббор баҳодир. — Ўнгдагиси Шоҳроҳи шимоли, Зинжондан кейин Ардабил, ундан Мовароуқофқоз мамлакатларига уланади, рўбарўдагиси Шоҳроҳи ғарби — Табриз ва Рум элига боғланади, турган кўчамиз Шоҳроҳи шарқи, Қазвиндан ўтиб Хуросонга элтади. Ҳов наридан яна бир йўл билан Исфаҳон, Шероз орқали ҳурмузга чиқиб олиш мумкин.

“Шоҳроҳи жанубидан кетаверсанг, кетаверсанг-да, Маккаи муқаррамадан чиқсанг!..» — деб қўйди ичида Учқора кўзлари ёшланиб.

Одам кўплигидан кўчалар тирсиллайди. Дам ўтмай ҳиндистондан, Суриядан, Табриз, Шамоҳа, Дамашқ, Шероз, ҳурмуз, Самарқанд ва Бухородан моллар ортилган туя карвонлари маржондай тизилиб шаҳарга кириб келади. Султония бозори машҳур шаҳар, фуқаронинг ўндан тўққизи савдо билан шуғулланади, кўча бўйларидаги кичик-кичик дўконлар, айвончалар атрофларида одамлар уймалашгани уймалашган.

Узоқдан шуқўли саройнинг қораси кўринди. Рангоранг кошинлар билан безатилган миноралари кўкка бош қўйган, тош деворлари нақшинланган бу кошона чиндан ҳам Султониянинг кўрки ҳисобланарди, ҳар бир минорага биттадан кичик манжаниқ ўрнатиб қўйилган. Йироқлардан боққан кишининг энг аввал ана шу минораларга кўзи тушади.

Чап томонда дарахтзор ичидаги бостирмадай паст томли майхонада дунё ташвишларидан холи бир кўп одамлар чақ-чақлашиб, бақириб-чақиришиб ўтиришарди. Ахий Жаббор баҳодирнинг уларга ҳаваси келди, олисда қолган Самарқанд ёдига тушди, дўстлар, давралар, дилкаш гурунглар, ҳамиша мана шундай шовқин-суронга тўла Устанинг такяхонаси хаёлидан ўтди, кўнгли орзиқди. Унинг такяхонага кирмаганига ҳам етти-саккиз йилдан ошди. Балки, ҳали ҳам такяхонани ўша паҳлавон сифат, қайғу-ғамдан кейинроқ тугилган, хушчақчақ Уста Шунқор бошқараётгандир... Эсон бувалар тинч юриптими, бир гапи юз одамнинг ичагини узадиган Ориқ билан Паканалар соғсаломатмикин?.. Энди Самарқандга йўли тушса, дўстларини йиғиб албатта такяхонага боради.

— Қани энди, бир кириб шакарғуфторлик айласанг!- деди оғзидан сўлагиги оқиб Учқора.

— Бўзадан тортсанг!.. — тамшанди Йаналтекин.

Баҳодир йигитларнинг сўзларини эшитмади ҳам, хаёли Самарқандда эди. Оҳ, Қаландархона кўчасидаги хонзода Абулмаолий Термизий пирлик қиладиган ахийлар ва жавонмардлар хонадони... ундаги гурунглар ақлингнинг ганжинасига айланиб, руҳингнинг қат-қатларига сингиб кетади. Узоқ вақт ширин тушдай ўзига жалб этади кишини.

Улар катта майдонга чиқиб бордилар. Майдонда одамлар кўп, кекса-ю ёш, хотин-халаж тўпланган, «Нима қипти?», «Вой, нима қипти?..», «Вой, бечора!..», «Шўрликлар!..» деган овозлар эшитиларди. «Кимгадир жазо беришмакда!» — хаёлидан кечирди баҳодир. Одатда, гуноҳкорларни жазолаш, одамларни қўрқитиш учун гавжум жойлар, майдонлар танланар, байрам, маърака кунлари белгиланарди. Ахий Жаббор баҳодир шериклари билан одамлар халқасини ёриб ўта бошлади.

Ўртада эни йигирма қадамча доира ажратилган, унда эса... кўкракларига-

ча ерга кўмилган, соқол-мўйлаби қириб ташланган қирқлардаги эркак билан йигирма беш ёшлардаги, бир тутам қора сочи тўзиб пешонасига тушиб қолганидан хижолат чиройли жувон кўзларини жавдиратишганча атрофга, ҳеч нарсани тушунишни истамай телбалардай ҳайқира ётган оломонга нажот истаб боқишарди. Ахий Жаббор баҳодир нима гап эканлигини энди бировдан сўрайман, деб турганди, ёнидаги икки одамнинг суҳбати қулоғига чалинди:

— Ана бу эркак мана бу хотинни ватий қилган...¹¹

— Нима-нима?.. Нима дединг?.. Нима у? Тушунтириброқ гапирсанг-чи! Роса айлангириб гапирасан-а!

— Э-э... Гаранглигинг қолмади қолмади! Хўроз товукни босгандай босган, деяпман, кар қулоқ!

— А-а-а... Ҳим-м... Босса, нима бўпти?.. — сўради иккинчи одам ҳалиям гап нимадалигини тушунмай. — Топилмас мато эканми?..

— Зино бу, билдингми?

Учқора Йаналтекинга шивирлади:

— Ҳали зино нималигини билмайдиганлар бор, қара!

— Йўғ-е! Ол-а!..

Биринчи одам астойдил тушунтира бошлади:

— Қулоқ сол! Агар эркак бегона, номаҳрам хотин билан қовушса зино дегани шу... Бу катта гуноҳ...

— А-а, билдим... Гуноҳ, гуноҳ... — ўйланди иккинчи одам. — Энди оқибатидан гапир!

— Ҳамма гап анови қозида. Қози: «Фалончи зино қилди», деб гувоҳлик берган одамлардан, у нима, қандай, қаерда, қачон, ким билан қилди, деб сўрайди. Агар гувоҳлар: «Зино қилғонини сурмадонга сурма чўпи кирғонини кўрғондек кўрдик», десалар, уларнинг гапларига ишонсалар, қозининг ҳукмига кўра, ҳар иккиси кенг майдонда тошбўрон қилиб ўлдирилади...

— Ўлдирилади?.. Булар ҳам шунақаларданму? — сўради яна иккинчи одам.

— Шунақа экан... Бу уйланган одам, униси эри бор хотин... Иккиси ҳам бир-бири билан дон олишиб юрган, айблари бўйнида...

— Оқибатидан гапирсанг-чи! Оқибати нима бўлади? — сабрсизланиб сўради яна иккинчи одам...

— Дард бўлади, мана нима бўлади! Айтдим-ку, ҳаммаси шарият пешвоси ана бу қози кўлида, деб! — нигоҳи билан имо қилди биринчи одам. — Ўша қози билади. Бас, энди, сўрайверма, у ёққа қара!

Учқора билан Йаналтекинлар анграйиб қолишди. Ахий Жаббор баҳодирнинг эти жунжикди. Шу лаҳза атроф музофотларда тарқалиб кетган Алинжак қальаси доруғаси Алтунбий деган шижоатли, мард киши ва унинг фосиқ укаси воқеасини эслади. Алтунбий Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалоирнинг суянган одамларидан эди. Амир Темурнинг уч йиллик юриши вақтида унга дуч келишдан ҳайиққан Ироқ ҳукмдори, эҳтиёт чорасини кўриб бор хазинаси-ю ҳарамини ўн етти яшар ўғли Султон Тоҳир етовиди Алинжак қальасига яширди.

Ахий Жаббор баҳодир қалъа таърифини эшитиб нақ ёқасини ушлаганди. Баланд қалъани ой худди қандилдек тепадан ёритиб турар экан, девор кунгуралари офтобда душманлар кўзига олтин қалқондай ялтираб кўринаркан, кўкка санчилган тош минораларнинг учлари бамисли найзадек ғанимларга таҳдид қиларкан. Шу қалъада туғилган Алтунбий, тун-кечаларда баланд чўққи-

лардан пастга тушиб, эпкиндай душманлар ичига борар, қирғин солар, талончилик қилиб қайтар, ҳеч ким уни тута олмасди. Қутилмаганда биргина зино Алинжак қалъаси пурвиқорлиги тимсоли, ёвларга енгилмас паҳлавон сифатида даҳшатлар солгувчи баҳодирнинг ҳаёт шаъмини сўндирди.

Алтунбийнинг фосиқ ва бузуқи бир укаси бўлиб, у ножинс, Султон Аҳмад жалойирнинг хотини, яъни пошшозода Султон Тоҳирнинг онаси билан дон олишиб қолди... Хабар топган Султон Тоҳир ишни қозига ҳам топширмади, тошбўрон ҳам қилдирмади, шармандаликка чидолмай онаси билан Алтунбийнинг укасини тутдирди ва дарҳол қатл этдирди. Барибир фиску фужур, майда-чуйда гаплар ёйилиб кетди. Бутун қалъа аҳли ғазаб отига минди.

Иттифоқо, бу пайт, одатича, қалъадан пастга тушган Алтунбий бойлиги ўлжалар билан мамнун қайтганида ғаройиб воқеа юз берди: доруғага дарвозани очмадилар!

Қалъадан:

— Фосиқ укангни олиб кет!..- дея қичқирди кимдир. — Зинокорларга бизда ўрин йўқ!

— Қорангни ўчир! Йўқол!

— Уканг бузуқчилик қилди! Бор, уканг билан қўшмозор бўл!

Алтунбий ҳайратдан ёқа ушлаб турганда, қандайдир нарсани девордан ошириб шалпиллатиб пастга ташладилар. ғира-ширада у аввал яхши илғамади, кейин не кўз билан кўрсинки, оёғининг тагида укасининг жасади ётарди!

— Ортиқ қалъага сени ҳеч қачон қўймаймиз!

— Агар қалъага кираман десанг, жонингдан умидингни узавер!

— Йўқол, ланъати! — каби таҳдидлар эшитилди...

Алтунбий чора тополмай кигиздан либос кийиб, паноҳ истаб Амир Темур салтанати ҳимоясидаги Маранд ҳокими хузурига борди. Ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган кўрқоқ ҳоким ашаддий душманини аскарларсиз ёлғиз кўргач, хусумати тинч қўймай, дарҳол унинг калласини кесишни буюрди ва Қорабоғда турган Амир Темурга юборди.

Хумоюн ўрдудан инъому мукофотлар кутиб ўлтирган Маранд ҳокими, аксинча, худонинг ғазабига учради. Амир Темур дўстлиги ёки душманлигидан қатъи назар, мард ва шижоатли инсонларни тан олар, эъозлар, душманни дўстга айлантиришга, дўстларни эса садоқат ва ҳиммат иплари билан яна ҳам маҳкамроқ боғлашга тиришарди. Алтунбий ҳақида соҳибқирон эшитган, марду кўрқмаслигини билиб, кўнглида ғойибдан унга нисбатан илиқ туйғулар уйғонганди. Шундай кишиларни дўстга айлантириш керак!

Каллани кўрсатиб: «Бу Алтунбийнинг боши!», деганларида, Амир Темур ўрнида бир кўзғолиб қўйди! «Ким бунни ўлдирсин, деди?.. — изтиробда сўради соҳибқирон. — Шундай мард одам увол бўлди-я! Мардлик ҳам — Оллоҳнинг инояти! Мард одам ҳар қадамда учрамайди!»

Амир Темурнинг қўли иягига чўзилди, шу заҳоти Маранд ҳокимини қатлга буюриб, мол-мулкани мусодара этишга фармон берди.

Ҳеч нарсада айби йўқ, аммо укасининг бузуқчилиги туфайли киндик қони тўкилган жойидан айрилган Алтунбийни эсларкан, Ахий Жаббор баҳодирнинг тили: «Астағфурилло! Астағфурилло!»дан нарига ўтмади. Ахийлик, жавонмардликнинг ҳам рукнларидан бири — фаҳшу зинони тарк этишдир.

Ахий Жаббор баҳодир майдонда издиҳомни бошқариб, унга-бунга иш буюриб юрган қотма, мўйлаби йўқ, аммо куюқ соқол қўйган баланд бўйли одамга қаради. Султония қозиси кўринишдан қўй оғзидан чўп ҳам олмайди-ган, ювош, мўмин-қобил, бировга асло ёмонлик тиламайдиган беозор кишига ўхшарди. Унга қараб, бироздан кейин бу «беозор одам»нинг қўлига

қайдандир тошлар олишини ва гуноҳқорларга отиши мумкинлигини тасав-
вур қилиш қийин эди. У халойиққа қараб босиқ деди:

— Шариат йўлларида, қуръони каримда, ҳадиси муборақда муайян азоб
ва жазога лойиқ гуноҳқорга Оллоҳ таолонинг ҳақи собит ва вожиб этиб
қўйилмишдур... Бас, бари бандаси учун амри вожибдур...

Қози зинонинг машғум жиноят эканлиги, шариатда бокир-бокираларга
юз дарра уриш, уйланганларга эса тошбўрон қилишгача жазо борлиги ҳақида
гапирди ва жумла мўмин-мусулмонларни ҳаром-ҳаришдан қўл тортишга
даъват этди.

— Оллоҳу акбар! — қичқирди қози ва қўлидаги тошлардан бирини эркак-
ка қараб отди, иккинчисини хотинга йўллади... Тўлқинланган оломон жун-
бушга келди. Бақриқ-чақриқлар остида қозининг ишораси билан энди ҳамма
тош олди... Сурон ичида шўрликларнинг инграган овозлари эшитилмай кет-
ди.

Ахий Жаббор баҳодир ҳанг-манг, қонга бўялиб, қип-қизил гўштга ай-
ланган, аллақачон омонатини эгасига топширган бечораларга куйинди, тош-
лар ул бахти қароларга эмас, худди ўзига томон отилгандай туюлиб кетди,
аммо бирон кўмак беришдан мутлақо ожизлигини ҳис қилди. Қани энди
ўртага тушиб, гуноҳқорлар жонига оро кирса!.. Аммо... кира оладими? Унинг
устига халқ билгани — Ҳақ билгани, деган гап бор. Халқ бирон нимани
билмаса, бундай бешафқатликка бормади. Гуноҳқор шариатда белгиланган
жазоларни олиши керак... Шу палла Самарқандда кечган воқеа ёдига тушди.
Хос йигитлари Учқора, Йаналтекинлар билан бирга Устанинг такяхонасига
бораётганларида, бозор йўлида кўйлаги белигача тушириб қўйилган ўн икки
ёшлардаги бир боланинг яланғоч елкасига хипчин билан роса савалаганлари-
ни кузатган, дили оғриган, аммо кўра-била туриб бирон ёрдам беролмай
чорасиз қолганди. Оҳ, бандаси қанчалар ожиз!.. Наҳотки, шу «томошабин»-
лар ичида ҳеч кимнинг шўрликларга ичи ачимайди, деган саволга у жавоб
топа олмасди...

Мироншоҳ Мирзо сарой ичидаги жаннатнамо боғда салқин ҳовуз бўйи-
даги нақшиннигор сўрида соҳибқирон каби ёстиққа ястаниб, ёнбошлаб ётарди.
Шунда ҳамиша бўғинлари зирқираб оғрийдиган қўл-оёғи бироз ором оларди.
У пинҳона ҳар қадамида падари бузрукворига ўхшашга тиришишини Ахий
Жаббор баҳодир биларди. Хушсурат, тиниқ юзли, қошлари қуюқ, бежирим
мўйлаби ўзига ярашган, бўйдор амирзода шафқатсиз, тобора ўйин-кулгига,
маишату майхўрликка ружу кўйиб борар, буни яширай ҳам демасди. Ҳар
қуни саройда базм, маишат, дарё-дарё майи ноблар оқади. Шаъми шабистон
бўлгувчи ҳурилиқолар беадад...

Бошига ёқутли тож қўндирган Мироншоҳ Мирзо тўлишиб бораётгани-
дан яктаги торлик қилиб, ўтирганда шоҳи белбоғи тагидан қорнига чуқур
ботган киндиги кўриниб турганини сезмасди.

— Баҳодир жаноблари! — деди Мироншоҳ Мирзо кескин. — Ана энди
келдук мақсудга!.. Хийла фурсат кечдиким, шикорни фаромуш айладук.
Шикорга чиқмак — Ҳукмдорлар одати... Ёдимизда турсун... Ўзларида шикор-
бегилик вазифаси ҳам бордур. Шикорбоп мавзе қидирсунлар!

Амирзода ов деса томдан ташлайдиганлар хилидан эди, соҳибқирон ши-
корларининг барчасида бехато қатнашарди. Чунки шикор кишига бутун сал-
танат аҳли олдида ўзини кўрсатиш имконини берар, шу ваддан амирзодала-
ру амирлар, лашкарбошилар, навкарлар аёну ақобирлар бу издиҳомга ин-
тилишгани интилишганди. Мироншоҳ Мирзо Қаросмонда иккита бўрини
отиб, терисини шилиб елкасига солганча, амирлару ақобирлар кўз ўнгида
ғолибона юриб Амир Темур ҳузурига олиб келганини яхши эслайди. Ўшанда

ўн беш ёшли амирзода шижоати олқишларга сазовор бўлди.

Шоҳкўча майдонидаги фожеали воқеадан ҳали ўзига келолмай турган Ахий Жаббор баҳодирга амирзода сўзлари эриш туюлди, ҳаво иссиқ, шикор-боп мавзени қайдан топиш мумкин? Лекин амр — вожиб, адо этмак керак. Бирдан Самарқанддан келишда Қазвин шаҳрига етмасдан бир шикорбоп жой учрагани эсига тушди.... Сўл тарафда ёмғир суви тўпланавериш кўллаган ва хийла катта тўқайзорга айланиб кетган, бошқа ёғи кенглик, ов учун қулай... Аммо илвасин¹² бормикин?

— Амирзодам... Фармонлари кўзимиз устига... Қиличимиз қаратилган ғаним қасдига... Аммо... — тўхтади Ахий Жаббор баҳодир.

— Сўзлангиз!

— Ҳозир шикор вақтимикин, борди-ю...

— Англадим... Хукмимни ўзгартирмаймен! — қатъий сўзни кесди Мироншоҳ Мирзо. У бировнинг гапини охиригача эшитиш насибасидан бебаҳра эди. — Султон Маҳмуд Ғазнавийни билармусиз? Доим Амир соҳибқирон айтадурлар... Султон Ғазна шаҳри майдонида катта тошни келтириб қўйишни буюрибдур. От-уловлар ўта олмай ҳурқар экан. Тошни йўл бўйидан олиб ташланишини истаб одамлар султонга ялиниб-ёлворибдилар. Султон: «Айтғонимдан қайтмаймен! Хукмимга қарши биронта иш ҳам қилмаймен!», деб туриб олғон экан... Камина Султон Маҳмуд Ғазнавий эрмасмен, аммо Амир Темур Кўрагоннинг фарзанди аржумандидурмен! Айтғонимдан қайтмасмен!..

— Бош устига, амирзода жаноблари! — таъзим бажо келтирди Ахий Жаббор баҳодир. — Бағоят тўғри сўйладилар, салтанатни ўйладилар. Айтғонида турмоқлик, вафога юз бурмоқлик одил султонлар қисматидур, сифатидур, иззатидур!

— Амиру умарога, ўнбоши, юзбоши, мингбошиларга, тўққиз минг лашкарга айтилсун, ки бир ҳафтадан сўнг чоршанбаи муродбахшда шикорга чиққоймиз! У ерларда кийик ва ёввойи қора қўчқорларни кўп деб эшитғонмен... — ёнбошлаган жойидан тикланиб ўлтираркан, амирзода ҳар бир сўзни чертиб-чертиб давом этди: - Амир соҳибқироннинг Улутовдаги шикори жуда зўр бўлғон эрди... Зўр бўлғон эрди! Ана буни шикор деса бўлади! Шикор ўз йўлига, лашкарга машқдур, аммо биз шикор баҳона Ҳулагухон мулки соҳибига айланган амирзода Мироншоҳ Мирзо Кўрагон қўшинларининг шахту шижоати, маҳобатини дўсту душманларга намоён этиб қўймоғимиз лозимдур! Душман попугини пасайтиришнинг бундан ортиқ қулай йўли йўқдур! Узоқ-яқиндаги бузғунчи қароқчилар томонларида овоза айлангизким, токим улар қудратимизни билиб қўйсунлар!..

Мироншоҳ Мирзонинг сўнги сўзларни Амир Темурникига ўхшатиб залворли айтишга тиришгани сезилди. Унинг гапларида кучли мантиқ бор эди. Ахий Жаббор баҳодир тушуниб етди. Ҳа, шикор шунчаки кўнгил очар ўйин, эрмак эмас. Умуман, пошшоликда эрмак йўқ, оддий эрмакда ҳам катта маъно яшириниб ётади...

Шу палла мулозим кириб, ҳашматмаоб¹³ Хонзода хоним жаноби олиялари Чаманбоғдан ташриф буюраётганларини маълум қилди.

Иккинчи боб

I

... Чағониён тарафдан йўлга чиққан уч отлиқ ниҳоят иккинчи довондан ҳам ошиб ўтди, энди адир ерга томон эниб борарди. Отлар худди аробага

қўшилгану ўша ароба залвори пастга қаттиқроқ йўртгириб кетаётгандай чопарди. Шаҳзода Муҳаммад Султоннинг тахминича, пастга тушганларидан кейин, олдиларидан зилол сувли Тиниқбулоқ чиқиши керак. Шу палла: «Бу отличлар саҳарлаб қаерга шошилишяпти экан, қарай-чи...» дегандай, тоғ ортидан куёш аста мўралади. Атроф, суворийлар босиб ўтишган адирнинг бошидан то қуйида ястаниб ётган қишлоқлару чўлларгача ёришиб кетди. Муҳаммад Султон тикилиб, олис чўлдаги куёш нурида сарғиш гиштлири товганиб кўзга чалинган баланд минорани илғади.

Кўп ўтмай, айқириб ётган булоқ кўринди. Шаҳзода жиловни тортди, адирликда қийналиброқ чопган, текис ерда шиддатига шиддат қўшган жийрон баъзур тўхтади. Амир Аллоҳод билан Айбож ўғлонлар ҳам етиб келишди. Терга ботган отлардан осмонга ҳовур кўтариларди.

— Мўлжалдан адашмадикму, шаҳзодам?.. — сўради Амир Аллоҳод отдан тушар экан. У йўлни баҳона қилиб, бобосининг бетоблигидан изтироб чекаётган туйғун ва тийрак Муҳаммад Султонни бироз чалғитмоқ ниятида эди.

Айбож ўғлон ҳам шаҳзодага қисик кўзларини тикди, унинг чап қошидаги чандиққа тўлган бир томчи тер ерга тушай-тушай деб илҳақ бўлиб турарди.

— Мана шу булоқни айтғондим... — жилмайди шаҳзода булоқ сувига юзларини чаяркан. — Ўша Тиниқбулоқ шулдур. Энди сой кўпригига борғаймиз. Яқин қолди. Кўприкка етдик, мақсудга етдик деганидур, жаноблар!

— Жийронингиз машхур Хонўғлон авлодидан шекилли, сира еткизмади... Ўзлариям бирам елиб-чопдиларки!..

— Отим ёмон эмас, Мохон отларидан... — Амир Аллоҳод оти ҳақидаги сўзлар Муҳаммад Султонга хуш ёққанини сезди. — Амир соҳибқирон ҳамиша: «От — йигитнинг дўстидур», дейдилар...

Муҳаммад Султон эндигина ўн олтини қоралаган, лаблари устини ўсмирлик мўйлаби сабзадай беаган, кўзлари катта-катта, оқ-сарик юзли, нозик табиатли, ҳиссиётли, билимга интиқ, ҳозирданоқ довиюраклиги тилга тушган чақмоқдай йигит эди. Соҳибқирон уни валиаҳд, яъни тахтга меросхўр, деб атаган... Бошқа амирзодалардан унинг ўқи ўзган жойи бор, буни соҳибқироннинг ўзи ҳам тан олган ва шу сабабдан ортиқроқ кўрарди. Валиаҳд Муҳаммад Султон туғма истеъдодга эга, келажакда китобат санъатининг устаси бўлгулик, хуснихатда нодири замон янглиғ вояга етмоқдайди, ана шуниси соҳибқиронни бағоят қувонтирарди. Асли саройда барча амирзодалар кичикликдан давлат бошқариш, ҳарбу жанг йўллари, риёзиёту мусиқа, шoirлигу хаттотлик, чаптастлигу куштигирлик ва ҳоказо турфа санъатлар сирларини ўрганишарди.

Шаҳзоданинг устози Мавлоно Убайд оҳиста патак соқолини силаркан, сурурдан ёшланган, ҳамиша кулиб турадиган кўзларини қисганча ҳар сўзида: «Шогирдим аллақачон каминани ҳам ортда қолдирдилар! Шаҳзода Муҳаммад Султон бешак султон ул-хаттотин¹⁴ бўлғайлар! Валлоҳи аълам, биссавоб...» деб қўярди.

— Хаттотликни ҳам худо кўнгилга соладур, Амир соҳибқирон! — ёйилиб кетди Мавлоно Убайд. — Ўрганиш билан бу даражага эришиш мушкулдур... Асли зувалада бор-да, зувалада...

— Ҳа, ҳа, Оллоҳнинг илтифоти!.. — деди Амир Темур ҳам мамнун.

Муҳаммад Султон Кўксарой кутубхонасига тез-тез қадам ранжида қилар, у ердаги кўҳна китобларни варақлашни ёқтирарди. «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», Ал-Хоразмийнинг «Сурат ал-арз», Ал-Берунийнинг «Осор ул-боқия», Ибн Синонинг «Китоб аш-шифо», Юсуф Хос ҳожибнинг «Қуталғу билик» китоблари, аллома Саъдуддин Тафтазоний ўқиб берган «Авесто»нинг тахтачалар

орасига олиниб, тизимчалар билан боғланган варақ тахламалари, суғдий тилда битилган «Вессантарака жатака» асарининг сақланиб қолган, гўзал безатилган бир неча варақларини кўздан кечирар, ёзувларнинг шакл-шамойилига диққатни қаратар, сирларини ўрганарди. Амир Темур қай юртга борса, нодир китобларни излатиб топдирар, бошқа аёнларга ҳам шундай қилишни тайинларди. Кўксарой кутубхонаси ана шундай бойиб борарди.

Соҳибқирон набирасининг китобат санъатига меҳр қўйганидан мамнунлик туйғусини туйди, чунки илмга, санъатга ошно қалб ҳамиша ёруғ ниятларга йўлдош бўлғусидур! Уни хаттотликдай санъатни нозик эгаллаган қўл қилич тутишга ҳам моҳир эканлиги ҳайратга соларди.

Мавлоно Убайд яқинда Муҳаммад Султон кўчирган Абулайс ас-Самарқандийнинг «Бўстон ул-орифин» рисоласини намойиш қилди. Унинг шогирдидан беҳад ғурурланаётгани сезилиб турарди. Хаттот, мусаввир, зарҳал қилувчи музаҳҳиб, саҳхоф қоғозрез сингари ҳунармандлар меҳнатидан яралган санъат эди бу, лекин хаттот заҳмати алоҳида эҳтиромга сазовор. Ҳа, заҳматнинг тожи кўз нурини ҳар бир ҳарфу зеру забарга берган хаттот насибасидир! Қувониб кетган Амир Темур рисола олиб варақлар экан, набирасига табассум ила боқди:

— Кутубхонадаги «Сурат ал-арз» китобидан ҳам бизлар учун бир нусха кўчурсунлар, кўпдан ернинг суратини¹⁵ кўришга орзуманддурбиз...

— Бош устига, Амир соҳибқирон! — Ҳаяжон чулғанган шогирди ўрнига жавоб беришга шошилди Мавлоно Убайд, оппоқ оқарган патак соқолини силаганча. — Валлоҳу аълам биссавоб...

— Муродим шулки, — давом этди Амир Темур. — Худо хоҳласа, камол топиб, Қуръони каримни ҳам мукамал ҳуснихатда битиб, китобат айлаб бергайсиз, шаҳзодам!...

Соҳибқирон набирасининг манглайдан суюб ўпди.

— Қуллуқ! Қуллуқ! Тилаклари камина учун фармон ўрнидадур! - одоб билан таъзим айлади Муҳаммад Султон.

У соҳибқирон сўзларини юрагининг туб-тубига жойлади. Мавлоно Убайддан бир куни, Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли Рукниддин Ғурсжантининг хатни ниҳоятда чиройли ёзишини, ёшлигидаёқ падари бузруквори учун Қуръони каримни кўчириб чиққанлигини эшитган ва жуда ҳаваси келганди. Кўнглидан: «Худо хоҳласа, айтғонингизни бажо қилажакмен, бобо-жон!» — деган сўзлар кечди.

Гарчи мусаннифликка¹⁶ мутлоқ даъвоси йўқ, шаҳзода бир яширин дафтар тутиб, кўрган-билганларини тушириб боришни одат қилди. Бу мақбул нарсаси экан, вақти-вақти билан варақлаб олдинги кунларни хотирлайсен киши, келажак кунларни ўйлайсен. Унинг устига, бу машқ ўрнини босарди, устозининг сабоғига кўра, шаҳзода ёзиш ҳавосини олиши, қўлни қаламга ўргатиб бориши лозим. У араб ёзувининг насх, куфий, муҳаққақ, тавқеъ, сулс, таълиқ, девоний, руқъа ва ҳоказо услубларида ёзишга тиришар, устозидан уларнинг сирларини сўраб оларди.

— Насх ёзувида кўпроқ Оллоҳнинг каломи Қуръони карим кўчирилур, тавқеъда фармонлар, руқъада мактублар, арзи ихлос хатлари битилур... — тушунтирди Мавлоно Убайд. — Хатга кўркамлик бермак учун сулсда «алиф», «лом» ҳарфлари гажакли ёзилур, «вов», «дол» ҳарфлари нафис буралма, яъни шамра билан яқунланур...

— Агар «ҳо» сўз охирида келса-чи?

— Чўзиқ кўриниш олар.

— Куфий хати-чи?..

— Куфий ўзгача, мураккаброқ, бунда ҳарфлар тўғри ва доира чизиклар асосида битилур. Унли товушлар турли ранглардаги белгилар билан ифода қилинур. Табаррук Усмон Қуръони шу услубда терига битилгон эрди. Аммо ул мўғабар китобни ўпиб кўзга суртмак, кўнгилга завқу шавқ солмак ҳали каминага насиб этмади, шаҳзодам...

— Иншооллоҳ, насиб этгай, устоз... — деди шаҳзода.

— Куллуғ, қуллуғ... Тағин айтсам... Улкан иморатларнинг девор ва пештоқларида ҳам куфийдан фойдаланурлар...

Шаҳзода ширин хўрсинди. Унга, айниқса, ҳарф шакллари райҳон баргларига ўхшаб кетадиган райҳоний услубида қалам тебратиш кўпроқ ёқарди. Ҳар гал хотира дафтарыдаги ёзувини тугатар экан, охирида туғро¹⁷ усулида имзо чекиб қўярди.

Мана, ҳижрий 793 ражаб ойида¹⁸ ёзгани:

«...Уч ойдирки, бийдай чўлда кетиб борадурбиз. Олам чўлдан иборат эркан. Чўл, чўл... Жазирама иссиқдан тиллар осиладур. Ичмакка сув анқога шафе... Ҳали бадбахт Тўхтамишхон лашкари қорасини кўрсатғони йўқ... Ақли қосирим дерки, кўрсатмас ҳам. Дуч келмакка ҳайиққани аниқдур. Боз Турон қўшинини ҳолдан тойдирмоқчи эрканлиги аёндур. Бизларни содда фаҳмлайдур. Бошқа амирлар ҳам, қулогимга тушди, шундоғ дейдирлар. Аммо Амир соҳибқироннинг йўлдан чекинмасликлари ҳам муҳаққақдур. Ул зот бир юмуш бошини тутсалар, охирига етмасдан қўймаслар. Ана шунга қойилмен. Ушбу одатларини бағоят хуш кўрамен. Ўзим ҳам шундай бўлмакни кўнглимга тугубмен.

Оллоҳга шукурки, тақдир менга Амир соҳибқирон, Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон набираси мартабасини насиб этибдур. Кўриб турибмен, тарихда улуг ва безавол сулола пойдеворини қўйган улуглардан улуг Зот силсиласида авлодларни авлодларга улаш йўлида ўзни бир ҳалқчадедек ҳис айламак, боз устига, расман валиаҳд мақомида (чунки, амирзодалар барчаси ўз кўнглиларида валиаҳддурлар!) маълум этилмак менинг бебаҳо толеимдур... Ақли қосирим дерки, Амир соҳибқирон Ер юзида монанди йўқ бир сиймодурлар, анинг таърифини қилмак биз эрмас, иншооллоҳ, келажак авлодлар зиммасига тушадур.

Ўтган оқшом ўрдугоҳда улуг бобомлар, бутун аркони давлат ҳузурида, босиқлик бирлан: «Тутингон ўғлимиз бироз ҳаддидан ошиб, чегарадан ташқари қадам қўйди. У билан юзма-юз туриб, гапни бир жойга қўйиб олмоғимиз лозим. Дунёнинг нариги четига бўлса ҳам борадурбиз! Мақсад отини тутгон ортга қайтмагай!», дедилар.

Дашти Қипчоқнинг Улутов деган жойига етдик. Кеча улкан битигтошни ўрнатдилар ва тоштарошлар Амир соҳибқирон сўзларини ўйиб ёздилар. Тошда ўзларини «Турон султони», деб ёздирибдурлар. Ҳа, ул зот Турон мамлакати султонидурлар. (Сиз эса валиаҳдсиз...Турон салтанати валиаҳди... Бас, бас, бу ҳақда ортиқ ёзишдан қўрқамен!) Бобомлар битигтошга узоқ тикилдилар. Лашкаролға силжир экан, худди бир нарсаси қолиб кетаётгандай, битигтошга қайрилиб-қайрилиб қарағонларини кўрдим...»

Амир Аллоҳдод назарида, шаҳзоданинг бўйи-басти, туриши, сурату сийрати раҳматли отаси Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи. Аммо унинг бир нарсага ақли етмайди: нима сабабдан, Турон султони олдида шаддод ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Шоҳруҳ Мирзолар борлигига қарамай, набирасини валиаҳд деб атадилар? Бу нарса шаҳзодаларга ҳам ёқмас эмиш... Ҳарқалай, ҳар хил миш-мишлар юради, кавлаштиришни яхши кўрадиган-

ларга бир дунё гап топилади. Амир Аллоҳдоднинг эсида бор, бир куни Самарқандда катта бозор яқинида такяхонадаги гурунгда шу ҳақда гап кетди. Амирлардан бири сўз олди:

— Амир соҳибқирон тўнғич ўғиллари валиаҳд Жаҳонгир Мирзони бағоят севардилар ва унга катта умидлар боғлардилар. Ногаҳонда олам шаҳзодаси дардга чалиниб, дунёдан кўз юмганларида, ҳазрат бемаҳал кетган ўғлининг руҳини шод этмоқ учун унинг фарзандини валиаҳдликка тайинлаб юборғонлар...

— Йўқ, шаҳзодамнинг Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад Ўзбекхон набирасидан туғилганлигини эслайлик, — сўзга қўшилди кимдир. — Машхур чингизийзода эвараси эканлиги бунга сабабдур.

Учинчи бир амир бунга эътироз билдирди:

— Жаҳонгир Мирзо шаръий никоҳдаги завжалари¹⁹ муҳтарама Турмиш оқадан таваллуд топғонлар. Шаҳзода Муҳаммад Султон — набира... Ўзга ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо...

— Сизларнинг хабарларингиз йўқ шекилли... — деб тўхтатди уни тўртинчи амир. — Гап асли бундай...

Амирнинг сўзи оғзида қолди, даврада ўлтирган нуфузли Амир Шоҳмалик шартга гапни кесиб ташлади:

— Бас қилингиз! Нималар деб алжирайсиз? Сўзни чувалтирасиз? Жавонмардликда ғийбат, ёлғон ва бўҳтонлардан тилни тийиш олий фазилат саналадур. Маҳмадоначиликдан не наф? Бошқа гап йўқму?.. Оллоҳга шукур этиб, олдингиздагини еб, гаштагингизни суриб ўлтирабермайсизму?.. Ёки ажалингиздан беш кун бурун жувонмарг бўлмоқчимусиз? Салтанатмаоб²⁰ подшоҳнинг сирларини ўзларига қўйингиз! Бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасун! ўзим бошингизни оламен! Уқдингизму?..

Шундан кейин, чақ-чақлашиб ўлтирилган гаштакдан ҳам файз кўтарилиб, барча тездагина тарқаб кетганди.

Ўша-ўша, Амир Аллоҳдод, нафақат у, балки бошқа амирлар ҳам бу ҳақда ўйлашга ботинмайдилар. Вақт келиб, эҳтимол, оғаси Амир Сайфиддин некўздан сўраб билиб олар...

Улар Жўйи Зар кўпригига келганларида нохуш манзаранинг устидан чиқдилар. Эни эллик қадамларча бор сой кечаси тошиб, кўприкни ювиб кетибди. Асов сойнинг авваллардан шунақа «бебош»лиги бор экан. Сойнинг нариги томонидаги сайхонликда беш-олти эшак арава кўринар, яқин-ўртада кўприк битишидан умид узган, бундай аҳволларга ўрганиб кетган кекса аравакаш эса аллақачон арава шотисини осмонга тираб, эшагини ўтлашга қўйиб юборганди.

Пешонасига қизил дурра танғиган уста бошчилигида бир неча киши, кўприкни тузатиш умидида, нишаб оқаётган сой ичида пойи патак юрарди. Атрофда уймалашган аравакашлар эса биров сўрамаса ҳам ҳай-ҳайлаб, сувдагиларга:

— Ҳой! У ёққа тортинглар!

— Бу ёққа сурунлар! Ҳа-а, ана!..

— Тагидан кўтаринглар! Тагидан!.. — дейишиб маслаҳатлар берардилар. Уста гапларга қулоқ солмас, бошқалар кўмагида кўприк қозиқларини тиклашга уринар, тўсинни энди қўяман, деганда, ўзи мувозанатни йўқотиб, қозиқ устига минг азоб билан чиқарилган харини тушириб юборар, қирғоқда турганлар «Аҳ, аттанг!», «Айтдим-а!..», «Сув нишаб-да!..» деб қўйишар, иш яна янгидан бошланарди.

Амирлар кўнгли хира тортган Муҳаммад Султонни, ҳозир чорасини топ-

гаймиз, шаҳзодам, деб юпатдилар-да, дарҳол ишга киришдилар. Айниқса, Айбож ўғлонга жон кирди. У Тўхтамишхон қўшинида юганда, жуда кўп кўприклар қуришда бош-қош бўлган, бундай ҳолатларнинг анча-мунчасини бошдан кечирган. Барини отасидан ўрганган...

Айбож ўғлон дарҳол йўғон арқонлар топиб келишни буюрди, тўсинга ярайдиган хариларни боғлаб сойнинг икки томонидаги одамларга тутқазиб, маҳкам тортиб туришни тайинлади. Иккита мустаҳкам қозиқ қоқилди. «Ушлангиз!», «Ҳа, ҳа!..», «Қани, тортде-е-ек!..» қабилида сўзлар янграрди атрофда. Соининг бериги томонида арқонни тутганлардан бири Амир Аллоҳдод эди.

Икки ош пишарлик вақт ўтганда, ниҳоят кўприк тепасига вассажуфт ёғочларини қоқа бошладилар.

Шаҳзода ўзини игнанинг учиди тургандай сезар, сойга от солишни эп кўрмас, ортида кўприкни бузуқ ҳолида қолдириб кетишдан ҳам орланарди. Бу ердан валиаҳд шаҳзода ўтганлар, дейишади кейин. Ҳатто оғзига кучи етмаганлар, кўприкни атай бузибди, деган гап ҳам тарқатишлари мумкин. Кўприкни тиклаб қўйганлари маъқул.

Кўприк битай деганда, қизиқ ҳодиса рўй берди.

Қундуз тарафдан хос лашкар кузатувида беш-олти туя ва отлардан иборат кичик уғруқ келиб қолди. Хаёлларга чулганган шаҳзода беихтиёр ўша ёққа ўғирилди. Кумуш югани ялтираган биринчи туянинг пешонасида соҳибқирон набираси Пир Муҳаммад Жаҳонгир хос амирларидан Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг туғроси осиб қўйилганди. Шу палла алақачон сойнинг у томонига ўтиб олган Айбож ўғлоннинг кучли овози эшитилди:

— Шаҳзодам! Кўприк қадамингизга мунтазирдур! Ўтсунлар! Ўтсунлар!..

Ҳали бу сўзлар айтилмасдан бир неча лаҳза аввал туғрога алаҳсиган Муҳаммад Султон, иттифоқо, бир балойи офат гўзал чехранинг қирмизиранг тахтиравондан ним табассум ила қиё боқиб турганини кўрди! Шаҳзода шошди... Бутун вужуди алақандай ёқимли туйғудан титраб кетди! Гўзал чехра деганимиз, балоғатга етишишга илҳақ бир пари пайкар эди, ҳарқалай, энтиккан шаҳзодага шундай туюлди.

Бу соҳибжамол ким экан? Уғруқ-ку, Жаҳоншоҳ ибн Жоқу жанобларига тегишли, аммо шаҳло кўзлари ўтдай ёнган қиз... ким бўлди? Номдор амирнинг дилбандими, қариндошими ёки... канизагимми?

Шаҳзода шундай хаёлларга чўмиб турганда Айбож ўғлоннинг юқоридаги сўзларини эшитди, балки эшитмади... Шу пайт тахтиравонга яқинлашган Амир Аллоҳдод у қизни таниди, шекилли:

— Лаълчечак бика?.. Онангиз Оппоғойим билан биргамусизлар? Сихҳатлари тузукми? — деб сўради қуюқ қошлари чимирилганча.

Қизнинг ўрнига Оппоғойимнинг канизаги хушрўйгина Сарвиноз жавоб қилди:

— Ҳа, муҳтарам амирим, ойимча биргалар, фақат озгина носоғлар... Маҳди улё Сароймулкхоним тайинлаб юборибдурлар, Оппоғойим ҳам келсунлар деб... Вой, ўлайин-ей... Йўл тағи ҳоритиб қўйди.

— Қаёққа келсунлар, дебдилар? Самарқандгаму? Ё адашиб қолдингизму, бу ерларда юрибсизлар?

— Вой, Аллоҳдод амаки! — фавқулодда учрашувдан қувониб кетди қизнинг ўзи. — Сизмусиз, устод?.. Ҳов анови отларда ака-укаларим келишмақда. Амир соҳибқирон бироз хасталанибдурлар, Оллоҳ асрасун! Қўнглимиз чўкди эшитиб... Падари бузрукворимиз чақиртирибдурлар... Жўйи Зарга бораётибмиз. Кўприк қидириб юрибмиз. Ўзларингиз-чи?

— Кўп яхши, кўп яхши, Лаълчечак бика... Бизлар ҳам ўша ёққа отлангон-миз.... — Амир Аллоҳдод мамнун эди. — Машқингиз тўхтамадиму?..

— Асло, устод! Айтгон машқларингизни тўхтатмадим... Ёдимда сақладум...

— Тўхтатгонлари йўқ... — кўшимча қилди Сарвиноз.

Шаҳзоданинг ҳаяжондан юраги тарс ёрилиб кетай деди. Демак, у Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг ожизаси экан!.. Лаълчечак бика!.. Аммо Амир Аллоҳдоднинг қиздан қандай машқлар ҳақида сўраганига эътибор бермади.

Қизнинг овози хиёл отасиникига менгзар, қизларникига нисбатан бирозгина йўғон эса-да, ёқимли эди. Шаҳзода овозда қатъият, шиддат ҳис этди. Бу қизда қандайдир беркиниб ётган куч, шижоат, шаддодлик хислатлари мужассам, унинг бир бало эканлиги шундоққина билиниб турибди. Қани энди, Амир Аллоҳдодга худо инсоф берса-ю, яна нималарнидир сўраса, қиз сўзга оғиз очса, шаҳзода у овозни тағин эшитса!..

Табиатан камгап Амир Аллоҳдод жавобдан кифояланди шекилли, бошқа ҳеч нарса сўрамади.. Эҳтимол, шаҳзода олдида гапни чўзиб ўлтиришни истамагандир.

— Амир жаноблари! — иложининг борича сўзига расмий тус беришга, уғруқдагиларга бефарқ эканлигини кўрсатишга тиришди шаҳзода. — Бу уғруқ кимники экан? Қасрга боришмакда? Уларга ёрдам керакму?..

— Дўстимиз Жаҳоншоҳ ибн Жоқу уғруқидур, шаҳзодам! — Амир Аллоҳдод Муҳаммад Султоннинг Лаълчечак бикага қараб қолганини пайқади. Ҳа, шогирди гўзал, балки Оллоҳ танҳо қилиб яратган... Ҳам гўзал, ҳам ақлли, ҳам ботир қиз!.. Ниҳолдай нозик вужудда шунча куч, ғайрат!.. У ҳеч нарса билмагандай давом этди: - Дўстимиз уғруқни Жўйи Зарга чорлабдурлар... Ўзи бир ой олдин Қундузда эрди...

— Ўтиб олишларига кўмак берингиз, амир жаноблари!

Муҳаммад Султон шундай дер экан, тахтиравон томонга қарамаса ҳам, уни ўша маҳлиқо зимдан кузатиб турганини сезар, бундан юзлари ёнар, безовта юраги гупиллаб урар, гоҳ-гоҳ ўғринча нигоҳ ташлашдан ўзини тия олмасди...

II

Лаълчечак бика — эндигина ўн бешга кирайми, кирмайми деб турган, ҳали болаларча қизиқувчанлиги сусаймаган диркиллаган бир ёшда, ҳаракатлари ўзига ярашган шаддод, қув, қурч баданли жасур қиз.... Қувлигини яширишга уринмасди ҳам. Гоҳ даврани қиздириш учун, қизиқчиликка йигитлардай кийиниб олиб, чарх уриб ўйнаб барчани кулдирад, қизлар суйишиб уни кучоқлаб олишдан ўзларини тиёлмасдилар. Отасидан кўра онасига кўпроқ ўхшаган қизнинг («Худди онасини қоплаб қўйгандай!» деган гап машҳур) хиёл чўзинчоқ оқ юзлари тип-тиниқ, қошлари қора, маъноли қарашларида нозу қарашмаси яширин, пешонасининг чап томонида лом янглиғ чиройли ғажаги кўриниб турар, кулганида бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланарди. Айниқса, сал жилмайиб қўйса, икки юзидаги кулгичлари чиройли ўймоқчалар ҳосил қилар, бу унинг кўркига яна кўрк қўшарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қизига меҳри ўғилларига қараганда ҳам ортиқроқ. Қиз фарзанд туғилишини кутиб жуда соғинганларидан, уни «Соғинч бика бу, Соғинч бика! Бизни соғинтириб туғилган қиз!» дерди. «Лаълчечак бика» сўзининг талаффузи қийинроқлигиданми, исми бора-бора ўз-ўзидан «Соғинч бика»га айланиб кетди, ҳамма шундай атарди. Ёлғиз онасигина гоҳ-гоҳда «Лаълчечак бика», деб чақирарди. Соғинч бика ота-онасини қувонтириб, соғинса соғинадиган бир қиз бўлиб ўсмоқдайди.

Соғинч бика ўзини ожизаларнинг эркаклардан кам эмасликларини, до-вюрак ва мардликларини амалда исбот қилишга бел боғлаган қизлардан деб ҳисобларди, онаси Оппоғойим маъқуллаганидан кейин, падари бузруквори-га ҳарб майдони сирларини ўрганмоқчи эканини айтди. Ота бу ишни ўзи-нинг дўсти моҳир жангчи Амир Аллоҳдодга топширди. Иттифоқо, Амир Ал-лоҳдоднинг ҳам қизи йўқ эди, шу ваддан Соғинч бикага ўз жигарбандидай қаради. Шаддод қиз қўймаганидан кейин, Кўксаройнинг биринчи ошёнаси-да қурол-аслаҳа, совутлар ясаларди, лекин у ерга боришга тортинди-ю қурол-созлар қишлоғи Камонгароннинг ўзида, яхши устага махсус совуту дубулға, камон, букилмас пўлатдан қалқон буюртириб келди. Кейин бошқа қизлар ҳам ундан гула кўтариб, Камонгаронга одам юбора бошладилар.

Аслида, заифа-ю ожизаларнинг ҳам қилич тутишни, от минишни ўрга-нишлари жуда кераклигини Жаҳоншоҳ ибн Жоку ичида қўллаб-қувватлар-ди, чунки жанг-жадалларда турли ҳолатлар рўй беради, уғруқдаги аёллар лозим топилса, ўзларини ўзлари ҳимоя қила олишлари зарур, гоҳида эса жангга ҳам кирадилар. Амир соҳибқирон лашкарга уч хил - оқ, қора ва қизил - рангларда кийимлар тиктирадилар. Бунинг сабаби, танг аҳволларда уғруқ-даги аёллар ҳам бу кийимларга чулғанадилар ва лашкар чўғини оширадилар, душман кўнглига эса қўрқув тушади.

— Соғинч бикада аллақандай шиддат бор, Жаҳоншоҳ жаноблари... — Амир Аллоҳдод жилмайди.. — Уни баҳодир қиз дейиш керак. Қайтмас, қўрқмас... бутун юриш-туришида отасининг шижоати намоён!

— Соғиниб топганимизданмикин, дўстим... — ўйланиб деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. — Умрини берсун...

Қизи олти-етти яшар вақтида шаклар маликаси Тўмарис момо қиссаси ва бошқа эртагу чўпчакларни чиройли кўзларини катта-катта очиб, ютоқиб тинглаганлари Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг эсида. Бир куни муҳтарама Улжой Туркон оқанинг Темурбек ортидан кун демай, тун демай жангларда от йўртти-риб юрганларини эслаб қолди.

— Ўша Улжой Туркон оқа момо ҳақида гапириб берингиз, отажон! — қистаб қўймади қиз.

— Бағоят хурматга сазовор жасур аёлдур! Жанг-жадалларда, сафару саё-ҳатларда ҳамиша соҳибқирон ёнида юрғон, аччиқ-чучугига доим шерик, жуда мард ва шаддод аёл эди! Амир Жоку барлос бобонг шоҳид бўлган эканлар, танг аҳволда Хоразмдан қайтаётганларида, дегин, орқаларидан душ-ман қувиб келаётганмиш, олдинда эса Жайхун... Амир соҳибқирон Улжой Туркон оқага қараб: «Изимдан от сол!» деб қичқирибди ва дарё устига от қўйибди!..

— Улжой момо-чи?.. — сабри чидамай сўради Соғинч бика. — Қўрқмаб-диму?..

— Қасқда! Улжой ойим эркаклардай Жайхунга от солиб ўтиб кетибди! Кейин-чи, душман қўлига тушмай деб, қудуққа яшриниб жон сақлабди!

— Қандай танишғон эканлар?

— Улжой ойим қизлик вақтида бошига бўрк кийиб, ҳалқа-ҳалқа сочлари-ни элдан яшириб, йигитчасига кийиниб ғазот узра юрар эркан...

— Йигитчасига кийиниб олган эканми? — сўради қиз.

— Ҳа, бировга билдирмаслик учун, йигитча кийинаркан. Шундай жанг-лардан бирида, соҳибқирон қарасалар, душманлардан бир баҳодир ҳеч ким-га омонлик бермайдур. Йигирма уч ёшли Темурбек рўбарў бўладур. Улжой ойим: «Қадим паҳлавонлардек масоф²¹ қилурбиз. Ўқ отиш йўқ, тақи ўзгалар-га тегмасун, гуноҳга ботиб юрмайлук. Найзангни ол!» - буюрадур беписанд-

лик билан. «Маъкул!» дейдир Темурбек. У қизнинг найзасини бир ҳамлада сиңдуралур. Бундан кўнгли олинган қизнинг аччиқда солғон қиличи совутдан ўтиб, амир елкасини сал яралайдур. Энди соҳибқирон қиличини ярақлатадур, бошидан бир-икки айлангиралур-да, аммо урмасдан туширадур... Улжой ойим сўрайдир: «Нечун урмалинг?» Соҳибқирон шивирлаб айтадур: «Сен авратдаги қизсен. Қилич тегса, сочинг ёйилиб кетишидан орландим. Ундан ҳам оғирроғи: эрларнинг яроғи заифалар қони бирлан бўялмағай!»²² Кейин қиличларни ташлаб курашалурлар. Охири, Улжой ойим ёш шаддод амирнинг ўтқир зеҳну идрокига, фаҳму фасоҳати, куч-қувватига тан бериб, қўлини ўпиб, дейдир: «Ўзимни сендай мардга бағишлалум!» Темурбек жавоб этибдур: «Уйингга борғил, сени тўй-томоша бирлан олурмен!...» Бизлар бола эдик, Улжой ойимнинг мардлигига қойил қолиб юрғонмиз. Тўйларини кўрғонмен. Эҳ-ҳе... Шаддод Султон Бахт бегимни биласен-а, ана ўша, онасига тортғон...

Жаҳоншоҳ ибн Жоку тин олди ва хаёлидан: «Қизинг бўлса шундай бўлса! Балки Соғинч бика ҳам ўша оқага ҳавасдан дунёга келғондир...» — деган ўй кечди. Албатта, бу ёлғиз Оллоҳга аён.

Рост, соҳибқирон лашкарида аёллар ҳам баъзан саваш курадилар. Лекин Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифаларнинг расмана жангчи бўлишларига қарши. Жанг — эрлар иши. Нафсиламирини айтганда, Амир Темур саройида жами маликалар ҳарб сирларини, от минишини, қилич тутишини астойдил ўргандилар, машқини оладилар. Ожизаларга чавгон ўйини жуда яранали. Бунда ҳам отни бошқариш, ҳам чавгонни маҳкам тутиш ҳавоси олинади, бахш этган завқнинг эса баҳоси йўқ, диллар яйрайли... Маликалар орасида чавгоннинг қадри баландлиги шундан.

Ўша-ўша Соғинч бика хаёлидан йигитчасига кийиниб олган Улжой ойим сиймоси кетмайди. Унинг кўрқмай соҳибқирон билан найзобозликка киришгани, қиличбозлик қилгани, кураш тушгани қизни ҳайратга солади. Жангнинг оғир паллаларида, танг шароитларда кўзлари чақнаб соҳибқиронга кўмакка шошилаётган маликани ўйлар, руҳланар, унинг ўрнига ўзини кўйиб кўрарди... Жангларнинг бирида Амир Ҳусайннинг отига ўқ тегибли. Шунда унинг завжаси Дилшод оқа ўзи пиёда қолиб, от жоловини амирга тутқазибди... Соғинч бика барини жасорат намуналари ҳисоблар, ёш дили қанотлар, завқи тошган паллаларда, сўзлаб онаси билан канизак Сарвинозларни ҳам баҳраманд айларди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизининг тутумидан таажжубга тушмасди, фақат Соғинч биканинг ҳарбий юришларга, савашиларга қизиқиши, қилич тутиш, жанг русумини ўрганишга интилиши кучли эканлигини ўйлаб, ичида нимадандир кўрқарди. Қизи қиличбозликда, ажабо, ўғилларида ҳам моҳирроқ чиқди. Икки яшар эканлигида ким биландир жанжаллашиб, муштчасини кўрсатганини ҳали ҳануз кулиб эслашади.

Соғинч бика подшолик осмонининг ёруғ юлдузи шаҳзода Муҳаммад Султон билан учрашувдан кейин ўзида тушуниксиз туйғулар уйғонганини сезди. Аслида суюкли ва шукўҳи шаҳзода аллақачон арқон давлат арбоблари, салтанат амирлари қизларининг мажлисларида бош қаҳрамонга айланиб улгурган эди. Бундай суҳбатларда ўлтирганингда ўзинг истамасанг ҳам айтилаётган гаплар қулоғинга киради. Қизлар тўйлар ҳақида сўзлашишар, ҳали ундан, ҳали бундан ўзларига куёв танлашар, кимнидир кимга узатишар, ҳамманинг тўйини қилиб чиқишарди.

Бир куни Шайх Нуриддин баҳодирнинг икки сўзининг бирида «вой» деб гапирадиган бўлагина қизи Зубайлабону — дугончари ҳазиллашишиб унга

«Войвойхон» деб от қўйиб олишганди, - Соғинч бикага тегажоғликданми ёки чинданми, бирдан:

— Вой, сени ўзим акамга олиб берамен! Вой, биласанму, акам сени жуда ёқтирадилар, жуда!.. Меҳрлари тушиб қопти-да. Яқинда совчи боради!.. Вой, падари бузрукворим айтдилар!.. — деб юборди.

Унинг ёлгон гапирадиган одати йўқ. Соғинч бика индамади, дарров кўз олдига дугонасининг шалпангқулоқ акаси келди, кўнглидан: «Соғинч бика кўчада тушиб қоптими!..» деган фикр ўтди. Ҳамиша Зубайдабону билан ўчакилашиб юрадиган Амир Шоҳмаликнинг жигаргўшаси Робия бегим ҳам жим турмади:

— Ҳо-о-о... Битта сенда бор эканму?.. Мунча войвойлайсен? Сен эмас, мен келин қиламен! Сени битта шалпангқулоқ аканг бўлса, мени икки паҳлавон акам бор! Ёққанини танлаб олади! Билдингму?.. - дея гапни кесиб ташлади.

— Вой! Ановини қаранглар! Сен эмас, мен!

— Сен эмас, мен!..

Узоқ тортишдилар.

— Вой! Мени акам олади! Мени акам олади! — дерди нуқул Зубайдабону. Қизлар уларни тинчитишга уринишарди.

Соғинч бика ҳам гапни чалғитиш маъносида, ҳам Зубайдабонуни чандиб олиш ниятида кулиб сўз бошлади:

— Кешда бир одамнинг қизи бор экан, доим Зубайда ўлгурга ўхшаб «вой» деяверар экан. Салом-алиқда ҳам: «Вой, ассалому алейкум!» деркан. Тўйла қизлар ўйинга тортса: «Вой, ўйинга тушайми...», дадаси: «Аянгизни чақиринг!» деса, «Вой, аямларни чақирайми...» дермиш-да. Дадаси бир куни аясининг олдида қизини огоҳлантирибди: «Қизим, ҳар гапла «вой» дейсан, ўрганиб қолибсен, ахир бу сўзни ишлатишнинг ҳам ўз ўрни, жойи бор. Ортиқ бундай қилма! Агар яна бир марта «вой» десанг, эрга берворамен!» Буни эшитган қиз: «Вой-вой-вой!..» деб юборибди!

Гурр этиб кулги кўтарилди. Кулги садолари орасида дўриллоқ овозли Зубайдабонунинг астойдил ўпқаланиб айтган: «Вой-вой-вой!» сўзлари аниқ кулоқларга чалинарди.

Ниҳоят Робия бегим деди:

— Аввали худо билади, балки Соғинч мени акамга насиб этмас, аммо аниқ биламанки, ҳечқачон сени шалпангқулоқ акангга тегмайди! Сени акангга ким теғарди? Менга авлиё Робия отини қўйганлар-а, даламларнинг тўртинчи суюкли қизимен, гапларимда ҳикмат бор, буни унутма! Айтганимни ёдингда сақла!

Робия бегим Соғинч бикага суқ билан қаради-да:

— Ростдан ҳам гўзалсан, Соғинч! Қадди қоматингни қара! Дадангни эркасисен, эркатойлигиндан сени «Авбош бика — бевош бика» деб ҳам аташади, а? Зуптагина қайлиқсан-да ўзиям, авбош бика! Агар йигит бўлганимдами,.. авбош деб ўтирмай ўзимоқ сенга уйланардим!.. — дея қаҳ-қаҳ урди ва аёлақандай завқ билан Соғинч бикани кучоқлади. Нафис кўйлақлар ичидаги икки хуржак диркиллоқ сийналар бир-бирига майин уриндилар.

— Вой, манов уятсизга қаранглар! — кулди Соғинч бика ўзини тортишга тиришиб.

Баҳорнинг охирлари, қизлар Конибилда чавгон ўйнадилар, ҳар галгидек Соғинч бика рақиблар дарвозасига энг кўп тўп урди, улар голиб чиқдилар. Ўйиндан сўнг майдон четларидаги фир-фир шабада эсиб турган рангоранг айвон-

да ўлтирдилар, одатдагидек ҳазил-хузуллар бошланди. Кимнинг оти кимники билан тўқнашиб кетгани, йиқилишига оз қолгани, Зубайдабону чавгонининг дастаси чўрт узилиб тушгани, Робия бегим отган тўп дарвозага бормамай, Билқис бегим отининг пешонасига теккани, отнинг сапчиб соҳибасини йиқитиб юборай дегани, бундан қизлар ўйинни ҳам тўхтатиб роса хохолаб кулишгани, Соғинч биканинг жарима тўпини қойилмақом киритгани ва яна бошқа алланималар ҳақида чақ-чақлашиб гапиришди. Шунда аталадан суяк чиқиб, раҳматли Давлатшоҳ бахши уйғурнинг шартаки қизи Билқис бегим ҳеч кимга гап бермай қўйди. Юзлари япалоқдан келган, паст бўйликкина тикмачоқдай бу қизнинг бор кўрку ҳусни орқасини тўлдириб турган бўлиқ икки ўрим узун сочидан иборат эди. Чавгон ҳақида гапни шаҳзода Муҳаммад Султон ва унинг кимга уйланишига буриб юборди-да, бирдан уялмай-нетмай деди:

— Ҳали қараб туринглар, ҳаммангизни кўзингизни куйдириб, валлаMAT шаҳзодага ўзим тегиб оламен!..

Қизлар қий-чув кўтаришди. Гўё Билқис бегим уларнинг насибасини тортиб олиб қўяётгандай:

— Ие-е!

— Вой-вой!..

— Уни қаранглар!.. - дея норизолик билдира бошлашди.

— Унга кўчқордай ўғил ҳам туғиб берамен! — тарсиллатди яна Билқис бегим. — Кўзингиз куяди! У ёқ-бу ёққа йўқолиб қолмангизлар тағин! Яқинда тўйимизга айтамен!..

Соғинч бика тап тортмай айтилган бу сўзларни эшитиб хижолат чекди, бундай гапларни айтиш эмас, ҳатто ўйлашга уялади. Кўчқордай ўғил туғиб берармиш! Соғинч биканинг юзлари қизариб кетди...

Билқис бегимнинг ҳазил билан бошланган гаплари жанжалга олиб келди. Ҳалигина ашаддий рақиблардай тортишишган Зубайдабону билан Робия бегимлар энди бир-бирини қўллаб-қувватлашиб, жаврашарди:

— Бекорларни айтибдурсен!

— Ўлақол, қақажон бўмай!

— Сени олмайдулар!

— Нима қиладур сендай лаппосни!

— Бошларига уралурму?..

— Ёстик қили-и-и-иб ётадулар! Ёстикқа ярайсен! Хо-хо-хо!

— Вой, борақол! Борақол!.. Жудаям кўзлари учиб турибди-да!..

Шовқинда биров бировга кулоқ солмасди. Нарироқда боғланган отлар кулоқларини чимириб, қизлар томонга қараб-қараб қўйишарди.

Қизлар чувиллашиб: «Кўйингизлар! Тегиб кўрсин! Тегиб кўрсин!», «Яна нималарни истайдилар?..», «Вой, қиз бўмай ўл, уятсиз!..» деб кесатишарди. Билқис бегим ҳам вайсашдан тўхтамас, аммо унинг овози бошқалар ичида кўмилиб кетарди.

— Соғинч! Соғинч! Анови бети қаттиққа бир нима де!.. Гапингни олади!.. — куйинишарди қизлар барини ҳайрон кузатиб ўлтирган Соғинч бикага... Овозлар ичида Зубайдабонунинг овози ажралиб турарди.

Қизларнинг айтишича, шаҳзода Муҳаммад Султон Юсуф алайҳиссаломдай гўзал сумбатли, тенги йўқ, чақмоқдай йигит эмиш. Гулзорга қадам қўйса, гуллар ўша томонга қараб анграйишармиш. Ариқ ёнидан ўтса, оқиб бораётган сув ҳам тўхтаб орқасига қайрилиб, «Ким экан? Бир қарай-чи!» дея, унга мафтун боқармиш. Еллар изини ўпиб парвона эмиш. Офтоб суюкли шаҳзода умидидагина ҳар куни фалак саҳнига йўл олар эмиш. Ой кечалари унга бир

назар ташлаш орзусида булутлар аро саргашта кезар экан...

Шахзодага Соғинч биканинг узоқроқ тикилгани сабаби ҳам шу: доврўғи дoston, қизлар мажлисларининг доимий қаҳрамонини яхшироқ боқиб, дийдорига тўйиб олмоқчи эди. «Узоқроқ тикилди» десак, ёлғон бўлар, очиги, қиз офтобдай балқиган йигитдан кўзини узолмай қолди...

Муҳаммад Султон дарҳол нарида ўтлаб юрган жийронни келтиришларини буюрди, кўприкдан ўтиб, Жўйи Зар тарафга от қўйди. Ортига, Лаълчечак бика томонга қарашни жуда-жуда истади-ю, бироқ Амир Аллоҳдоддан уялиб ўзини тийди. Чунки нуфузли амирнинг уни зимдан кузатаётганини сезди.

Изма-из икки амир ҳам тулпорларига қамчи босдилар.

Учинчи боб

I

Бухоро шаҳрига етганда Амир Темур бутун аъзои баданида қандайдир ҳорғинлик сезди. Ўнг оёғи яна зирқирай бошлади. Гўё оёқнинг ичида қилдек-кина сим бор-у кимдир уни дам-бадам тортиб-тортиб ўйнар, шундан ёқимсиз оғриқ беҳузур қиларди. Паҳлавон жуссали, бақувват, танаси пишиқ соҳибқирон эътибор бериб ўтирмади. Волидаи муҳтарамаси Текина Хотун туғилган Бухоро шаҳрини бағоят эъозлар, она маконим дер, ҳар сафар ташриф буюрганда ҳурмату эҳтиром, фавқулodда ҳаяжон, аллақандай жондошлик туйғулари қалбига руҳ бағишларди.

Одатга кўра, шаҳарнинг азиз-авлиёлар қадамжоларини зиёрат қилди, Сомонийлар мақбарасига борди, ҳижрий 522 йилда²³ қорахоний Арслонхон қурдирган, бир юз олтмиш йилдан бери кўкка бўй чўзиб турган минорага нечанчи бордир, эсила йўқ, гурур-ла боқди, завқланди. Ўсмирлик пайтларида минора ичидаги айланма зиналардан тепадаги Ўн олти равоқли қафасакўшкка чиқишни ва чор атрофга завқ билан боқишни ёқтирарди. Бир кунда икки мартадан ҳам чиқиб тушган. Лекин қизиқ жойи, зиналарни диққат билан кўп марта санаб чиққан эса-да, нечталигини ҳозиргача ҳам аниқ билмайди. Улар гоҳ бир юзу тўртта, гоҳ эса бир юзу учта чиқади... Тепадан узоқ-узоқларга боқар, Турон юртининг кенглиги ва улуғворлигини юракдан туяр, бутун олам пойида ястаниб ётарди. Аммо ўнг оёғи ногирон бўлиб қолгандан сўнг, чиққани йўқ... Ҳозир минорага тикиларкан, баландлигига тан берди: «Кешда қурилаётган улуғ Оқсарой доврўғи, худо хоҳласа, бариникидан ўтади... Бўйи ундан ҳам баланд бўлади, нақ юз газдан²⁴ ошади!» — деб қўйди ичида Амир Темур. Арслонхоннинг Чағониёнда тиклаган, гиштдан эмас, худди ипакдан тўқилгандек нақшинкор, гўзал кўринадиган бошқа бир минора ҳам унга жуда ёқади.

Соҳибқирон, чиндан-да, Бухорони азиз-авлиёлар макони деб билади. Аввалроқ, шайх Сайфиддин Бохарзий даҳмаси атрофида мақбара ва хонақоҳ тиклаш, гулзор қилиш ҳақида фармон берганди. Ҳазрати Нажмиддин Кубронинг шогирди, машҳури офоқ бу зот овозаси бошқа мамлакатларга ҳам ёйилган. Ҳижрий 658 йилда Чингизхон набираси Олтин Ўрда хони Беркахон Бухорога келиб шайх фатвоси билан мусулмонликка кирди ва мурид мақомига эришди. Энди уни Беркахон эмас, Баракахон деб атай бошладилар. Ушбу воқеадан кейин, Сайфиддин Бохарзий «шайх ул-олам» даражасига ноил бўлди, шаҳарга эса «Бухоройи шариф» унвони раво кўрилди. Соҳибқирон обод ва ораста мақбара-ю хонақоҳ зиёратидан кўнгли таскин топди, ёнма-ён

катта зиёратхона қуришларини буюрди. Шаҳар доруғасига яқинда оламдан ўтган қудратли шайх Баҳоваддин Нақшбанд мазорини обод этишни топширди, фақир мискинларга хайру эҳсонлар улашди.

Кунларнинг жуда иссиқлигидан саҳар салқинида Бухородан йўлга чиқишга қарор қилинди.

— Амир соҳибқирон мизожларида дард аломатлари пайдо бўлибдур. Йўлга чиқиш хатарли...

— Багамом соғайиб кетсунлар, кейин жўнайлик!

Ўрамдаги амирлар шундай дея, ўз андишаларини ҳазратга етказишни Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға долхондан ўтиндилар. Жаҳоншоҳ ибн Жоку уларга қўшилди. Аммо жони оғриб турганига қарамай, Амир Темур ўз сўзида қатъий эди:

— Киши катта сафар измини тутғонда, йўлнинг бошидаёқ касалланиб ётиб олмоғи худога ҳам, бандасига ҳам номақбул ишдур. Сафарга чиқғондан сўнг фақат олға юрмак керак!

Амирлар соҳибқироннинг битта-иккита оқ оралаган қуюқ қошлари чимирилганини кўришиб, орага бошқа гап сўзаслигини англадилар.

Ғиждудондан ўтиб, Жўйи Зар мавзеига етганларида, Амир Темур ҳолсизликдан отда ўлтира олмай қолди. Жилла курса, бир лаҳза ёстиққа бош қўйиб, оёғини узатиб ётмоқ соҳибқироннинг ягона орзусига айланди. Ҳамма таралдудга тушди. Сойнинг ёқасидаги хушманзара бир боғда тўхтадилар. Соҳибқиронни катта тол тагида тикилган шоҳ чодир ичига ётқиздилар. Атрофда катта-катта қишлоқлар кўзга ташланарди. Аҳволи тобора оғирлашаётганлигини сезган соҳибқирон Муҳаммад Чуроға долхонга қаради:

— Мамат... - Амир Темур ҳарсиллаб нафас олди. - Дарднинг келиши хунуқроқ... Оёқнинг оғриғи кучайғон... Аъзои баданим эзилғон... Таом тиламасмен. Томоғимда қуруқ йўтал бор, йўталсам нафас қисадур... Кунларим тугаб боряптиму... билмаймен...

Кейин Жаҳоншоҳ ибн Жокуга кўзи тушди-ю, негадир беҳол деди:

— Падари бузрукворинг ҳам худди менга ўхшаб дардга чалинғонди, амирзода...

Соҳибқирон юзини тескари ўгирди.

Муҳаммад Чуроға долхон ҳеч қачон соҳибқиронни бундай умидсиз алпозда кўрмаганди, кўзларидан чирт этиб ёш чиқиб кетди:

— Нималар деяпсиз, ҳазрат? кўрқитмангиз!.. Ҳар хил сўзни ҳам гапирмоқ жоиз эрмас! Зинҳор сизга ярашмас! Худо сақласун! Худо пошшо эгам, деганлар...

— Худо шифо берсун... Шифо бергай, илоҳи... - сўз қўшди Амир Сайфиддин некўз.

— Шифо берсун! Ўзи асрасун! — тилак билдирди Жаҳоншоҳ ибн Жоку...

Шу палла чодирга кирган малика Чўлпон Мулк оқанинг бу гапларни эшитиб юраги қон бўлди, индамай соҳибқирон оёқларини уқалар экан, қоп-қора қийиқ кўзларидан қуйилган ёшлар нақшин олмадай гўзал чехрасини бетиним юварди...

Соҳибқирон бир неча йил аввал Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхон билан савашга борганда, маликалар ичидан Чўлпон Мулк оқани танлаб ўзига ҳамроҳ қилди. Кутилмаганда Амир Темур Тошкандда қирқ кун касал бўлиб ётди. Самарқанддан маҳди улё Сароймулкхоним пешволигида барча маликалар етиб келдилар. Малика Туман оқа негадир ёнма-ён кундошликлариданми, Чўлпон Мулк оқани доим ғаш олиб юради, уни соҳибқиронга рашк қилади. Агар соҳибқирон Боғи Баландга ўтсалар ҳам, бунга ўша ерда яшайдиган

Чўлпон Мулк оқа айбдор, сафарларга боргани учун ҳам, ишқилиб, ҳамма-ҳаммасига гуноҳкор шу кичик малика ... Бировдан ишоратсиз Чўлпон Мулк оқа нафас ҳам олмайди-ку, наҳотки муҳтарама малика шуни тушунмасалар?

Туман оқа ҳақида ҳам шундай гап юради, Чўлпон Мулк оқа бунни эшитган. Туман оқа ҳарамга қадам қўйган паллалар уни малика Дилшод оқа ҳеч тинчитмас экан. Дилшод оқа, умидли дунё деганларидай, Туман оқадан олдинроқ фарзанди туғилишини истаркан. Ҳеч ким йўғида ёш келинчакка заҳарини сочиб-социб оларкан. Кўп марта шундоқ такрорланибди. Охири гап Сароймулкхонимга етибди ва барҳам топибди. Кейин Оллоҳнинг карами билан, чиндан ҳам, барча маликаларнинг кўзини куйдириб, Дилшод оқанинг бўйида бўлипти, бироқ чақалоқ жуда қийинчилик билан туғилибди-ю, малика оламдан ўтибди. Чақалоққа Султон Иброҳим деб ном қўйибдилар, умри билан бермаган экан, чақалоқ ҳам уч ойгина яшабди холос...

Энди Туман оқанинг ўзи Дилшод оқага айланиб қолди. У ҳам Чўлпон Мулк оқадан аввал фарзанд кўрсам, дейди шекилли... Тошкандда Туман оқа очиқдан-очиқ Чўлпон Мулк оқанинг бетига солди:

— Ирим-сириминг билан валинеъматни ўзингга иситиб олдинг-а, беҳаё! Касринг тегди! Ҳазратимни сен касал қилдинг! Ҳа!

Бу гапни эшитган Чўлпон Мулк оқанинг оқ юзи бадтар оқариб кетди! Тили боғланганидан ҳеч нарса деяолмай бир лаҳза каловланиб турди. Мулоийим ва майин Туман оқадан чиққан ғалати гаплардан қаттиқ таажжубга тушди, кейин ўзини ўнглашга тиришди:

— Ие... Вой... Бу нима деганингиз, аяжон... маликам?.. Мен... Мен...

— Ҳа, сен! Сен!.. Тагин «Мен!», «Мен!» дейди... Сен бўлмай ким? Йўқ, деб кўр-чи!... Илгари Амир соҳибқирон ҳеч оғримасдилар... — Туман оқа «Боғи Биҳиштда яшаганларида...» демоқчийди, аммо ўзини тийди. — Сен келдингу ул зот дам-бадам оғрийдиган одат чиқардилар... Не қилмакдасен ўзи? Мақсадинг не? ҳе, касринг тегмай ўл! Илоҳи, ўзингга урсун!

— Касалга чалинсалар, Оллоҳнинг буюргани... — жиғи-бийрони чиқди Чўлпон Мулк оқанинг. — Ўзи шифосини берсун! Ҳеч қанақа мақсадим йўқ! Ҳеч қачон хасталанишларини истамасмен! Нега истар эканмен? Суянган тоғимни-я? Нима, мен телба эканманму? Худо сақласун! Илоҳи, хизматларини қилайлук, дуоларини олиб юрайлук! Қўлим доимо дуои жонларида, доимо сихҳатларини тилаймен... Ҳазратим учун жонимни беришга ҳам тайёрмен, билсангиз, аяжон!..

— Ҳе, жонингни бермай ўл! Жонинг бошингдан қолгур!.. — жеркиб ташлади Туман оқа...

Чўлпон Мулк оқанинг ўпкаси тўлиб кетди. Кейинги сўзлари йиғи аралаш чиқди. У барини тушуниб турарди. Охири пайтларда соҳибқирон сафарга чиққанларида, фақат ёш дўндиқ малика Чўлпон Мулк оқага назар қиладилар... Лекин сафарлар олдиан маликалар ўртасида куръа ташлаганларида ҳам, негадир бориш, кўпинча, Чўлпон Мулк оқа чекига тушади. Хос канизақлардан Дурсултон оқа билан Нигор оқаларнинг ҳам омадлари чопади. Туман оқага эътибор сусайгандек... Ўшанда Амир соҳибқирон соғайгач, яна кичик маликадан бошқа барчани, жумладан, Туман оқани ҳам, Самарқандга қайтариб юбордилар. Ҳазрат агар уни кўпроқ тиласалар, маликанинг не чораси бор? Чўлпон Мулк оқа соҳибқирон кўзларига тик қарашга уялади-ю, сафарга мени олмангиз, малика Туман оқа ўксимоқдалар, уни олиб кетингиз, деб қандай айта олади?

Энди унинг ҳадиксираб турган жойи бор. Сафарга бораётиб, ҳазратнинг Чўлпон Мулк оқа олдида тагин тоблари қочиб қолди... Тагин малика Туман

оқага гап топилди, яна сен касал қилдинг, касринг тегди, дейишлари аниқ... Шўрлик маликани намуноча маломатларга қўймасанг, эй парвардигор!..

Маликанинг хаёллари қочди.

— Майли, Мамат... Оллоҳга зоримиз бор, зўримиз йўқ... — Амир Темурнинг беҳоллиги билиниб турарди.. — Биров билмасун... Ҳожи Сайфилдинни чорла... Жаҳоншоҳни ҳам...

— Бизлар шу ердამиз, соҳибқирон ҳазратлари! — сас берди шоҳчодир эшигида турган Амир Сайфилдин некўз.

Соҳибқиронга кўп гапириш ҳам малол келарди. Дору дармонлар жобажо этилди. Бироқ доруларнинг унчалар таъсири сезилмаётгандек туюларди. У шитобан шаҳзода Муҳаммад Султонни чақиритишни, Самарқандга чопарлар юборитишни, Биби ва бошқа маликаларни, ўғлон-ушоқларни олиб келишларини буюрди... Лекин хабарни етказганларида, қаттиқ кўрқитиб юбормасунлар, деб тайинлади.

Амир Сайфилдин некўз соҳибқиронга қараркан, ўйланиб, ўзи сезмаган ҳолда, ўрганган «Хў-ўш...» сўзини тақрорлар, ҳозикун табибларга иш буюрар, ора-орада енгилгина томоқ қириб қўярди. Муҳаммад Чуроға долхоҳ билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку буйруқларни адо этиш ҳаракатида ташқарига чиқдилар. Ниҳоят, Амир Темур сал ором олгандай тун билан юмилмаган кўзларига уйку инди...

Қалдрон дўстига тикилиб ўлтираркан, Амир Сайфилдин некўзнинг хаёли узоқларга кетди. У Темурбекни қадимдан билади, фикри ожизича, унчамунчага қадли букилмайдиган зот. Соҳибқирон болалигидаёқ фавқуллода ақли теран, шижоатли ва довурак эди, ниятни катта қиларди, катталарни кига ўхшаган, вазмин, жўяли фикрлашлари барчани ҳайрон қолдирарди. «Ёпирай! Бу гап шу боладан чиқдимми?», дейишарди ҳайратла. Ҳамиша тенгқурлари ичида сардорликка интилган ўн икки ёшли Темурбек бир кун «пошшо-вазир» ўйинини бошлаб юборди.

— Мен пошшомен, сен вазир! — амр этди Темурбек Сайфилдинга. Ёши каттароқ Жокуни — лашкарбошиликка қўйди, Довудни - шаҳар ҳокимлигига, Маҳмудшоҳ Бухорийни - амирликка. Муайялни яна бир мансабга... Ёғоч билан қамишдан «одам» ясадилар. Пошшо унга буюрди, бироқ ул «одам» ёрликқа қулоқ солмади.

— Боши кесилсун! — буюрди «пошшо». — Бундан кейин зинҳор ҳукмдан чиқмагай!

Ўйин давом этарди.

— Вақтлар келади, жўралар, мен пошшолик тахтини оламен! — деб юборди бирдан Темурбек катталарга хос салобат билан. Унинг узоқларга тикилган кўзлари ажабтовур чақнаб ёнарди.

Болалар, ҳазиллашаяптими, деганлай Темурбекка ялт этиб қарадилар. У жиддий боқарди.

— Агар пошшо бўлсам, қандай мансабларни тилайсизлар? Истаганингизни тилангиз! Айтингиз! — сўради Темурбек.

Маҳмудшоҳ масхаралагандай кулиб қўйди. У Темурбекнинг ўзини шундай тутишини, ҳаммани оғзига қаратиб гердайиб юришини ҳеч ёқтирмас, гаши келарди.

— Пошшо? Осон эканми?.. Пошшо эмиш-а!.. Хо-хо-хо! Пошшолик хонлар авлодиники!

— Амир ул-умароликдан бошқасини олмаймен! — чўрт кесди Жоку. — Лашкарларни жангларга олиб киришни яхши кўрамен!

— Менга — Самарқанд ҳокимлиги! — деди Довуд.

— Вазир бўлсам қанийди... — тилак билдирди Сайфиддин.

— Сен-чи? Сен нима истайсен? — қарашди Маҳмудшоҳга.

— Менми?.. Хо-хо-хо... - Маҳмудшоҳнинг қисик кўзларида истеҳзо учкунлари чақнади. — Менга... менга ҳаммомни гўлаҳилигини берсун!..

Унинг ичиқоралиги, иложи борича Темурбекнинг «пошшо»лигини камситишга урингани аниқ билинди. Подшодан гўлаҳиликни сўраш Маҳмудшоҳнинг ўзига жуда ҳам нодир топилиқ каби туюлди ва ичида пошшони ниҳоят даражада ерга урганидан мамнунлик ҳиссини туйди.

— Гарданингга бир туширайми сен писмиқди!.. — мушт ўқталди Жоку Маҳмудшоҳга. — Урардиму, қилтириқдексен, ўлдириб кўямен, деб кўрқамен! Ҳамиша тирноқ тагидан кир қидириб юрасен!

Темурбек ўзини сезмагандай тутди, ҳеч нарса демади. Яна ўйинга киришиб кетдилар.

Йиллар ўтиб, юрт бошига келганда, Темурбекнинг ваъдаси эсида турган экан, - Амир Сайфиддин некўз бунга ҳайрон қолди, - чиндан ҳам, ўша айтганини қилди: Жоку — амир ул-умаро, Довуд — Самарқанд ҳокими, Сайфиддин — мамлакат ва райият вазири мансабларига тайинландилар. Аммо Маҳмудшоҳга Бухоро ҳокимлиги раво кўрилди. Ҳеч ким унга, Маҳмудшоҳ гўлаҳиликни сўраган эди-ку, гўлаҳилик ўрнига ҳокимликми, демади. Амир Сайфиддин некўз бунга таажжубланиб ўлтирмади, чунки Темурбекнинг болаликдаги дўстларини унутмайдиган одати борлигини, барчасининг ҳам кўнглини чўктирмаслигини, кечиримлигини яхши биларди. Кек, хусумат Маҳмудшоҳни тинч қўймади, муҳолифатчилар сафига қўшилиб, Хоразмшоҳ, Тўхтамишхонлар билан фитнаангиз ишларга кўл урди. Бир оёғи Гурганжда, бир оёғи Сарой-Беркада... Ҳозир Бухорода экан... ростдан ҳам ҳаммомда гўлаҳи эмиш! Ё раббий! Амир Сайфиддин некўз болаликдаги орзуларнинг қанчалар соф ва покиза туйғуларга йўғрилишини, фаришталар омин дейишини, ниятни катта қилиш кераклигини терандан-теран англаб етди...

Амир Сайфиддин некўз сезмабди, аллақачон уйғонган соҳибқирон қовоқлари оғирлик қилаётганига қарамай, катта-катта кўзларини очганча, чодир шифтига қараб ётарди. Кўл-оёқлари худди боғлаб ташлангандек зил-замбил, ўнг оёғи сирқираб азоб бермоқда. Амир Сайфиддин некўзнинг ёнида эканлигини билса-да, гаплашгиси йўқ. Беихтиёр машғум хаёллар уни қамраб олди. Балки Бухорода амирларнинг илтижоларига қулоқ солганда, дарди бунчалар кучаймасмиди... Йўқ, касаллиги туфайли йўлга чиқмаганда, ўзининг ожизлигини аниқ билдириб кўярди. Бунинг катта сафарга отланган лашкар руҳиятига нохуш таъсир этмай иложи йўқ. Энди эса... Пайғамбар ёшига етаман, омон-эсон ўтиб ҳам кетаман, деб худодан умидвор юрувди...

“Наҳотки ёруғ дунё билан хайрлашиш онлари яқин қолди? Ҳали юмушларим кўп эди-ку? — хаёлидан кечирди Амир Темур. - Чин мамлакатига бориш ана шулардан бири... Неча асрлардирки, турк хоқонлари Чин мамлакатига ўлпон тўлаб келадилар. Чин подшоси ўзи ёш туриб, турк хоқонларига элчи йўллаб мактуб ёзганда, андишасизларча ҳамиша «ўғлим» сўзига урғу беради. Албатта, бу камситилишдур. Ҳалигача Турон подшоларидан ҳеч ким бу муаммони ора-очиқ этолгани йўқ. Бунни дилимга тугиб қўйғонмен... Адо этажакмен, иншооллоҳ!

Ҳамон Тўхтамишхон муаммоси томоққа тиқилган сўнгакдай олдинда турибди. Жўжи улуси бақувват, шаҳарлари гуркираган... Истаган пайтда салтанатнинг ё у бурчагидан, ё бу бурчагидан тажовуз уюштиришлари мумкин.

Фарзандлар, набиралар камолидан қувониш... Бибидан фарзанд... кутишди. Дилшод оқа ўғил тугди, лекин она ҳам, ўғил ҳам бирин-кетин оламдан

ўтишди. Суйгани Туман оқага уйланганидан сўнг, ўн тўрт йил ўтди, ҳозир-гача бирор зурёд дараги йўқ.. Айрим малика ва жориялардан кўрган фарзандлари чақалоқлигида нобуд бўлдилар. Энди умид гўзал малика Чўлпон Мулк оқадан...»

Ҳа, пошшолик ҳам бандасига яратганининг бир синови экан! Кошкийди, имкон топилса-ю юртда фақат боғ-роғлар қилиш, қасру иморатлар қуриш, йўллар солиш, тижорату зироат ишларига ривож бериш, тўйлар ўтказиш, етим-есирлар бошини силаш, хайру салақалар улашиш каби эзгу юмушлар эгагидан тутса киши!.. Шундай замонлар келармикин?.. Мана, Кешда маҳобатли Оқсарой қурилиши давом этапти... Қани энди, Амир Темур ўша ерда иш тепасида турса, салтанатнинг энг катта биноси бўй-бастини кўриб қувониб, боши кўкка етса... Сарой ҳам тезроқ битарди. Тошкандда, Андижон ва Марғишонда тикланаётган мадрасалар... Чиноз яқинида Сирдарё устига қурилаётган кўприк... Самарқанд атрофида ҳозирча тўққизта боғ гуркираб турибди, «Боғи Биҳишт», «Боғи Чинор», «Боғи Давлатобод», «Боғи Баланд» ва бошқалар...

У бир пайтларги Бойсун ҳодисасини эслади. Амир Темур ҳали давлат маснадига ўлтирмаган паллалар... Амир Ҳусайннинг қора ниятли одамлари ясурийлар қабиласи лашкарини фитнага чорлашга уринаётганликлари аниқ сезилди. Амир Жоку барлос маслаҳат солди:

— Дарҳол бу фитначиларни тутмоқ керак! Фитначи бир жазога лойиқ топилса, фитнага чорлаган икки жазога муносибдур!

Аббос баҳодир ҳам уни қўллаб-қувватлади, у «Ҳозироқ бориб ўша фитначиларни қўл-оёғини боғлаб олиб келингизлар!» деган фармонни эшитишига асло шубҳа қилмасди. Чунки Амир Темурнинг дунёда энг ёмон кўрган нарсаси, бу — фитна! Бироқ икки амир соҳибқироннинг оқибати аниқ кўриниб турган таклифга розилик бермаганидан таажжубландилар.

— Давлатимизнинг бошланғич кунларида, истиқлолимиз баҳорида турibdурмиз. Агар у фитначиларни қўлга олсак, бошқа кишилар тисарилиб, ёнимизга келишга ҳайиқадурлар, биздан ўзларини четга оладурлар, — деди Амир Темур ўйланиб. — Бу мақбул эрмас. Қайси бир подшоҳ ўз ишини зулму қабоҳат заминига қурса, кишиларга озор етказиш измини тутса, унинг давлати чайқалиб, мувозанатдан чиқадур... Билсунларким, биз ўз салтанатимизни райиятга, одамларга эътибор бериш ва ҳимояга олиш асосида барпо этажакмиз! Шу сабабли ҳамма жойда одамларни юпантириб, хотиржам айлаш йўлидан боргаймиз...

Райиятга эътибор бериш, ҳимояга олиш, хотиржам айлаш... Аммо, соҳибқироннинг тан олмай иложи йўқ, мана, йигирма икки йил ўтаётир, ана ўша хотиржамликка эришиш мушкул кечаётир.

Эндигина нафас ростлаб турганингда, кимнингдир қайдадир мухолифат изҳор этиб туғ кўтариб чиққанини, қандайдир гуруҳнинг қароқчиликни касб айлаб олиб, Ҳижоз йўлларида бечораларни қақшатаётганини, айрим кўрпасига қараб оёқ узатмаганларнинг ҳатто юртга бостириб кириб, райият бошига кулфатлар солаётганини, мусулмонларни азобларга гирифтор этаётганини эшитасен... Турли юртларни бошқараётган фарзандлар ҳам ташвиш орттириб турадилар. Яна машварату кенгашлар чақириш лозим, черик чорлаш керак, ўзингни зинҳор ожизу нотавон кўрсатмаслигинг даркор, агар шуни сезсалар, душманлар ҳар тарафдан ёприладилар ва бўлишиб ейдилар... Рост, ўзингни ҳимоя қилмоқ учун майдонга отилмоғинг, қиличингни маҳкам тутмоғинг шарт! Рўзи азалдан шундоқ... Бу таомил ўзгармайди. Афтидан, Оллоҳ таоло осмондан китоб ва тарози қаторида темирни ҳам бекорга туширмаган,

темирга ҳеч қачон эҳтиёж камаймайди шекилли, қиличсиз замонлар, чама-си, олисдаги сароб...

II

Бирдан хаёл шодалари узилди, у чодирга кимнингдир кирганини сездди. Бу шаҳзода Муҳаммад Султон эди. Амир Темур ҳеч нарса демай, суюкли набирасини жон мисоли бағрига тортди, гўёки шаҳзодадан унинг дармонсиз вужудига куч-қувват оқиб кирмоқдайди. Амир Сайфиддин некўз дард илашгандан бери, соҳибқироннинг заъфарон юзига илк марта ҳолсиз табассум югурганини кўрди ва хотиржам ташқарига йўналди.

— Келдиларму, шаҳзодам?.. — сўради оҳиста Соҳибқирон.

— Келдим, бобожон, келдим! Не бўлди?.. Тоблари қочдимму? Фафлатда қолибмен... Мана ёнингиздамен!.. — йиғлашдан ўзини баъзўр тийди шаҳзода.

— Оллоҳга шукур... Халлоқи безаволга салламно!..

Шу палла хонимлар ва оқаларнинг хабари етди.

Кўп ўтмай, Сароймулкхоним, малика Туман оқа, Султон Бахт бегимлар, уларнинг изидан бирин-кетин Шоҳруҳ Мирзо ва бошқа амирзодалар кириб келишди. Маҳди улё кўзларида ёш лимиллаб, оҳиста соҳибқироннинг бошини силай бошлади, Амир Темур таниш ва меҳрибон қўл тафтини дил-дилидан сездди... Туман оқа билан Султон Бахт бегимлар ўксишганча, беморнинг оёқларини уқалашга тушдилар. Туман оқа маликалар ташрифидан ўзини четга тортди, бегонасираб турган, қийиқ кўзлари йиғидан қизариб кетган Чўлпон Мулк оқага бир қараб қўйди, аммо ҳеч нарса демади.

Меҳрибону оромижонларининг ташрифидан соҳибқироннинг чехраси ёриша бошлади. Хуфтонга борганда, бостириб келган сеҳрли уйқу уни элитди. Муолажалар таъсириданми, ҳарқалай, эрталаб туриб, беморликка чалингандан буён биринчи марта сал тўйиброқ ухлаганини билди.

— Фақир у мискинларга хайру садақа қилингизлар... — деди Амир Темур Сароймулкхонимга. — Пайғамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг ҳалисларида айтилмиш, ки, бетобларингизни садақа бериб даволангизлар... Зеро, Оллоҳу латифун бибодиҳи.²⁵ Оллоҳ бандаларига лутф этгувчидир...

Сароймулкхоним қўллари кўксида, оҳиста бош эгди. У жуда яхши билди, Амир соҳибқироннинг қоим эътиқоди ҳазрати Ҳаққа боғлангандир. Азиз-авлиёларни кўз устида тутадилар. Хайру эҳсонга қўллари очик. Маҳду улё барча маликалару амирзодаларни хайру садақа юмушларига бош қўшишга чорлади. Туман оқа бир қишлоққа, Султон Бахт бегим иккинчисига, Чўлпон Мулк оқа учинчисига йўл олдилар. Фақир у музтарларга, оч-юпунларга, ожизу нотавонларга садақа улашишлар бошланди. Бу қувончли, серзавқ юмуш нафақат маликаларни, балки бошқа амирлару лашкарбошилар хотинлари ва фарзандларини ҳам оҳанрабодай ўзига тортди. Олмоқдан кўра бермоқ яхшироқдир, деган қадимий ҳикмат яна иззату икромда эди. Барча ҳоли қудрат эҳсон айлашга, шу билан Оллоҳдан соҳибқиронга сиҳқат тилашга тиришарди.

Сароймулкхоним мулозимлари билан каттагина қишлоққа кириб келди, соғинганидан шаҳзода Муҳаммад Султонни ёнидан қўйиб юбормади. Бирмабир кўп хонадонларга кириб йармоқлар²⁶ сочдилар. Садақа олган кекса-ю ёш сидқидилдан дуога қўл очар, болакайлар эса хўрозқандларини кўз-кўзлаб, у ёқдан-бу ёққа чопардилар. Катта малика суюб уларнинг бошини силаб-силаб қўярди.

Бир ҳовлидан чиққанларида, иттифоқо, мулозимлари қўмагида садақа

улашиб юрган Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қизи Соғинч бика билан Сарвинозларни учратиб қолдилар. Опаси Оппоғойим ҳали ҳам носоғланиб ётганмиш. Қиз ва канизак чиройли эгилганларича, маҳди улё кўйлагининг пешини ўпиб тавоф этдилар.

— Кам бўлмангиз, қизим, кам бўлмангиз! Ўсиб камолга етингиз!.. — деди ҳавас билан Сароймулкхоним, Соғинч бикани бағрига олиб манглайдан ўпар экан. Қиздан ажойиб ёқимли муаттар бўй маҳди улёнинг димоғига урилди.— Волидангиз яхшимилар?... Шифо берсун. Аммо, Оппоғойим шундай барно ва зебо қизи борлигини айтмагон эрдилар...

Юз, қулоқларигача қизариб кетган қиз изо тортиб ерга қаради. У суюкли шаҳзодани, - тагин катта малика олдида! - кўрамен деб асло ўйламаганди.

Жўйи Зардаги воқеадан сўнг, Муҳаммад Султоннинг кўз ўнгида бир нотаниш сирли олам юз очди. Ёш кўнгиел саҳнида ғаройиб ва ёрқин малак сиймоси намоён бўлди. Бошқачароқ айтганда, нозик ниҳол Соғинч бика андишага бормай, сўроқсиз унинг қалбига бостириб кириб, баҳодир йигитнинг буткул эс-ҳушини олди-қўйди.

Фавқулодда дийдорлашувдан шаҳзода Муҳаммад Султон алланечук ҳолга тушди. Худди сир-асрорларидан Сароймулкхонимнинг хабари бордай, ўнғайсизлана бошлади. Бирон нарса баҳонасида нарироқ кетиши зарурлигини англади, аммо оёқлари михлангандек жойидан жилмас, кўзлари унга бўйсуннишни хоҳламасди.

Соғинч бика ҳам қандай ҳаракат қилишни билмай Сарвинозга жавдираб қаради. Шартга ортига қайтсинму? Ё... шаҳзода билан саломлашни лозимму? Қиз бош эгиб саломлашса, одобсизликка кирмайдирму? Балки шаҳзоданинг ўзлари сўз очарлар?..

Бироқ Сарвиноз ҳам лол эди, шаҳзодалан эса садо чиқмади. Қиз катта маликани тавоф айлагандан сўнг, кўприкнинг олдидагидек, шаҳзодага ним табассум ила бир боқиб, худди тўйнинг эртаси куни эрталаб кўёвига салом берган янги келинчақдай, беихтиёр ўнг қўлини кўксига қўйиб, таъзим бажо этди ва аста ортига чекина бошлади. Икки юзидаги кулгичлари шаҳзодага хуш ёқадиган чиройли ўймоқчалар ҳосил қилди... Қизнинг ҳаракати шу қадар табиий эдики, бу нафақат йигитни ўртаб юборди, балки катта маликанинг борлигини ҳам енгил титратиб ўтди...

Сароймулкхоним доимо амирлару аркони давлат хонадонларидаги мажлисларда, тўйларда амирзодаларга қайлиқ излаб, пинҳона қизларга бир-бир назар ташлар, кўнгли сув ичган чиройликларини кўз остига олиб қўярди. Орқаваратдан эшитиб, Соғинч бикани ҳам мўлжаллаб қўйган... Аммо қизнинг бу қадар сулувллигини яқиндан илк бор кўриши. Ҳозир шаҳзода билан қизни ёнма-ён турганини кузатаркан, хаёлига бир фикр келди: «Бир-бирларига жудаям мос эканми!..» Соғинч бика ниҳоятда сулув, Муҳаммад Султон бағоят кўркам, башанг йигит эди! Бундай фикрдан ўзи ҳам қувониб кетди. Чунки яқинда Султониядан келганида Боғи Чинорда малика Хонзода хоним билан шу ҳақда суҳбатлашишган, ўзларича, шаҳзодага келин излашаётганларини бир-бирларига билдиришганди. Маҳди улё назарида, Соғинч бика Хонзода хонимга ҳам ёқиши керак...

— Шу ожизани шаҳзодамга... унаштириб қўйсаммикин?.. — сўзланди бирдан катта малика ўз-ўзига дегандек, Муҳаммад Султонга атай эшиттириб. Бу пайт қиз улардан йироқлашиб ўз мулозимлари ёнига етай деб қолганди, аммо орқароқда бораётган Сарвиноз бу сўзларни қулоқларига жойлаб олди:— Жуда келишган, соҳибжамол қиз эканми!..

Шаҳзоданинг кўнгли кўкламдай яйраб-яшнади, аммо билдирмасликка

уринди. Нимадир қилиши кераклигини фаҳмлади. Шу пайт кўчадан бир мискин одам оҳиста ўтиб борарди. Қувонганидан уни шартга ўзининг отига миндириб юборди! Мулозимга қишлоқ мазорига сидку ихлос билан икки кўй ҳадя қилишларини буюрди. Қий-чув кўтариб кўчани тўлдириб юрган болаларни ёнига чорлаб, ҳамёнидан тангалар олиб: «Мана сенга!», «Мана!..», «Ол!..» дея улаша бошлади...

Сароймулкхоним, бирдан шаҳзоданинг ҳаракатлари чаққонлашиб кетганидан ниманидир англагандай, мийиғида қулиб қўйди. Ҳамиша номзод топиш мушкул, хайрият, топилди шекилли... Ҳа, шаҳзода Соғинч бикани ёқтиради, ожиза ҳам бефарқ эмас... Шундай бекусуру бетимсол йигитни севмай бўларканми!

Бошқа маликалар, амирзодалар қайтиб келишганда, бир неча қишлоқда бева-бечоралар, азиз-авлиёлар мазорларига кўп хайру садақалар берилгани ошкор этилди. Жумла мўмин-муслмонлар дуога қўл кўтариб, Амир Темур Кўрагон ҳақларига Оллоҳдан шифо тиладилар.

Салақа ва эҳсонлар ўз хосиятини кўргизмай қолмади. Амир Сайфилдин некўз соҳибқироннинг кун сайин соғайиб, мизожи тетиклашиб бораётганини сездди. «Амман южибу-л-музтарра изо даъоҳу...²⁷ — деди ичида у қуръон каломларини такрорлаб. — Оллоҳга шукур!..»

Қутлуғ шаъбон ойининг ўн беши²⁸ - Оллоҳ «энг пастки осмонга тушиб», гуноҳкорлар илтижосини қабул этадиган барот кечаси бир олам қувонч олиб келди: Тангри таолонинг каромати билан хайру эҳсонлару дору дармонлар дардга мувофиқ тушиб, Амир Темур соғайиб оёққа турди!

Энди соҳибқироннинг ўзи мискину бечораларга эҳсонлар қилишга киришди.

Тўртинчи боб

1

Бир салтанат кўшини иккинчи мамлакатга қурол кўтариб борар экан, авом, халойиқ Ҳамиша бунинг тагида қандай сабаблар ётганлигини билишга қизиқади. Ҳар кимнинг калласида турлича фикрлар туғилади, ҳатто бошқа биров билан гаплашганда, ўз фикрини мутлақ ҳақиқат санаб, оғиз кўпиртиришдан чарчамайди. ғаройиб жойини кўрингки, шундай одам дунёда ўзининг доно фикридан бошқа мулоҳазалар ҳам бўлиши мумкинлигини билиб, астойдил ҳайратга тушади. Яна ҳам қизиги, бу фикрни йўқ жойдан ўзи қидириб топади ва унга чин ҳақиқатдай ишониб қолади. Баҳсга киришса, унинг аслида ҳеч кимга кераксиз фикри дунёнинг тақдирини учун бағоят муҳим эканидай, жон-жаҳди билан куюниб гаплашади. Бирови дейди: «Нариги подшо бу подшо ҳақида нохуш гап айтган экан, бунисининг жаҳли чиқибди. Шундан уруш бошланай деб турганмиш...» Икинчиси бошқа фикр билдиради: «У мамлакатда олтин кўп. Бу подшо мол-дунё, зар учун бораётир». Учинчиси: «Бунинг бари жаҳонгирлик ҳавасидан. Жаҳон подшоларининг энг эзгу орзуси жаҳонгирлик рутбасини олмоқдир...» дейди. Тўртинчиси: «Буюк Ипак йўлини қўлга киритиш асосий мақсаддир...» Бешинчиси... Хуллас, бундай қарашлар ҳар қадамда учрайди, баҳсу муноқашалар тўхтамайди, кишилар бир-бирлари билан беҳуда тортишадилар, ўзларининг ишларини унутиб, калаванинг учини баттар чувалтирадилар, ҳатто «сен-мен»га ҳам борадилар. Аммо, оқибатда, ҳар ким фикрларнинг энг тўғриси, қаймоғи ва теран мазмунлиси барибир ўзиники эканлигига имон келтириб қолаверади. Дунёнинг иши эса барчасига парвосиз, ўз ўзанида оқади, ҳеч нарса унга таъсир кўргиза олмай-

ди. Тақдири азалдан қандай белгиланганса, амал шундай давом этади, юз берадиган нарса юз беради, уналдигани - унади, синадигани - синади... Сўнг тарихчилар бу воқеа бундай кечган, у воқеа ундай, деб шарҳлайдилар, турлича, ҳатто бир-бирига зид таҳлиллардан ўтказдилар. Қандай ёзганларидан қатъи назар, тарих ўз улғуворлигини йўқотмайди.

Урушлар эса ҳали-ҳануз давом этмоқда...²⁹ Урушлар гўё жамият тараққиётини белгилайдиган бир ҳаракатдек, дунёнинг ривожини учун шарт ҳодисадек туюлади. Ҳиндлар фалсафасида маъбуд Шива номи билан боғлиқ яратмоқ учун аввал бузмоқ керак, деган ҳикмат машҳур. Ростдан-да, оқишу донолар фикрича, қуриш учун бўлса, бузиш оқланади, фақат бузиб ташлаш эса қораланади...

Тарихга баҳо беришда, биздан жуда қадим замонларда кечган воқеалар ҳақида фикр юритишимизга тўғри келади. Баҳойимиз қандайлигидан қатъи назар тарих сира ўзгармаслигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Бунда, албатта, тарихий мантиқ йўлидан бормоқ шарт. Тарихий мантиқ — жуда муҳим тушунча. У - тарих қонуниятларидан бири. Тарихни ўз «хизматкор»ига айлантириб олишни истаган айрим тарихчилар, тарихий мантиқни унутиб, замон ва маконни унутиб фикр юритадилар. Лекин бу фикрлари билан тарих ривожига бирон таъсир ўтказа оладиларми йўқми, буниси неча асрлардирки, номаълум қолиб келмоқда...

Милодий 1391 йилда Қундузча мавзеида Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон енгилиб, ҳарб майдонидан қочганидан сўнг, Амир Темур Турон юртига қайтар экан, Ўтторга келганларида Муҳаммад Чуроға долхоҳ билан Амир Сайфилдин неқўзга буюрди:

- Бир ҳафтадан кейин Жадий³⁰ оғи бошланади. Тошкандда қишлоқ қилгайбиз. Талориги кўрилеун!

- Бош устига, Амир соҳибқирон! — таъзим қилишди амирлар ва хос кишиларни Тошкандга юбориш ташвишини чекдилар. Иттифоқо, амирлар ҳам ўзаро суҳбатда худди шу ҳақда сўзлашгандилар.

«Биласиз, неқўз жаноблари, ҳазрат Тошкандни таянч қалъам менинг, дейдилар. Тўхтамай ўтмасалар керак...» — фикр билдирди Муҳаммад Чуроға долхоҳ.

«Хў-ў-ш... Рост дедилар, долхоҳ жаноблари. Зиёратгоҳ жойлар бор. Унинг устига, соҳибқирон, қиш фаслида Тошканднинг жанубидаги Илоқ³¹ водийсида шикор солишни ёқтиралдилар...»

Қиш фаслини Тошкандда ўтказган соҳибқирон офтоб ҳамал буржиги³² келганда пойтахтга қайтди.

Амир Темур Кўрагон, гарчи барча шодмон, ғалаба нашъасини сурса ҳам, сафардан мамнун эмасди. У жангнинг оқибати ғалаба билан безалган эса-да, бу ҳали мутлақ музаффарият эмаслигини яхши биларди. Жанг ҳаминша мутлақ зафар билан тугасун! Ният охиригача амалга ошсун, мурод-мақсад сўнгги нуқтасигача етсун! Йўқ эса, Хоразмга беш марта юришдай ёки Амир Қамариддинга, мўғулларга қарши қайта-қайта от суришдек ҳолга тушиш мумкин. Йигирма йилдирки, дуғлат амири Қамариддин муаммоси соҳибқирон бошини қотиради. Хоразмга сўнгги юришдан кейин икки йил ўтиб, соҳибқирон Гурганжни қайтадан барпо этишга буюрди. Бугун-ку, шаҳар гуркираб турибди. Наҳотки, мутлақ зафар учун Гурганждагидай ёлғиз Аркни бузиб, кейин бутун Хоразм вайрон бўлди, деб ҳавосат килиниши керак? Бу кишининг орига тегадиган нарса. Ростдан ҳам, эплай олмаганликдан бир ишга икки-уч марта уриниш зарурати туғилади, вақт кетади. Оллоҳнинг сийлиган умри эса санокли...

Милодий 1382 йилда Тўхтамишхон Московияни ёндирган паллаларда Миср султонлигини эгаллаган черкас мамлуклари кейинчалик «Малик аз-Зоҳир» номини олган серғайрат Барқуқни ҳокимлик мартабасига кўтардилар. Сурия, Ироқ ва Ҳижоз ерлари қўшиб олинганидан, Миср куч-қудратда беқиёс, нуфузли давлатга айланди. Шу ваддан ҳам, кўп ҳукмдорлар Малик аз-Зоҳир Барқуқ билан яқинлашишга интилишар, қатор мамлакатлар ундан ҳимоя, кўмак сўрашарди. Қорақўюнтилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф ҳатто уч йил аввал Табризни босиб олганда, хутбани атайлаб Миср султони номига ўқитди, зарб қилинган дирҳамларни Қоҳирага жўнатди. Бу нарса нуфузи ортиб бораётган Миср султони кибрига кибр қўшгани аён... Тўхтамишхоннинг ҳам Малик аз-Зоҳир Барқуқ билан яна тил топишгани бежиз эмас...

Амир Темур аниқ билади: тутинган бетавфиқ «ўғил» Тўхтамишхон букилган найзасини излаб юрибди, қиличини синдириб улоқтириб ташлаганини ҳали биров кўргани йўқ, у қилич қуёшда яна ярақлаб майдонларни ёритишга орзуманд. Тулпорини қантариб қўйгани маълум эмас, гижинглаб, елиб учмоққа тайёрлигига шубҳа йўқ. Куч йиғмак пайида, тагин пайт пойлаб салтанатга хуруж этса, ажабланмаслик керак... Тўхтамишхон Буюк Литва князи, Полша қироли Ягайло билан жуда ош-қатиқ эмиш. Борди-ю, соҳибқирон билан саваш қуриб енгилса, йиқилмаслик учун унга суянч керак... Князь Ягайло жанубий қўшни музофотларга чопқунлар ясаб, ўз мамлакатни ҳудудини хийла кенгайтириб олган, Европадаги қудратли ҳукмдорлардан бири ҳисобланади... Бу гапларнинг барини раийят вазирлиги хабаргирлар³³ шўбаси сардори Мубашшир баҳодир тингчилари айтиб келади.

Хийла йиллар муқаддам, қишнинг охирлари эди, Самарқандда Боғи Баланд меҳмонхонасида бўлган машваратлардан бирида, Амир Темур мамлакат низом-интизоми ҳақида юз-хотирга бориб ўтирмай, аркони давлат вакиллари шаънига аччиқ-аччиқ сўзлар айтди, кейин хос мунший Мавлоно Убайдга шундай буюрди:

- «Тузуқлар»га киритиб қўйсунлар! ҳар ерда, вилояту шаҳар ва ўрдуда кундалик воқеаларни ёзғувчи хабарнависларни тайин этсунларки, ҳокимлар, раийят, сипоҳ, ўз лашкари ва ёт лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор айласунлар. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан киргану четга чиққан ёт кишилар, карвонлар, салтанатлар ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ҳамда узоқ ўлкалардан даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсунлар...

Фармонга кўра, салтанат ҳудуди кенгайиб бораётгани, турли музофотлар, қўшни ҳукмдорлар ният-мақсадларидан огоҳ бўлиш мақсадида, Мубашшир баҳодирга Хуросону Ироқ, Миср, Жўжи улуси мамлакатларига мингта йўртоқ туя билан мингта учқур отга моҳир кишиларни миндириб, яна минг одамни шайлаб пиёда жўнатиш топширилди. Бундай чопарлар биров шубҳаланмайдиган сўфийлар, чоллар, момолар, аёллар, дарвеш, сайёҳ ва ҳоказо кишилардан танланиши лозим.

Амир Темур тўхтали-да, Мубашшир баҳодирга қаради:

— Уқдингму? Тўғрилиқ билан ёзсунлар!

— Уқдим! Уқдим, Амир соҳибқирон! — жавоб берди хабаргирлар шўбаси сардори.

Мавлоно Убайд айтилганларни шошилганча дафтарга туширарди.

— Амир соҳибқирон! Борди-ю, бунга хилоф иш тутсалар-чи?.. — сўради мулозимлардан бири.

— Агар бунга хилоф иш тутсалар, воқеаларни аниқ ёзмасалар, ёзғувчининг бармоқлари кесилсун. Агар хабар ёзғувчи бирор амлоқдор ёки сипоҳийнинг хизматини яширса, ёхуд хабарга бошқа либос кийинтириб ёлғон ёзса, у ҳолда унинг қўлини кессунлар. Шундай хабар ёзишга ундагон, ришвахўр амлоқдорнинг бармоқлари узиб олинсун. Агар ёлғон хабарни туҳмат ёки ғараз билан етказса, уни қатл этсунлар ва яна амр қилдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказсунлар!

— Бош устига, Амир соҳибқирон! — деди ўшанда Мубашшир баҳодир...

Юртда Наврўз байрами ҳукм сурарди. Соҳибқироннинг Дашти Қипчоқ сафаридан қутлуг айёмга Самарқанди фирдавсмонандга етиб келганлари байрамнинг шукуҳига яна шукуҳ қўшди. Фуқаро-ю мискин Кониғилга оқди.

Наврўзнинг иккинчи куни чоштгоҳда, Дашти Қипчоқдан қайтаётиб, Тошкандда тўхтамай Андхойга йўл олган пири муршид соҳибқиронни байрам айёми билан қутламоққа Боғи Чинорга ташриф буюрди. Меҳмонхонада Амир Темур ва Мир Саййид Барака ўртасида дилкаш суҳбат кечди. Уч ойдан ортиқ вақт кўришишмаган муршиду мурид кўнгилларида хийла гаплар йиғилиб қолган экан. Бир пайт мулозим кириб, тинғчилар дарағини етказди. Бу тоифа кишиларнинг хизмат юзасидан кутиб туришга фурсатлари бўлмас, уларга ҳаминша ҳумоюн ўрдуга йўл очиқ қилиб қўйилганди.

— Навбат билан киришсун! — ижозат берди соҳибқирон.

Остонада Мубашшир баҳодир етагида бошидаги кулоҳининг учи қийшайган, эгнига эскириб кетган дарвишлик ҳирқасини ташлаган, ҳасса тутган ўрта ёшлардаги қаландар кўринди.

Амир Темур кечагина чақмоқдай йигит бўлган, кулоқлари катта-катта, миқти, чайир Мубашшир баҳодирнинг йиллар ўтиб, сал елкалари чиқиб қолганлигига, бежирим қирқилган соқол-мўйлабига оқ оралаганига эътибор берди-ю, дили орзиқди. Ҳа, умр елдай учиб ўтаётган экан!..

— Парвардигор салтанатингизни, илоҳи, пойдор қилсун! — одатдагидек таъзимдан кейин дуодан бошлади сўзини қаландар. — Миср мамлакатидан келдим, Амир соҳибқирон... Рум султони Йилдирим Боязид, Миср султони Барқуқ, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ва Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойирлар, нуфузи ортиб бораётган даҳшатли рақиб Амир Темур Кўрагонга қарши иттифоқ тузмоқчи эмишлар... Мақсад Турон салтанатини ер юзидан супуриб ташламоқдан иборат экан...

Иккинчи тинғчи — Ироқдан қайтган ўттиз бешлардаги сайёҳ йигит ҳам айни шу гапни такрорлади, кейин қўшиб қўйди:

— Кунчиқишда қандайдир номаълум амирнинг ўғли Турон тахтини эгаллаб олиб, ўз ҳудудларини кенгайтириб, бир тахт соҳиби бўлишдан ортиқроқ мартабаларга интилаётганини очикдан-очиқ намойиш этмоқда, дейдилар улар. Уларнинг фикрича, иттифоқ аъзолари Амир Темурнинг бундан тўрт йил олдинги Эрону Хуросон, Озарбайжонга юришларига эътибор бермадилар, ҳеч қачон давлат маснадида ўлтирмаган ва бирланига нуфузи ошиб, босартусарини билмай қолган шошқалоқ амирнинг оқибатини ўйламай ташлаган қадами деб баҳоладилар, холос...

Ҳар икки тинғчи бир-биридан беҳабар, икки мамлакатдан бир хил маълумот олиб келишганди.

“Хом сут эмган банданинг кўнгли нималарни тусамайди... — хаёлидан кечирди Амир Темур. — Тўхтамишхон ҳам ана шундай бандалардан бири, бу ишларнинг бари ўшанинг ношукурчилиги, иғвосидан, сувни лойқалатган, ҳамманинг кўнглига қутқу солган, аслида, ўша... Бу иттифоқни ҳали илди

ёзиб улгурмай туриб, ўз маконида парчалаб юбориш зарур, душманни ўз уясида янчиб ташлаш керак... Йўқ эса, кучайишиб Турон юртига бостириб киришлари мумкин... Бари Тўхтамишхон кирдикорларининг оқибати...»

Соҳибқироннинг қўли беихтиёр иягига чўзилди. Мир Саййид Барака ҳам диққатни худди шунга қаратди.

— Ҳали ҳануз савдогарларнинг карвонлари қароқчилар, йўлтўсарлар томонидан андишасизларча таланмакда эмиш, Амир соҳибқирон! - деди пири муршид. — Ҳатто ҳажга бораётгон мўъмин-мусулмонлар ҳам азоб тортишмакда. Қутқу солаётгон Тўхтамишхон одамлари эрмиш. Амир соҳибқирон, айтишга журъатим етмағонди, асли Кўксаройда, ҳузурингизда унга илк бор назар ташлаганимдаёқ неғадир кўнглимга нохуш нарса шарпаси оралағон эрди... Демакка чоғландум. Бироқ, ўзлари шавкатли шаҳзода мусибатида бағирлари увалғон паллалар эрди, ороға бир сўз сиғадурму? Подшоҳзодадан бироз кўнгуллари ёришди... Ўзимизни тийдук. Раҳматли Суюрғатмишхон жаноблари ҳам каминага кейин: «Қордай оқ банот тўн кийғон Амир соҳибқирон бирлан мумдай қоп-қора чакмон кийғон Тўхтамиш ўғлоннинг ёнма-ён туришини кўрингиз! Бамисли, Амир Темур кўйинларига қора илон кириб олғондай...» деб афсусланғон эрди.

— Шундоқ бўлғон эрди... Бўлғон эрди... — маъюс бош тебратди Амир Темур.

— Қароқчилар бор ерда тижорат ишлари тўхтағувсидур. Ипак йўлининг донғилу дориломонлиғи ҳамиша шубҳа остида қолғувсидур. Дунёнинг русуми шундоқдур...

— Рост сўзладилар, пирим! — Амир Темур меҳмонхона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади — Кундузча муҳорабасидан қайтаётгандаёқ, йўлда шу ҳақда хаёллар борлиғимни чулғаб олганди. Қандайдир ички шуур дерки, яна ўша томонларга бормоқ зарурати туғилгай. Йўқ эса, тижоратга путур етгай. Дунё даставвал тижорат билан ободдур, салтанат хазинаси ҳам ўшандан бойиғай... Ипак йўлини ўз қўлида сақлаш Турон салтанатининг улғу мақсадларидан биридур, пирим...

Форсу Ироқда даврон сураётган музаффарийлар сулоласи вакиллари уч йиллик юриш даврида соҳибқирон ниятларини тўғри англаб, мулозимат камарини белларига маҳкам боғлаб, Хумоюн ўрдуда гилам ўпиш шарафига етишдилар. Ҳатто музаффарийлар ҳукмдори Шоҳ Шужоъ ва соҳибқирон хонадонлари қудачилик ришталари ила боғланди. Ўшанда Амир Темур ҳар бири ўз бошига ҳоким музаффарийлар тарихи билан қизиқиб, улар орасидаги тахт учун курашлар, андишасизлик, аканинг укага, ўғилнинг отага, амакининг жиянга қўл кўтаришидай инсон шаънига ярашмайдиган хатти-ҳаракатларни билиб, бағоят ранжиган ва нафратланган, ҳайратдан: «Ё раббий!..» дея олганди, холос. Тингчиларнинг хабарлари ҳали ҳануз Хуросону Форс мамлакатлари дориломонликдан йироқ эканлигини кўрсатар, муҳолифат гоҳ унда, гоҳ бунда бош кўтариб, нотинчликлар юз бериб турарди.

Чиндан ҳам, Форсда ҳукм сурган Оли Музаффар ёки музаффарийлар деб аталадиган сулола тарихи кўп аянчли экан. Амир Темур сўраб-суриштириб, кўп нарсаларни билгач, ҳайрат бармоғини тишлади...

II

Ўн тўртинчи аср бошларида ҳулағуийлар салтанатида Музаффар ибн Мансур ибн ҳожи ал-Хавофий деган амир Майбул шаҳрида, унинг ўғли Муборизилдин Муҳаммад Йазлда ҳокимлик қилишарди. Милодий 1314 йилда отаси

вафотидан сўнг унинг мулкани ҳам ўзига қўшиб олган серғайрат ўғил, ҳулагуийлар давлати парчаланиб кетгач, бутун Форс вилоятига қўз тикди. Кейин Кирмонга қадам қўйди, муаззам Шерозни мамлакат пойтахтига айлангирди, Ироқи Ажамни³⁴ ўз тасарруфига киритиб, Озарбайжонга иддао айлаб, жалоирийларга таҳдид сола бошлади. Мамлакатни бирлаштириш йўлида кўп саъй-ҳаракатлар қилган ана шу амир туфайли қудратли сулолага айланган музаффарийлар узоқ йиллар Форсу Ироқдагина эмас, балки дунёда ҳам довруқ таратдилар.

Бағоят заковатли, ҳушёр, замонни чамалай оладиган фаросати ўткир Амир Муборизиддин Муҳаммад салтанатни ёлғиз ўзи бошқарди. Унинг ақлли хотини, ҳулагуийлар сўнгиси Султон Абусаид Баҳодирхон вазирининг қизи Зайнаб Хотун энг ишончли маслаҳатчиси эди, гарчи бу аёли бефарзанд эсада, фаросатли ва закий эканлигидан амир жуда ардоқларди.

Шероздан то Исфаҳону Рейгача, бу томони Абарқуҳ, Ўазду Кирмонгача унга бас кела оладиган бирон куч топилмасди. Тўғри, Султон Увайс ибн шайх Ҳасан, Малик Ашраф, Жамолиддин шайх Абу Исҳоқ сингари ва бошқа ҳокиму волийлар билан ўзаро жанглар узлуксиз давом этарди. Оқибатда Ироқи Ажам, Шероз, Кирмон, Ўазд, Исфаҳон, Шуштар, Рафсанжон, Тус, Рей каби шаҳарлар аста-аста музаффарийлар қўлига ўтиб борди, бу шаҳарларнинг ҳар бирида сулоланинг бир вакили ҳокимлик тахтида қарор топди.

Ташқи душманларни сиёсат майдонидан супуриб ташлаган Амир Муборизиддин асосий ёв ўз ичидан чиқишини сира кутмасди. Музаффарийлар сулоласини тарих майдонига олиб чиққан амир, «Ташқи душманимни ўзим даф қиламан, ичкисидан худо ўзинг асра!» деган ҳикмат унинг қисматиға мос келишини зинҳор билмасди.

Амирнинг оналари бошқа уч ўғлидан тўнғичи ақлли ва оқибатли Шоҳ Шарафилдин, - Амир Муборизиддин уни жуда яхши кўрарди - умри қисқа экан, отаси ҳаётлик вақтидаёқ оламдан ўтди, ўрнида Шоҳ Мансур деган ўғли қолди. Иккинчиси, милодий 1333 йилда туғилган Шоҳ Шужоъ, учинчиси ундан уч ёш кичик Шоҳ Маҳмуд эдилар. Чапдаст ўғиллар савашлар пайтида оталари ёнида юришар, майдонларда от суришар, олқишлар олишар, Исфаҳондами, Бумда ёки бошқа шаҳарда ҳокимлар ва уларнинг авлодларини дорга осишда, қатлу қатронларда, нақбу ғоратларда иштирок этишарди.

Йигирма ёшли Шоҳ Маҳмуд Шибанкарни босиб олди, бу пайт Шоҳ Шужоъ Исфаҳонни қамалда тутиб турарди. Ўзини икки қаноти ўсиб чиққандай бақувват сезган Амир Муборизиддин ўғилларининг шижоатидан ичида гурур туярди.

— Хайрият, — мамнунлигини яширмади қартайиб қолган султон бир кун ўғиллари йиғилганларида. — Мендан кейин салтанатни забардаст ўғилларим бошқарадур, иншооллоҳ! Мамлакатни бирлаштириш йўлида озмунча тер тўқдимму! Отангизга муносиб ўсиб вояга етмоқдасизлар, ўғилларим!... Юрт тузай деб, чеккан азоб-уқубатларимни эсдан чиқармагайсиз, деган умидим бор... Илоҳи, музаффарийлар доврўғини олис замонларга ҳам етказурсиз, жаҳонга таратурсиз... Сизлардан розимен...

- Яхши фарзандлар фақат падари бузруквор умрига эмас, мамлакату салтанат умрига ҳам посбондурлар, пошшойим... — сўз қўшди бешафқат йиллар чиройли чехрасига ажинлар сола бошлаган Зайнаб Хотун.

— Қуллуқ, эй падари бузруквор! — таъзим бажо келтирди Шоҳ Шужоъ, калласи катта, пешонаси кенг, исми жисмиға мос шижоатли, паҳлавон йигит.

— Худо ўзи ёрлақасун, отажон! — қўлини кўксига қўйди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун: «Айланайин, умрларингизни берсун!» деганча, ҳар иккиннинг манглайдан ўпиб қўйди.

Музаффарийлар подшоси нурсиз кўзларини астойдил садоқат кўргизиб, қошида таъзимда турган бургутдай икки ўғлига тикаркан, ўзини агар дунёда энг бахтиёр оталар иккита бўлса — ўшаларнинг бири, борди-ю битта бўлса ўзидай мамнуну мағрур ҳис этди...

Тахт ҳой-у ҳаваси, ҳокимлик нияти Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмудни оҳанрабодай ўзига тортиб, ўй-хаёлларини чунонам қамраб олдики, кечаларни пинҳона бедор ўтказишарди. Бирдан, Шоҳ Шужоъга оталаридан қутулишнинг... осонгина йўли топилгандай туюлди. Укасига хотиржам сўз очди:

— Падали бузрукворни... халал бермасликлари учун, орадан кўтариб ташлаш... керак...

Шоҳ Маҳмуднинг кўзлари катта-катта очилиб кетди:

— Нима-нима? Орадан... кўтариб ташлаш керак?.. Отамизни-я?.. Қандай?.. Тушунмадим, оға...

— Агар рози эрсанг... аммо бу гапни сир тутасен...ҳм-м.... Кўриб турибмиз, отамиз кексардилар... Тахтда қоқилиб ўлтиришдек ортиқча ташвишдан халос этайлик кўяйлик... Энди фароғатда яшасунлар... — Шоҳ Шужоъ пинак бузмай давом қиларкан, укасига қарамас, худди арзимас бир нарса ҳақида гапираётгандек, эснаб-эснаб кўярди. — Отамизни нариги дунёга жўнатиш зарур...

Шоҳ Маҳмуд даҳшатдан ортига тисарилди:

— Йўқ! Йўқ, оға!.. Нималар деяпсиз? Падаркушлик энг ёмон гуноҳлардан саналади! Йў-ў-ўқ!.. Йў-ў-ўқ!..

Шоҳ Маҳмуд олимтабиат оғасининг бунчалар бағритош ва ибосиз эканлигини илк марта кўргандай донг қотди. Отасига қўл кўтаришга шай турган Шоҳ Шужоъ жилмайиб қўйди-ю бошқа ҳеч нарса демади.

Бироз ўтиб, барибир султонни тахтдан мосуво қилиш чораси топилди: милодий 1358 йил ақраб ойида, боғлар заъфарон гиламларини ерларга тўшаган кезлар, икки ўғил ниқоб кийишиб, билдирмай тунда қари оталари ухлаб ётган саройга бостириб кирдилар.

Қартайган султоннинг ҳайратдан тили калимага келмади, кейин апилтапил: «Соқчилар! Ясовул! Қайдасан?!» деб қичқирди, шамнинг ғира-шира ёруғида дарҳол доим ёнига кўядиган қиличини топишга уринди, лекин топа олмади.

— Кимсизлар?! Ким бўласиз?!... — жон ҳолатда қичқириб юборди Зайнаб Хотун ниқоб кийган номаълум одамларга қараб. — Тўхтангиз! Султон худо паноҳида! Ортингизга қайтингиз!!! Соқчилар қаерда? Ҳой, ким бор? Ким бор?.. Қоровул!!!

Маликанинг ўтқир овози саройдан ўтиб ташқариларга ҳам эшитилди, аммо ҳеч ким келмади. Ниқобдорлардан бири шартга Зайнаб Хотуннинг оғзига рўмол тикди.

— Кўрқманг! Кўрқманг! — тинчлантирди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун қандайдир хиёнатни англагандай, ниқобдорларни овозларидан танигандай бўлди, гапирай дерди-ю иложини тополмасди.

Овозини ўзгартирган Шоҳ Шужоънинг сўзлари буйруқ оҳангида чиқди:

— Ташвиш чекмангиз, маликам! Бизлар Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмуднинг ишонган ясовулларимиз. Сарбадорлар пошшоси баттол Паҳлавон Ҳайдар қассоб юртимизга катта кўшин тортибди! Шаҳар остонасида эмиш! Султонзодалар мудофаа савдосида юрибдилар!.. Яхшики, улар бор, эмаса ҳам-

мамиз аллақачон душман қўлига тушардик! Ҳазратларини яширин бир жойга элтиш ҳақида фармон олинди!.. Хатарсиз томонга боргаймиз!..

Зайнаб Хотун минг азобда оғзини рўмолдан бўшагишга эришди ва бақириб юборди:

— Рози бўлмангиз, султоним!!.. Рози...

У сўзини тугата олмади, «ҳиқ!», «ҳиқ!» деди-ю, шилқ этиб, Шоҳ Маҳмуд қўлида осилиб қолди.

— Фитна оралабди, фитна! Тўхта!!! Тўхта!!! — ўрнидан турар экан, Амир Муборизиддин хотинига томон талпинди. — Зайнаб!.. Зайнаб!!? Нега жимсан?.. Гапирсанг-чи!..

Зайнаб Хотун бемаҳалда келган балодан қаттиқ қўрқиб кетди, юраги кўтаролмай, жон таслим қилди.

Шу палла Шоҳ Шужоъ, «ҳай-ҳай!..» деганига қарамай, шартта отасининг кўзларини боғлади-ю олам-жаҳонни зимистонга айлантирди. Амир Муборизиддин бир умрга ёруғ дунёни кўришдан маҳрум бўлганини кейин билди. Султонни саройнинг тагида жойлашган, бир пайтлар ўзи салтанат ғанимларини қамайдиган зиндонга ташладилар, бу ҳам етмагандай, андишасизларча... кўзларига мил тортдилар...

— Ҳали ўғилларим олдида жавоб берасенлар, эй маълунлар! Туз кўр қилгурлар! Бағритошлар!.. Нобакорлар! Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмуд ўғилларим буни эшитсун, ўшанда баринг таъзирингни ейсан! Тавбанга таянасен! Қандай зўр ўғилларим бор-а! Оҳ, суюкли ўғилларим! Қайдасизлар? Отангизни шундай душманлар қўлига топшириб қўйдингизму? Қаердасизлар?.. Қаердасизлар?... — деб мунгсирарди бечора ота...

Ўғиллар аллақачон чиқиб кетган эдилар.

Форсу Ироқ аҳли ноқобил фарзандлар кирдикорларига нафрат билан қарарди.

Оға-инилар орасидаги пинҳоналик пардаси йиртилди... Ҳали ҳам тахтга ким чиқади, деган кўҳна ва содда жумбоқ кўндаланг турарди. Гарчи ука акадан илдамроқ чиқиб, тарафдорлари ёрдамида тахтни эгаллаган, Шоҳ Шужоъ Шероз ва Йазд орасидаги кичик Абаркуҳ вилояти билангина кифояланган эса-да, барча мамлакатда икки ҳоким борлигини, юрт ҳали осойишталикдан йироқ эканлигини сезарди.

Чоралар излар экан, бир куни Шоҳ Шужоъ отасининг содиқ мулозими ва жомадорларидан бири ҳисобланадиган, кейинчалик «Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон» асарини иншо этган муаррих Фиёсиддин Али ибн Жамол ал-Исломни ҳузурига чорлатди.

— Ёш эрсангиз ҳам Форсу Ироқда сўзи барчага ўтадиган аллома, нуфузли кадхудо мақомидадурсиз, фикҳда тенгингиз кам... — деди Шоҳ Шужоъ. — Падари бузрукворингиз шайх Жамол ал-Ислом отамизнинг пирларидан эрдилар. Қайсар укамиз Шоҳ Маҳмудни иттифоққа чорлаб элчиликка боргайсиз, бор фасоҳатингизни ишга солиб сулҳга чорлагайсиз, инъом тариқасида хусравона сарпо кийдургайсиз. Токи бирлашиш таклифи ўртага қўйилсун!

Ўттизларга борган юмшоққўнгил, юзлари япалоқдан келган, ўсиқ қошлари қоп-қора, барваста Фиёсиддин Али, қартайган оталари бошига кулфатлар солган бетавфиқ акага ҳам, бемехр укага ҳам ҳеч рағбати йўқ, ичида улардан нафрат қилса ҳам, фуқаролик мақомига бўйсунилган ўзга чора топа олмади. Уни ҳайратга солган нарса Шоҳ Шужоъдай таъби назми бор, жоруллоҳ Маҳмуд аз-Замашарийнинг машҳур «Ал-Кашшоф»ини тўла таҳлил айлашга қодир фозил кишининг бу қадар бешафқат ва беандиша бўла олиши эди. Кошкийди, иложи топилса, кўнглидагининг барини юзига айтиб, тўкиб солса!..

— Бош устига, пошпойим! — дея олди фақат таъзим бажо келтириб.

Кайсар ва айёр душманини пинҳона қўлга тушириш умидида сулҳга розилик билдирган Шоҳ Маҳмуд оғасининг қаттиқ уринишларини кўриб: «Сиз тугамен деб қувиб юрган товуқнинг думини аллақачон юлиб қўйганмен!.. Бехудага уринибсиз!..» — дегандай масхараомуз мийиғида кулиб қўйди. Шу заҳотиёқ, Шоҳ Шужоъдан Шерозни қайтариб олиш ниятида, музаффарийларнинг ашаддий душмани ҳисобланган жалоийрийлар вакили Султон Увайсдан ёрдам сўраб, Табризга чопар йўллади. Жанг бошланди, аммо ҳеч ким енгиб чиқмади, тарози паллалари тенг келди. Кутилмаганда, Кирмонда Шоҳ Шужоъга қарши исён кўтарилгани ҳақида хабар етгачгина, тинка-мадорлари қуриган оға-инилар сулҳ тузишга аҳдлашдилар. Сулҳга кўра, Шоҳ Шужоъ Шерозни тарк этиб, ўзининг суюрғол шаҳри Абаркуҳга чекинади, Шоҳ Маҳмуд Шероз қамалини тўхтатади...

Кўп вақт ўтмай, қирқ тўрт йил Форсу Ироқда давру даврон сурган, Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмуд хабар олмаганларидан ҳайрон, охир оқибат — ҳамма бало ўзи ардоқлаб вояга етказган суюкли ўғилларидан келганлиги етти ухлаб тушига ҳам кирмаган, дунёдан беҳабар Амир Муборизиддин зиндонда, азобу уқубатлар чангалида бандаликни бажо келтирди...

Ш

Шоҳ Шужоънинг нуфузи тобора ортиб, музофотда кучли ҳукмдорга айланиб борарди. Шоҳ Маҳмуднинг қўлидан бирон нарса келмасди, аммо ожизлигини тан олиб, жим қараб ҳам ўлтиролмасди. Худди шу палла Йазд ҳокими, жияни Шоҳ Яҳё ибн Шоҳ Шарафиддин нуфузли кишиларидан бирини юбориб, жума кунларида амакиси Шоҳ Шужоънинг қутлуғ номини хутбага қўштириб айттираётганини, тангаларга зарб қилдираётганини, бу қадамлар инсофу адолат юзасидан қўйилаётганини фаҳмлайдурлар, дея умид билдирди. Шуштарда ҳокимлик мансабида турган куёви Шоҳ Мансур ҳам шундай чопар юборди.

Орадан бир неча йил ўтиб, Шоҳ Маҳмуд оламдан кўз юмди. Шундан кейингина, Шоҳ Шужоъ ўзини ягона ҳоким сизди... Унинг назарида олам кенгайиб кетгандай туюлди. Бирдан салкам уч юз йил муқаддам подшоҳлик маснадида давр сурган салжуқий султон Масъуд ибн Маликшоҳ эсига тушди. У тахт учун тарафгузарликда рақиби, ўз оғаси Маҳмуд ибн Маликшоҳ ўлганда мамнунликдан ашъор тўқиб юборган экан. Шоҳ Шужоъ ҳам инисининг вафотини эшитибок, шундай рубоий иншо этди ва кейинлари роҳатланиб айтиб юрди:

*Укам Маҳмудшоҳ мисли қафасга тушган арслон,
Қилди бисёр фитналар тахту узукни дебон.
Ўлди-ю тинчиди эл, шоҳ бўлди Ер остига,
Мен эсам Ер устида бўлдим подшойи жаҳон!*

Бир ой ичида Шоҳ Шужоъ эски душманларидан Табриз ҳокими Султон Увайс билан қариндошлик ришталарини боғлади — катта ўғли Султон Зайналобиддинга унинг, кўпларнинг эс-хушини олган кўрку хуснда танҳо, бутун Форсу Ироққа, Озарбайжонга доврўғи кетган қизи хурилиқо Дилшод Хотунни унаштирди. Ҳокимнинг нуфузли ўғли Султон Аҳмад жалоийр, тиш-тирноғи билан қаршилик қилса-да, бу никоҳни йўққа чиқара олмади. Қизга ғойибона ошиқ Шоҳ Мансурнинг эса дарди ичида қолди. Ўз вақтида Шоҳ

Маҳмуд ҳам бу дурри яктога оғиз очиб совчилар юборган, аммо Султон Увайс қизини раво кўрмаганди.

Муаррих Гиёсиддин Али саройга қадам қўйганда, Шоҳ Шужоъ эндигина пешин намозини ўқиб турган экан. Муаррихнинг сўзга оғиз очишдан олдин қопқора ўсиқ қошларини бир кўтариб қўйиш одати бор эди:

— Подшойим! Табриздан нохуш хабар етди. Соҳиби эҳтиром қудангиз Султон Увайс жаноблари ўлим тўшагида ётган эмишлар. Иёдатга³⁵ бормаклик, ҳол сўрмаклик мусулмоннинг одати...

— Рост дегайлар, мусулмоннинг одати... — ўйлаиб деди Шоҳ Шужоъ. — Ҳол сўрмакка боргаймиз!

Аммо сафар иёдатга асло ўхшамади. Шоҳ Шужоъ кўндан кўнглини банд этган Табризни ўз салтанатига қўшиб олиш нияти амалга ошадиган пайт етганини англади. Табризга очиқдан-очиқ улкан қўшинни бошлаб борди.

Султон Аҳмад жалойир отасини доим мана шундан огоҳлантириб келарди.

— Юзингизга солиб ўлтирмаймен, эй падари бузруквор! Бўлар иш бўлди! Бундан наф йўқ!— Султон Аҳмад жалойир газабини зўрға тийди. — Шоҳ Шужоънинг шундай разилу номард эканлигини билардим!.. Билардим! Падаркуш-ку у! Мана, қудачиликнинг оқибати!.. Шунчалар гофилман-а мен галварс!.. Хонавайрон бўлдук! Хонавайрон бўлдук!

— Астафзурилло... Беномус!.. Юзсиз!.. Оқибатсиз!.. Мурдор!.. — инграб юборди аламдан Табриз ҳокими, шу лаҳзадаёқ «Пу-уф!..» деди-ю жон омонатини ўз эгасига топширди...

Шоҳ Шужоъ тантанавор юришини тўхтатмади, Табризга бориб қудасининг маъракасида қатнашди, кейин Қазвинни олди ва Исфаҳонга қараб от сурди. У отаси Амир Муборизиддинга ўхшаб, бутун Форсу Ироқи Ажамни идора этмоқни кўнглига тукканди. Ўлимидан икки йил олдин, душманлар билан тил бириктирдинг, дея шубҳага бориб, йигирма тўрт ёшли шижоатли ўғли Мужоҳиддин Шиблининг кўзларига мил тортиргани ҳақидаги гаплар мамлакатга ёйилиб кетди. Шоҳ Шужоънинг мана шу қилмиши, айниқса, соҳибқироннинг кўнглига қаттиқ ботди.

Юрт ичида қишлоғу шаҳарларда пинҳона, гоҳ эса ошкора шундай сўзлар юрарди:

“Беш кунлик ўтар дунё, тахту салтанат учун гуноҳидан кўрқмай, падари бузруквори кўзига мил тортишдан ҳайиқмади-я!»

“Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ўз жигарбандини кўр қилишдан тортинмади-я!»

“Кўлини отасига кўтарди-я, кўлинг сингур!»

“Қудасининг ўлимига бостириб борган ноинсоф!..»

“Шундай бераҳм, ёвуз одамга ҳам худонинг жазоси бормикин?..»

Султон Увайс вафотидан беш йил ўтар-ўтмас, Шоҳ Шужоъ ғаройиб бир касалга йўлиқди. Саройдагилар буни эрталаб нонушта вақтида билиб қолдилар. Подшо дастурхондаги ноз-неъматларга очофатдай ёпишди. Иссиқ овқатни ҳам, куюқ таомни ҳам бирпасда еб битирди.

— Ҳеч ейдиган нарса кўясанларми ўзи? Қуруқ дастурхонни еб бўлади-му?..— бақирди у ҳайратда қараб турган чошнигир³⁶ билан баковулга. Чиройли юзли подшонинг кўзлари чақчайди. — Очдан ўлдирасанлар шекилли!.. Бирон овқат-повқат тайёрламадингларму? Қаллангни оламен! Тез овқат олиб кел!

Ҳамма бир-бирларига ҳайратда қаради. Мулозимлар емак олиб келишга шошилдилар...

Мамлакатнинг ҳозик табиблари подшо «жавъ ал-бақар» деган касалга ча-линибдилар, дейишди. Бундай одамлар тўйганини билишмайди, очофатдай ташланиб овқат ейишса ҳам доим қоринлари оч юради, рўза тутишдан бена-сиб яшашади... Дард подшонинг гирибонидан тутганди. Номдор табиблар шифойи малҳам қидириб, ҳар томонга елиб-югурдилар. Шоҳ Шужоъ мило-дий 1384 йилда худонинг бу балосига чора тополмай азоб-уқубатда оламдан ўтди. Падари бузрукворининг дили оғриган, ўғлининг гуноҳи тутган-да, дер-ди авомуннос³⁷, эл, улус...

Вафотидан ўн беш кун аввал Шоҳ Шужоъ хешу ақраболарини ёнига чор-латди. Бир пайтлар уларга қарши тинимсиз савашлар қурган, подшо қарин-дошларидан тортиб олган шаҳарлару вилоятларни қайтадан ўзларига ула-шиб чиқди... Ғиёсиддин Али барини ўз кўзи билан кўрди.

— Васиятимни шоҳлик дафтариغا битилсун ва олий мажлисда барчага ўқиб берилсун! — буюрди Шоҳ Шужоъ ҳолсиз. — Инъомларимни қабул ай-лангиз! Ўғлим Султон Зайналобиддинга... Шерозни ишониб топширамен. Шероз — салтанатимнинг пойтахти, салобати, кўрки, ҳамманинг икки суя-диган шаҳар...

Подшонинг сўзни тугатишга қурби етмади, чарчаб қолди. Васиятга кўра, бир укасига Кирмон вилояти иқтоъ этилди. Акасининг ўғли Шоҳ Яҳёга Йазд шаҳри тегди. Шоҳ Мансур эса Исфаҳон шаҳрини бошқаради...

— Вилоятларни қабрга ортмоқлаб кетишнинг иложи йўқ-да!— деди за-ҳархандалик билан Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яҳёга шивирлаб. — Иложи то-пилганда-ю, қайинотам бизларга бир қарич ҳам бермай, ҳамма ерни қабрида кучоқлаб ётарди...

Бошқалар ҳам инъомлар ҳақида ҳар хил фикрлар билдиришар, кимнин-дир рози, кимнингдирдир норозилиги пичирлашиб гапирганларидан били-ниб турарди.

Эртаси куни дунёдан кўнглини узмаган Шоҳ Шужоъ узоқ ўйлаб Ғиёсид-дин Алини ёнига чорлатди:

— Амир Темур Кўрагон аллома-ю муаррихларни, аҳли илмни бағоят ҳур-матлар эмишлар. Аларни сўзларига кулоқ солар эмишлар. Сухбатлашғонимда ўзим ҳам кўрғондим... Ҳолни баён айлаб, илтижоларга тўла мактуб ёзилсун... - фармон қилди Шоҳ Шужоъ. — Сиз мамлакатда машҳур фақиҳдурсиз, Йазд-га бориб Амир Темур олдида обрўмизга обрў қўшиб бергайсиз, деган умид-дамен...

Ғиёсиддин Алидан розими, рози эмасми, деб биров сўрамади...

Мактубда даромаддан сўнг шундай сўзлар битилган эди:

«... Олий ҳазрат, мамлакатпаноҳ, бузурги комкор, салотини гардуни дав-вор, иқтидори ақобири замини замон, қутбул ҳаққ вад-дунё вад-дин, Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон, халладаоллоҳу мулкуну ва сул-тонун»³⁸, ҳаққи дуолари кўнглимизнинг туб-тубиндадур... Ва Сиз ҳазрат дарго-ҳига юз қўйдук. Сиз ҳазратнинг адлу инсофини ва лутфу карамини эшитиб, жон бирла белимизни маҳкам боғлаб, эътиқод айлаб, давлатхоҳлигимизни билдур-дук.... Рўзи азалда битилмушки, ҳар нимаким дунё ичинда мавжуд турур, анга фонийлик возиб турур... Ҳазрат ҳаққ субҳонаҳу ва таоло эҳсонидин муяссар бўлдиким, биз — ожиз қуллари Шоҳ Шужоъ ибн Амир Муборизиддин Музаффар бу элик уч йилдаким туфроқ ичинда манзил тутуб эрдук, ҳар муродким тила-дук, шукриллаҳ, ато этди... Бу муждага жон бермак армондур, чунки у осой-иши жон ўрнидадур... Яратганга шукурки, Сиз соҳибқирон даргоҳига юз қўйдук. Ва ҳар наким бизга ҳазрат ҳаққдин тегса, агарчи заҳматдур, ани марҳамат билурбиз...

*Ҳазрат соҳибқироннинг умрига, илоҳи, бақо бўлсун. Фарзанди ожизамизни қутлуғманглай набиралари амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга тилағонлари бошимизни кўкларга еткурди... Улуғ хонадон бирлан уланмак саодати бизга на-
сиб этди. Энди ул ҳазрат била сидқу муҳаббат бор жиҳатидин вожиб кўруб,
фарзанди дилбандимиз Зайналобиддинни — Оллоху умруху фи зилли инояти-
қум³⁹, — Ҳазрати олийларига тобишурдум... Ул ҳазратнинг лутфидин нечук лойиқ
турур (умидимиз ҳам улдурким), шафқат ва марҳамат кўланкаларини булар
устига солғайлар ...Токи улуғ-кичик рўзгор ичинда бу маънини билғайлар, ҳасад-
гўйлар мажол топмағайларким, элик чиқаролғайлар... Ва бу дўсти махсуским,
дўстлуқ ва аҳд тавфиқин топғайлар, фотиҳа ва дуо бирла ёд қилғайлар...»*

Ғиёсиддин Али мактубни олиб Йаздга жўнаган куни пешиндан кейин, подшонинг аҳволи оғирлашди. Қулоғи том битиб, ёстиқдан бош кўтаролмай ётар экан, хешу ақраболарга қилган саҳийликларим, савоб ишларим дардимни енгиллатади деб умидвор эди, бироқ аксинча мудҳиш ўйлар исканжаси уни тобора чор атрофдан қаттиқ қисиб келарди. Кейинги кунларда отаси Амир Муборизиддиннинг ҳорғин чеҳраси хаёлидан кетмай қолди. Ҳозир ҳам ўйилган кўзлари билан унга қараб турибди... Ўтган куни тушига ҳам кирган экан. Укаси Шоҳ Маҳмуд билан иккиси оталарига қанчалар жабру жафоларни раво кўрдилар-а! Мана энди, ота ҳам дунёдан ўтди, ука ҳам... Оламга йиқилмас-йитмас устунман, деб ўйлаганди, барча нарсанинг ўткинчи эканлигига ақли етмаган экан ўшанда... Ўғлининг эмас, ўзининг кўзи кўр экан! Пайгамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг «Ман ла йарҳам, ла йурҳам»⁴⁰ деган ҳадисларини унутиб қўйган экан-да. Ҳай, афсус! Афсус!..

Сарой аҳли орасида: «Худо шифосидан дариф тутмасун!», «Шифосини ўзи берсун!» деб йиғлаганлар ҳам, ичида: «Гумдон бўлсанг, бўл-а!» деганлар ҳам учрарди. Шоҳ Шужоънинг вужудига қалтироқ кирди. Бу ўлим қалтироғи эканлигини сезаркан, ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, хаста овозда бундай деди:

— Барчангиз бебаҳра қолмадингиз, ўз вилоятингиз, шаҳрингиз бор энди... Мендан кейин бир-бирингиздан айрилмангиз, иноқ яшангиз. Зинҳор низо-ю фитналарга йўл очилмасун. Темурбек, Малик аз-Зоҳир Барқуқ, Ибн Усмон деган қудратли подшолар бор, Султон Аҳмад жалойир билан гапга кирмас Амир Қора Юсуфга ўхшаганлар бор, ёлғиз ҳеч бирига бас келолмайсиз... Энди Форсу Ироқи Ажам сизиникидур. Музаффарийлар сулоласи узоқ йиллар давру даврон сурсин, илоҳи!..

Ҳамма ўзи умри давомида ҳозирги айтган сўзларининг тескарисини қилиб келган, энди тўшакка миҳланиб қолган ожизу нотавон подшога ҳам ачиниш, ҳам нафрат билан қарарди.

...Бироқ Амир Муборизиддиннинг авлодлари, тахту мулк талашини бемор ётган Шоҳ Шужоъ тўхтатиб тургандек, унинг вафотидан сўнг баттар авжига чиқардилар, ҳеч ким ҳеч кимга қулоқ солмай қўйди. Форсу Ироқи Ажамда қирғину қатағон авж олиб кетди...

Амир Темур, одати бўйича, даставвал қадам қўйган мамлакатининг азиз авлиёлари, фозилу фузалоси билан қизиқар, сўраб суриштирар, шу йўсинда кимнинг ким эканлигини билиб оларди. Ғиёсиддин Али ҳақида ҳам эшитганди, номи чиққан алломани очиқ чеҳра билан қаршилади.

— Раҳматли Шоҳ Шужоънинг зору таваллосига дил қулоғини тутмоғимиз лозим, бу мусулмончилик бурчидур... — деди Амир Темур алломага. — Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга киши юборғоймиз, жаноблари ҳамроҳ бўлғойлар. Мактубга жавоб элтғойлар...

Гиёсиддин Али қошларини бир кўтариб қўяркан, соҳибқирон кўнглининг, даргоҳининг кенглигига тан берди.

Жавоб мактубида шундай сўзлар ёзилганди:

«...Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга...

Барча олам йироқ ва яқиндан эшитгай ва билгайларким, дўстликни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин келиб, тушиб турубтурбиз. Оллоҳ раҳматига олгур падари бузрукворинг нома битиб, сендай фарзанду дилбандни ихтиёримизга тобшурғон эрди. Атонгни руҳи шод бўлсун, таваққуфга⁴¹ бормаи бот келгил, то иноят ва шафқатларимизни кўруб қайтгайсенким, дўстлар шод кулгайлар, душманлар малул ўлгайлар...»

Аммо Султон Зайналобиддин фитначилар иғвосиданми, соҳибқироннинг зафарқарин лашкари ҳайбатидан кўрқибми, сўзга қулоқ солмади. Амир Темур Шероз билан Ўзид ҳокимлигини Шоҳ Яҳёга топширишдан бошқа чора тополмади. Шерозни ташлаб Шуштарга ошиққан Султон Зайналобиддин, уни бу ерда Шоҳ Мансур кутаёганидан беҳабар эди, келди-ю ўзини зиндонда кўрди... Кейинроқ минг уқубатда Исфажонга қочиб жон сақлади.

Бешинчи боб

1

Форсу Ироқи Ажамдан Амир Темур ҳузурига юборилган элчилар сардори милодий 1392 йилнинг баҳори ўрталарида Самарқандга етиб келди. Унинг қўлида мамлакатнинг нуфузли кишилари — содот ва қузот⁴² вакиллари номидан битилган мактуб бор эди. Сардор Муҳаммад Чуроға додхоҳга Гиёсиддин Али отлиғ муаррихмен, дея ўзини таништирди. Кўксаройда Амир Темур элчилар сардорини қабул этаркан:

— Ие! Бу ўзимизнинг муаррих-ку! — деб юборди Гиёсиддин Алини кўриб ва кўнглига қандайдир илиқлик югурди. Саккиз йил аввал Шерозда Шоҳ Шужоънинг сўнгги илтижоларини соҳибқиронга шу одам етказганди.

Мактубда мамлакатдаги бесаранжомликлар, бошбошдоқликлар, музаффарийларнинг нохуш кирдикорлари тафсилотларидан кейин, бундоқ дейилганди:

«...Парвардигорнинг ўзи олий ҳакамдур. Арзи-додимизни тинглағайсиз, бешак-шубҳа ноумид қўймағайсиз. Кишваримизга, иншооллоҳ, муборак қадамлари такрор етгусидур. Қанчалар тез етса, шунчалар кўнгишлар йўлига мувофиқ бўлур. Ҳоло, баъд: музаффарийлардин бошимизга боло-офатлар ёғилди... Мусулмончиликка тўғри келмайдурғон ишлардан авомуннос эл, фақир мускин дили озурда, ҳоли харобдур. Умидимиз улким, музаффарийларни ортиқ вилоятларда қолдирмағайсиз... Кишваримизга қадам ранжиде этсалар, номаи аъмомимизни холисанилло ўзларига сўйламоқ бахтини Тангри бизларга насиб айласа, деган умиддамиз...»

— Мактубни ким ёзди?.. — синчков назар ташлади Амир Темур.

— Камина қоғозга тушурмиш эрди... — Ҳали оқ ораламаган қоп-қора ўсиқ қошларини бир кўтариб қўйиб жавоб берди Гиёсиддин Али. — Ҳоли қудрат

юмшатиброқ ёзилди, Амир соҳибқирон...

Соҳибқирон ўзига-ўзи дегандай сўзланди:

— Ҳа, энди Шоҳ Шужоё йўқ... Шербаччалар эса дунёда ягонамен, деб бир-бирларини еб қўйгудай алпозда тахт талашадурлар, тишлашадурлар...

Амир Темур дарҳол валиаҳд Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг дунё ишларидан кўнгли қолиб, ҳажга йўл олган мамлакат ва райият вазири Амир Сайфиддин некўзнинг Шероздан юборган мактубини эслади. Зукко таъб амир ўз мактубида, ҳукмдорлар орасида иноқлик йўқлиги, раоё ва бароёга⁴³ зулмлари чегара билмаслиги, ҳажга боргувчиларга чопқун ясашларини таъкидлаб, улар иллизини қирқмак лозимлигига диққатни қаратганди. Ўшандан кейин ҳам ўн беш йил ўтди. Орада Эронга бир сафар қилинди...

Аркони давлат билан кенгашиб олиш зарурлигидан Кўксаройда машварат чақирилди. Шаҳзода-ю амирзодалар, беклару баҳодирлар, вазирлар, саркардалар, пири муршид, шайхулислом, қозиюл-қуззот, туманбегилар, лашкарбошилар, тавочилар⁴⁴, ясовулбошилар, муҳрдор, кўрчи-ю доруғалар, вилоятлар ҳокимлари жам бўлдилар. Бир четда қиссахон Мавлоно Убайднинг қироати бағоят ёқимли, билимдонлиги билан танилган қирқларга борган ўғли Мавлоно Ҳайбатуллоҳ кўк дафтари очиб ёзишга тутинди...

Мункайиб қолган қиссахон муқимроқ жойда ўлтирсам, яъни Кўксарой кутубхонасида хизмат кўргизсам, эски рисоаларни китобат қилиш, безаклаш, сақлаш ишларини амалга оширсам, хаттоту наққош, музаҳҳибу саҳҳофлар заҳматини биргалашиб тортишсам, деган истак билдирди ва ўз ўрнига ўғлини тавсия этди. Соҳибқирон рози бўлди, чунки машҳур Бағдодникидан ҳам нуфузлироқ Кўксарой кутубхонасига Мавлоно Убайд сингари соҳибиилмлар жуда зарур. Машҳур алломалар Саъдуддин ат-Тафтазоний билан Муҳаммад Журжонийлар шу ерда хизматда эдилар. Кутубхонага ҳали дунёнинг турли музофотларидан китоблар келтирилиши керак... Хуросон юришидан кейин икки мингга яқин китоб кутубхона қабатларини безади.

Машваратни бошқарган хон Султон Маҳмудхон содот ва қуззот вакиллари мактубидан бағоят таъсирланганини айтиб ўтгач, бундай деди:

— Амир соҳибқирон, қутлуғ ишга қадам қўйиш олдидан ҳамиша машварат чақириб, кенгаш аҳлидан маслаҳат олмак удумимиздур... Кенгашли тўй тарқамас... Фурсат етди, энди уни кўлдан бермаслик керак, дарҳол йўлга отланмак лозим, деган фикрдамен, Амир соҳибқирон!

— Пайғамбар расулиллоҳ ҳам доим саҳобалардан кенгаш сўрар эканлар... Алҳамду лиллаҳир раббил оламин! — Оқ ридо кийиб олган, дастор салласининг печи чап елкасига тушиб турган пири муршид Мир Саййид Бараканинг овози залворли жаранглади. — Номадин кўринурки, музаффарийлар мартабаси тебраниб қолибдур...

— Хў-ў-ўш... — деб қўйди райият вазири Амир Сайфиддин некўз одатича томоқ қириб... Ичида ҳали шимол ёқлар нотинч эканлигини, Тўхтамишхон муаммоси ҳал бўлмаганлиги, у баттолнинг соҳибқирон йўқлигидан фойдаланиб, тағин босқин уюштириши эҳтимоли борлигини, юртни шу алпозда қолдириб кетиш хатарлигини ўйлар, Арабу Ажам томонларга чиқишга ҳали фурсат бор, деб ҳисобларди. «Шимолий сарҳадлардан тобакай хотиржам бўлинмас экан, ўзга ҳаракатлар салтанатга фақат ортиқча ташвиш келтирадур!» — деб ўйлади ичида ва индамай тинглашда давом этди.

— Амир соҳибқирон! Хуросону Форсга юриш салтанат учун бениҳоя муҳимдир! — Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўгон овози баланд шифтга бориб теккандай туюлди. — Юрт тинчлиги, айниқса, хазинани бойитишда жуда қўл келгай, лашкарни қурч, мулкни устивор қилгай, бу уч нарсанинг

салтанат пойдевори эканлигини «Тузуклар»да ҳам айтгонлар...

— Жаҳонгирлик бобида қўйилажак катта қадамдир бу, бунга асло шубҳа йўқ!.. — деди кўлида чиройли гулдор тасбиҳини айлангириб ўтирган шайху-лисом Хожа Абдулмалик. — Форс йўли, иншооллоҳ, очилиб турибдир. Жаҳонгирлик юришлари ҳам хожаи коинотнинг амри билан бўладир.

Мироншоҳ Мирзо қизиққонларча сўз олди:

— Валинеъмат соҳибқирон! Маъзур тутадилар... Ироқ ҳоқими Султон Аҳмад жалойирнинг бадбахтлиги барчанинг хотирида турғондир? Ҳали хануз буни ўйлаб кечалари кўзимга уйку келмайдур... Ҳазратлари юборгон қутлуғ қадам элчиларни қандай қабул этди? Элчиларнинг ўзини ҳам, муборак мактубни ҳам оёқ ости қилди-ку ул нобакор! Элчига ўлим йўқ... Аммо Султон Аҳмад жалойир валинеъмат соҳибқирон элчилари сардорларини, бу кимнинг элчиси, деб ўлтирмай, эл кўзида бошларини кестирди, кейин бошларни тирикларининг бўйнига осиб, хор қилиб бир гуруҳини Миср султони Барқуққа, иккинчисини Рум султони Боязид Йилдиримга жўнатди... Ёнида ўшанда Амир Қора Юсуф бор экан, унинг ҳам кенгашини олгон экан... Ниятлари недур? Барқуқдай, Боязид Йилдиримдай суянчиқларимиз бор, кўриб кўй, демоқчиларму? Бунга ҳеч чидаб бўладирму? Нафақат Эронга, балки Ироққа ҳам, Шому Мисрга ҳам юриш лозимдур!

Ҳаяжонга тушган, кўзларидан ўт чақнаган Мироншоҳ Мирзо «Қойиллатдимму?..» дегандай атрофдагиларга бир-бир қараб қўйди.

Муҳаммад Султон, Умаршайх Мирзо, Шохруҳ Мирзо, Жаҳоншоҳ ибн Жокулар гапларга жим кулоқ солиб ўлтирардилар. Бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа вафотидан кейин сирқовланадиган одат чиқарган Амир Довуд дуғлат салтанат ишларидан илик тортди. Шу сабабдан, машваратларда унинг ўғли, соҳибқирон жияни ва куёви, нуфузи ортган Амир Сулаймоншоҳ қатнашарди. У дамба-дам жойида қимирлаб қўяр, нимадир дейишни истардию, аммо журъат этмас, энди бошлай деганда, бошқа ёқдан кимнингдир овози янграрди. Кузатаркан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳали замон даврада Султон Бахт бегим шавҳарининг⁴⁵ дўриллоқ овози ана янграб қолади, мана янграб қолади, деб кутарди.

Янги тайинланган вазири аъзам Муҳаммад Жалд, ўзининг борлигини билдирмоқчи бўлгандай, дарҳол сўз олди. У гапирганда у ёқ-бу ёққа қараб қўяр эди:

— Ижозат берсалар, Амир соҳибқирон... Ақли қосирим дерки, Эрону Ироқ ҳукмдорларига зинҳор инонмаслик лозим, жаҳон амирзодаси сўзлари бағоят ўринлидир... Айнан дилимиздаги гапни айтдилар, деб ўйлаймен. — Мироншоҳ Мирзони қўллаб-қувватлаб деди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. — Улар ишончингизни оқламадилар, йўқ эса уч йиллик юриш пайтида барчасини тигдан ўтказиш лозим эрди ва бу бошқаларга, шубҳасиз, сабоқ вазифасини ўтагай эрди.... Амир соҳибқирон такрор олий ҳимматликларини намоён айладилар, барчасига омонлик бағишладилар, мансабларини тортиб олмадилар... Бироқ улар парвардигори эгамга шукур қилмадилар. Ушмундоқ демакка журъат этурменки, улар ўрнига амирзодаларимиз тайинлангонларида ҳозир бу ташвиш Амир соҳибқироннинг азиз бошларини тагин оғритиб ўлтирмасди... Адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи шарт, шу вайдан ҳазратнинг муборак қадамлари Эрону Ироқ заминига тушмоғи лозим ва лобиддур...

Амир Темур индамай тинглар, эшитган сари газаби ортгандан ортиб борарди.

Асли жалойир, Шайх Нуриддин баҳодирнинг узоқ хешларидан ҳисобланадиган Муҳаммад Жалд эллик бешлардаги пакана бўйли ўткир ақли, доим

ўзини самимий кўрсатишга уринадиган, ясама ҳаракатларини ниқоблашга қодир, кўзлари қисик, бурни катта, пилдираб юрувчи чаққон одам эди. Кўпинча аскияларда уни бурундан олардилар.

Бир куни давра қизиб кетди-ю, одатдагидек, бурундан аския бошланиб қолди. Шайх Нуриддин баҳодир сўз олди:

— Муҳаммад Жалдга ўхшаган бурни катта бир одам уйланмоқ ниятида чиройли хотин олдида мақтана бошлабди: — Мен оғир юкларни ҳам чимчилоғи билан чирпиратиб юборадиган Рустами достону паҳлавонмен! Ундан ҳам ортиқроқдурмен!

— Кўриниб турибди, — дебди хотин. — Агар паҳлавон бўлмаганингда, қирқ йилдан буён бундай бурунни кўтариб юра олмас эдинг!..

Ҳамма қотиб-қотиб кулган, Муҳаммад Жалднинг эса катта бурни қизариб кетганди ўшанда.

Яқин дўстларидан ҳисобланган Муҳаммад Чуроға додхоҳ унинг эпчил, қандай вазифа топширилмасин, чорасини топиб адо этгувчи уддабурронлигини назарда тутиб: «Отларини ҳам билиб қўйишган экан-да!..», деди бир куни, «жалд» сўзининг арабчада чаққон, абжиру эпчил, чаптаст деган маъноларига ишора қилиб. «Исм тортар экан-да, додхоҳ жаноблари!..» — Ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Самарқанд мадрасаларидан бирининг мутаваллиси, у ёқ-бу ёққа қараб қўяр экан. Додхоҳ ногаҳон «Бирор киши гапирган пайтда, у ёқ-бу ёққа қараб қўйса, демак шу омонатдир...» — деган ҳадис сўзларини эслади-ю, аммо унчалар эътибор бермади.

Мутавалли Муҳаммад Чуроға додхоҳга ялиниб-ёлвориб вазирлик мартабасига эришганди.

Соҳибқирон вазири аъзамнинг чечанлик билан айтган гаплари кўнглига хуш ёққанини сезди, хаёли вазирларга кетди. «Вазирлардан тўрт сифатни талаб этилиши лозим. — ўйлади у. - Асиллик, тоза наслик, ақл фаросатлилик, сипоҳ лашкар аҳволидан бохабарлик, сабр-чидамлилик, раийятпарварлик — бари чинакам вазирнинг хос фазилатлари. Шундай вазирга имтиёзлар раво кўрилсун, ишонч билдирилсун, ихтиёр топширилсун. Шубҳасиз, у инсоф эгасидир, мулкий ва молиявий ишларда олгулик жойидан олиб бергулик жойга берадур, бировдан ёмонлик ахтармайдур, айтсалар эшитмайдур, хоҳ сипоҳдан, хоҳ раийятдан — Ҳар кимнинг номини яхши сўзлар билан тилга оладур... Чиндан ҳам, салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тирик, доно вазир эса ҳар учовини саранжом тутмоғи жоиз...»

Амир Темур вазирлар ҳақидаги тузукка ушбу фикрларни Мавлоно ҳайбатуллоҳга айтиб, кўк дафтарга тушириб қўйиш лозимлигини ўйлаб қўйди.

Ҳа, вазири аъзам жуда билиб айтди: адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи керак!

Синчковлик билан кузатиб турган Муҳаммад Жалд соҳибқирон чеҳрасида ранжиш аломатларини илғамаганидан мамнун, ерга қараганча жилмайиб қўйди.

— Комил киши ўз жисмида икки хатарли дардни сезса, аввал энг хатарлисига даво топмоғи мақбулдур... — сўз қотди пири муршид ҳам. - Бу ерда эса икки дард бир томирда жўш урмакда... Оре, рост... Борди-ю Эрон мамлакати Тўхтамишхон тасарруфига ўтса, Ироқу Миср бирлан бирлашса, у ҳолда Турон салтанатига катта хавф туғилмаги аёнду. Тулпорлар қадами эмин-эркин Жайхундан нарига ўта олмай қоладур, Ипак йўли жилови ҳам қўлдан чиқадур...

Амир Темур, одатича, машваратларда хоннинг ўнг томонидан жой оларди. У ўрнидан туриб, оҳиста хонача у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ногирон

оёғи ҳам бироз яйрагандай бўлди. Амир Сайфилдин некўз ўзи эшитарли даражада оҳистагина: «Хў-ў-ўш...» деб қўйди. Барча соҳибқироннинг сўз айтишини кутарди.

Ўртага чўккан жимликни шаҳарнинг кунботар томонидан эшитилган қандайдир тўйга чалинган карнайнинг танти овози бузди.

— Гарчи ўзимизнинг ташвишларимиз етарликдур, Кешда Оқсарой қуриладур. Салтанатнинг улкан биноси. Кошкийди, ўзим ўша ерда юрсам... кўмаклашсам, барини кузатсам... — салмоқли деди соҳибқирон юришда давом этиб. — Олти йил муқаддам Тўхтамишхон Эроннинг шимолий-ғарбий музофотларига босқин уюштирди, бу шунчаки юриш эмас, балки унда чуқурроқ маъно яширинган, жаноблар. Кўрнамакнинг иддаоСИ каттадур... Чингизхон авлоди тасарруфидаги Эронни бутунича ўз салтанатига қўшиб олмакчи! Табризни талон-торож қилғонларида бу яққол кўринди. Душман ҳеч қачон ухламайдур. Биз бефарқ туришимиз зинҳор мумкин эмас!.. Яна бир гап бор, Мамат...

— Бош устига, Амир соҳибқирон! — Ўрнидан туриб қўл қовуштирди Муҳаммад чуроға додхоҳ.

— Тўхтамишхон муҳорабаси бирлан банд эрконимизда, Исфаҳонда бадфеъл кимсалар доруғамизни қатл этибдурлар, Шероз аҳли эса ношукрчиликка бориб, исёнга ружу қўйибдур. Бу бошқа вилоятларга ўрнак эрмас... Бунинг барчаси бизларга дашномдур. Сониян, музаффарийларнинг кирдикорлари, юрт тузишга лаёқатсизликлари оқибатларини ўйламоқ жоиздур. Мусофирлар, хусусан, уммул-мадойин⁴⁶ Маккаи муқаррамага бораётгон тақводор ҳожилар тортган азобу уқубатларни ўйлаб, кинининг ғазаби кўзгайдур. Буни қандоғ тушунмак керак? Раийят Оллоҳ таборака ва таолонинг бизга тобшурғон омонатидур. Оллоҳнинг ердаги халифасига равомидурки, мамлакат ўртасида ушмундоқ бузғунчи ғаламис жамоалар эмин-эркин юрса-ю, уларни илдиЗ-илдизидан қўпоришга қолир эса-да, бепарво қараб турса... Тонгла қиёматда ундан сўралса не деб жавоб бергай?.. Хон ҳазрати олийлари ҳақ сўзни айтдилар, фурсат етибдур, бас, бузуқиларнинг жазосини бермак, мамлакату музофотни балкирдорлардан қатрон айламак бизларга амри вожиб саналур!

— Рост айтдилар, Амир соҳибқирон!

— Бизларга амри вожибдур!

— Вожиб! Вожиб!

— Бузуқиларни даф этиш кони савобдур!

— Савобдур! Савобдур! — деган бошқа овозлар ҳам янгради.

Машварат аҳли Хуросону Форсу Ироқи Ажам, Озарбайжонга бориш мураккаб вазиятнинг кечиктириб бўлмайдиган заруратига айланганини англади. Амир Темур жаҳонгирлик ҳимматидан ўзини хотиржам, тинч сеза олмасди.

Турон хони Султон Маҳмудхоннинг олий фармони Эрон томонларга юриш бошланганидан хабар берди.

Улкан қўшин яна қўзғолди.

П

Бешафқатлиги билан ном чиқарган, мард ва кўрқмас Шоҳ Мансур қўшин тўплаб Шерозга, акаСИга қарши отланди. Шаҳарнинг Шоҳ Яҳёдан норизо нуфузли саййидларидан бир жамоа пинҳона мактуб йўллаб, уни Шерозга таклиф қилиш асноСИда қўллаб-қувватлашларини, тобеъ ва тарафдор экан-

ликларини билдирдилар. Чиндан ҳам, Шуштар ҳокимига шаҳарнинг катта Салим дарвозаси ланг очиб қўйилди. Мамнунлигини яширмаган Шоҳ Мансур қайинотаси Шоҳ Шужоънинг тахтига ўлтиришдан оранмади...

Жума куни катта жомеъ масжилида Амир Темур тайинлаган Шоҳ Яҳё ўрнига Шероз ҳокими сифатида Шоҳ Мансурнинг номи хутбага қўшиб ўқилди. Шоҳ Яҳё укасидан кўрқиб, шу лаҳзалардаёқ шаҳарнинг бошқа - Саодат дарвозасидан чиқиб, Йаздга қараб қочди.

Исфаҳонда черик йиғиб юрган Султон Зайналобиддин воқеалардан хабар топиб: «Шерозни атомиз бизга тобшурғонлар, унда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!» деди ва Шоҳ Мансур устига бостириб келди. Отаси Шоҳ Шужоъ тарбиятини олган шерозлик амирлар туз ҳақи ҳурмати албатта менга ён босадилар, дея унинг кўнгли тўқ эди. Аммо ҳеч ким унга кўмак қўлини чўзмади. Ҳатто Султон Зайналобиддиннинг ўзи Абаркуҳ ҳокимлигини инъом этган, ҳақиқатда келбати паҳлавон Паҳлавон Муҳаззабдай амир ҳам чеккада қараб турди.

— Танг пайтларингда бошингни силагондим... — афсуслангандай қаради Султон Зайналобиддин Паҳлавон Муҳаззабга. — Яхшиликка ёмонлик эканда. Валинеъматингга нонкўрлик-ку бу! Майли, худонинг ўзига солдум...

Паҳлавон Муҳаззаб индамади. У сўнги вақтларда Шоҳ Мансурнинг нуфузи ошиб бораётганидан ҳайиқар, ёлғизланиб қолишдан кўрқиб юрарди, шу сабабдан, ошиғич Шоҳ Яҳё билан дўстлашишни кўнглига тугди. Иттифоқо, Шоҳ Яҳё шу палла укаси Шоҳ Мансурдан қочиб Йаздга кетаётганда, Абаркуҳда тўхтади. Паҳлавон Муҳаззаб яқинларининг огоҳлантиришларига кулоқ солмай, кўришгани қалъадан чиқди... Аҳду паймонлар қилинди. Бироқ, Шоҳ Яҳё фосиқ ва фитначи одамларининг гапига кириб, шубҳага бориб, дунёдан беҳабар Паҳлавон Муҳаззабни шартта ҳибсга олдириди ва зиндонга ташлатди. Султон Зайналобиддиннинг дуонобадига учради, кўп ўтмай ўша ерда қатл этдилар... Кўнгли тинчиган Шоҳ Яҳё Йаздга қараб йўналди, аммо укаси Шоҳ Мансурнинг ҳам ўша ёққа қўшин тортганидан мутлақо беҳабар эди.

Шоҳ Мансур икки катта черик билан Йазд остонасига етганда ясовуллардан бири от чоптириб пешвоз чиқди-да, хабар берди:

— Подшойи олам! Шоҳ Яҳё лашкари билан шаҳар ичкарисидаги мустаҳкам қалъага беркиниб олибди! Шаҳар дарвозаси қаттиқ ёпилган!

Шоҳ Мансур қалъа томонга қаҳрли кўзларини қалади:

— Турли пучмоқлардан ёриб кирилсун! — буюрди лашкарбошиларига. — Дарвозани ўзим итобга олурмен! Манжаниқлар рўпарага қўйилсун!.. Оғам Шоҳ Яҳё тирик ушлансун!

Қамал бошланишига санокли дақиқалар қолди. Ана, ўз манжаниғини яхшилаб ўрнатган навкар ичига тош («ўқ») солди, буюришлари билан шартта тортиш учун арқонни ростлаб қўйди. Ёнида тош тўлдирилган қоп, қўл етadиган жойда, бир навкар яна ичига тут ёғочидан майда-майда кесилиб «тош» қилиб тайёрланган сувда ивитилган ғўлақларга тўла қопни орқалаб келмоқда. Йигирма чоғли сипоҳ шотиларни қалъа деворига тираб, ошиб ўтишга шайланар, айримлари эса чарх уриб югуришаркан, ўзларига қулай жой излашарди. Йироқдан бир гуруҳ жангчи устига раъд камонлари⁴⁷ ортилган беш-ўнта аравани шитоб юргизганча, қалъага яқинлашарди. Ясовулбошилар фармонни кутиб, Шоҳ Мансурдан кўз узмасдилар.

Шоҳ Мансур навкарларга: «Огилсун!» демоқчийди, бирдан Шоҳ Яҳё ўғиллари кузатувида оппоқ либосга бурканган қандайдир аёлнинг шаҳар дарвозасидан аста-аста юриб чиқётганига кўзи тушди! Ва... таниди - онаси! Ҳечқачон ҳаворанг тахтиравондан тушмайдиган етмишларга борган волидаи зор

яёв юриб келарди!

Бақувват, қурч танли Шоҳ Мансурнинг занг босган темирдай қорамтир юзлари баттар қорайиб кетди. Зўриққанидан ўнг қулоғи орқасидаги каттагина холи ҳам йириклашгандай туюлди. У шафқатсизлиги, айна пайтда мардлиги билан ҳамма ака-укаларидан ажралиб турар, болалигида темиратки касали билан оғриганиданми, бошининг тепасида бир дона ҳам сочи йўқ эди. Ёқтирмаганлар «Кал Шоҳ Мансур!» деб масхара қилишарди. «Калларнинг ниҳоятда ақлли эканликларини оддий улус, фуқаро қайдан билсун, ҳатто халифалардан Усмон, Умар, Али ва Марвон каби муҳтарам зотлар ҳам каллик мартабасига ноилликларини эшитмаганлар, шекилли. Халифа Умар ибн Абдулазиз эса гирт ярғоқ кал экан...» деб овуларди ўзини Форс ҳукмдори. Шоҳ Мансур каллигини ошкор этмас, билдирмаслик учун ёзин-қишин доим кундузи телпакни бостириб кийиб юрарди.

Шоҳ Мансур онасига ич-ичидан ачинди, табиатан ланж Шоҳ Яхё шундай танг ҳолларда доим ёш боладай йўл тутарди - муштитар онаизорни ишга соларди. Ўн йиллар олдин отасини қаттиқ ранжитиб қўйганида ҳам онаси ўртага тушиб, уни жазодан сақлаб қолганди. Оғасининг тутумидан қаттиқ жаҳли чиқди. Мункиллаган аёлни овора қилиш на ҳожат?

Шоҳ Мансур отдан тушди-да, онасининг истиқболига қараб юрди.

— Ўғлим!.. Сизларни не умидларда ўстиргонмиз... Сени эса энагаларга ҳам ишонмай, ўз кўрагимдан суг бериб вояга еткиздим, ўғлим... Оталарингиз худо раҳмати Шоҳ Шарафиддин ҳазратлари ҳар бирингизни бўйингизга қарарди, айниқса, сенга боқиб ғурурланарди...

Она ўғилларининг ичида Шоҳ Мансурнинг феъли чарсроқ бўлиб ўсганини яхши биларди, жаҳли чиққан пайтда важоҳати хунуклашиб, ҳеч кимни танимай қоларди. Лекин катта ўғлининг ночор аҳволига қараб, она жим ўтиролмади. Қовоғи солиқ Шоҳ Мансур онасининг хиралашган шаҳло кўзларига ёш тўлганини кўрди.

— Шоҳ Яхё - оғанг, ёши сендан улуг... Бир ёш катта ахир. Иккингишни ҳам оғир касалдан соғайганимдан сўнг худо берган... Шундан сизларни бошқа болаларимдан ортиқ кўрамен... — деди волидаи зор. - Оғанг икки ўғлини ёнига олиб шу вилоят бирлан чеклангон. Форс ила Ироқи Ажам сенга мусалламдур⁴⁸... Йаздга ҳам оғиз очсанг, уят эмасму, ўғлим?.. Ақллисен, инсоф этагини тутгин, бемурувватлилик сенга ярашмайди! Ҳақ эгам яхшилигингни унутмайди, болам...

«Болам» сўзи айтилган чоғда она кўзларидан бир томчи ёш ерга думалади.

Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яхёнинг жуда беюз ва оқибатсиз эканлигини, гоҳ ўз укасини кўйдириб душмани Султон Зайналобиддин тарафига ўтиб кетишини, гоҳ эса пинҳона фитналар уюштиришини, шамолдай бу одамга суяниб ҳам, ишониб ҳам бўлмаслигини шартта-шартта гапириб ташлагиси, бир хумордан чиққиси келди. Бироқ, шу ондаёқ негадир онаизорига тик қараб, ҳеч нарса дея олмаслигини англади, айтганда ҳам, бундан бирон наф чиқармиди! Бекорга ўзининг дили оғрийди, онасининг юрагини лахта қон қилади. Фарзандларининг низолашиб, бир-бирига қўл кўтарганларини кўриш ҳеч қандай онага насиб қилмасин...

— Розимен, онажон... — бош эгди Шоҳ Мансур оғринганини билдирмай ерга қараганча. Кейин Шоҳ Яхёнинг новча, дўнг пешонали ўғлига тайинлади: — Онаизоримни эҳтиёт этасенлар, хўпми?..

Она ўғлининг қорамтир юзларини силар экан: «Ишонардим! Ишонардим, сенга! Униб-ўсгин, болам!..», дея дуога қўл очди.

Шоҳ Мансур онаси учун тезда тахтиравон буюрди, кейин Йазд қамалини

тўхтатиб, лашкарни Шероз томонга бурди...

Мамлакат ана шундай бесаранжомлик, нотинчлик пардасига чулганган, музаффарийлар ўртасида ахиллик, тотувлик мутлоқ йўқолганди. Эл-халқ, авомуннос очикдан-очик «Бир мамлакатда ўн подшо», деб масхара қилишдан тап тортмай қўйди.

Ироқда эса ўн йилдан бери Султон Увайснинг чаптаст ва зийрак ўғли Султон Аҳмад жалойир ҳокимлик қиларди, кўнглида музаффарийлар тугул, Миср султони ҳам, Рум қайсари Йилдирим Боязидга ҳам, Тўхтамишхонга ҳам бўйсуннишни истамас, эмин-эркин сиёсат юритишга мойил, аммо буни пинҳон тутарди. Амир Темур Озарбайжонга юриш пайтида, кўплар қатори уни ҳам ҳузурига чорлади. Музаффарийлар йиғилдилар, аммо ўжар Султон Аҳмад жалойир қорасини кўрсатмади. Бунинг устига, Бағдодга чекинар экан, Амир Темурга охирини ўйламай, бундай байт юборишга ҳам журъат этди:

*Майдонда қўлим шол бўлса ҳам, бироқ
Қочганда оёғим эмасдир чўлоқ...*

Амирлар ва беклар бу беадабона айтилган байт соҳибқиронга қандай таъсир қилди экан, билолмай қолдилар. Шу орада, нуфузли қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуфнинг Табриз шаҳрини ташлаб қочгани ҳақида хабарлар тарқалди.

Олтинчи боб

1

Милодий 1379 йил, Хоразмга тўртинчи юриш охирида, Ҳумоюн ўрдудан Гурганжнинг донишманду хунармандларини кўчириб Кешга элтиш ҳақида олий фармон берилди. Бу вазифа Амир Сайфидин некўз, Умаршайх Мирзо ва Жаҳоншоҳ ибн Жоқулар зиммасига юклатилди. Ўшанда Амир Сайфидин некўз илк бор Уста Матпано билан танишди.

У афсус билан эслайди. Барига хоразмшоҳ Юсуф Сўфи сабабчи... Аввал душманлар қутқусига учиб соҳибқиронни яккама-якка жангга чақирди, кейин кўрқиб чиқмай, дўсту душман олдида уялиб қолди. Соҳибқирон кейинлари ҳам буни эслаб, қудаси учун ичида хижолат чекиб юрди. Афсуски, Амир Темур олтин тобоқда юборган қовунни ариққа улоқтириб, тобоқни писандсизлик билан қоровулларга ташлатди, қулай имкон бой берилди. Амир Сайфидин некўз чунон уриндики, куда-қариндошлар ўртасида можаро чиқмасин, кўшин шаҳарга кирмасун, деб. Эшитган қулоққа уят-да. Ҳали Самарқандда эканликларидаёқ буни соҳибқиронга айтганди. Кечаги машваратда ҳам бу таклифини такрорлади. Аммо Амир Темур ғазаб отига минганди.

— Барча узр-хоҳликлар, раҳму шафқат, саховату ҳиммат чегараларидан ўтиб кетилди, амир жаноблари... Ахир бизнинг Хоразмдан ўзга ҳам юмушларимиз бор, — деди босиқ соҳибқирон. — Биз давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга, мурасага қўйиб, бир улушини қиличга ажратгон эрдик... На иложки, хоразмшоҳ қудамиз тескарисини қилибдур, бир улушини кенгашга, тўққизини қиличга бағишлабдур... Бари худодан...

Хоразмшоҳ саройига юрувчи қалъа деб аталадиган даббаба, манжаниқлардан тошлар отилиши бир дам тўхтамади. Қамал уч ойга чўзилди. Кейин кўшин ўз эркига қўйиб юборилган подадай шаҳарга бостириб кирди. Қиёмат қойим бўлди. Кимдир боласининг қўлидан етаклаганча чопиб боради, биров

қоп орқалаб қайгадир қочиш пайида, эгасиз қолган итлар вовуллаган, бўшлиб кетган отлар ҳеч кимга тутқич бермайди, қайга борарини билмай, кўчани чангитиб у ёқдан бу ёққа чопади... Йиғи-сиғилар эшитилади. Кутлуғ Темур минораси эса фалокатни кўрмайин ҳам, куймайин ҳам дегандек бошини булутлар ичига олган...

Амир Темур алоҳида тайинлаган, Кешга кўчирилиши лозим одамларнинг биринчиси қўли гул машҳури замон меъмор Уста Матпано эди. Даставвал Жаҳоншоҳ ибн Жоку йўллаган кишилар меъморни топиша олмай қайтишди. Бир кундан кейин Кешга кўчадиган одамлар рўйхатини соҳибқиронга тақдим этишлари керак... Сабрлари чидамаган Амир Сайфиддин некўз билан Умаршайх Мирзо ўзлари шаҳар айланишга чиқишди. Кўп ўтмай, бозор олдида бир неча одам билан гаплашиб турган Жаҳоншоҳ ибн Жокуни учратдилар.

— Топилмадиму?.. — Амир Сайфиддин некўз саволи ким ҳақидалиги англашилари эди.

— Йўқ, некўз жаноблари... Айримлар, уста Сарой-Беркага қочган дейишди... — Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг жавоби шу бўлди.

Султон Такаш мақбарасидан беридаги каттагина Қайсария майдонида, карвонсарой атрофларида, бозорда, Гурганждан чиқаверишда Шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳи ёқларда, Тўрабика хоним мақбараси тарафларда худога ёлворишу ёзғиришдан бошқа чора тополмаган одамлар ини бузилган аридай уймалашиб юришар, ит эгасига боқмасди. Умидсизликка туша бошлаган амирлар от бошини буриб, эртага ҳумоюн ўрдуга бериладиган рўйхатни яна синчиклаб назардан ўтказиш учун, некўз жаноблари чодирига қайтиш тараддудига тушдилар.

Иттифоқо, нақшинкор пештоғи қулаган хоразмшоҳ саройи олдида, ҳассага таяниб букилиб қолган бир одам Амир Сайфиддин некўзнинг диққатини ўзига тортди. Атрофда ҳамма жон сақлаб, ўзини ҳар ёққа урар, унинг эса ҳечким билан иши йўқ, гоҳ маҳобатли пештоққа, гоҳ тошлар текканидан ўйиқлар ҳосил қилган, Моний чизган расмдай гўзал гулчин дарвозага жим қараб тураркан, қисик кўзларидан ёш оқарди.

— Фарзандингиз шундоққина олдингизда нобуд бўлса, қандай чидамоқ мумкин? — деб қўярди у ўзига ўзи гапиргандай. — Ҳалиям бандаси чидайди... Бу сарой азиз фарзандим эди...

Амир Сайфиддин некўз шуури, сен қидирган одам — шу, деб турарди.

— Сиз... Уста Матпаномисиз? — сўради ҳайратда яқинлашаркан. — Хў-ў-ўш... Уйингизга қидириб бориб, тополмадик... Хайрият... шу ерда экансиз, ёшулли...

Амирзода билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку меъморни қўлтиғидан олиш учун талпиндилар.

Гурганж қамалидан олдин Уста Матпано хотини, икки кичик ўғлини оилалари билан Сарой-Беркага катта ўғлининг олдида жўнатди. Ўғли — сарой меъмори, Олтин Ўрда пойтахтидаги муҳташам бинолар унинг тархи билан бунёд этилган. Ўзини доим ўша ёққа чақирсалар ҳам, Гурганждаги бунёд этган, юрагининг, умрининг бир парчаси бўлган биноларини, айниқса, муҳташам хоразмшоҳлар саройини ташлаб кетолмади.

— Ҳовва... Майли... Қўлимни боғлангизлар, жазонгизни берингизлар... — мени тутишга келишди, деб ўйлади Уста Матпано, унинг сўзлари самимий чиқди. — Шу ердамен, қочгоним йўқ...

— Бизлар жазолағувчи эмасмиз, ёшулли... — жилмайишга тиришди Амир Сайфиддин некўз.

— Асло, сизга жазо йўқ, Уста бобо! — тинчлантирди Умаршайх Мир-

зо, соҳибқироннинг бу одам ҳақида иззату икром билан гапирганини эсларкан.

— Жазо... Бундан ортиқ жазо бормукин? — сал қаддини кўтариб нотаниш одамларга қаради Уста Матпано. — Не-не машаққатлар билан тиклаган саройим вайронага айланди-ку!.. Нечоғлик заҳматлар чекдим... Агар жонимни олиб, саройни бузмаганларида минг бор рози эрдим!..

— Уруш экан-да, тарозиси барчага бирдай... Худо умрингизни узоқ қилсун, ёшулли! — деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста хоразмшоҳ Юсуф Сўфи ҳузурида худди мана шу саройдаги мажлисда мамлакат остонасидаги душман билан сулҳ тузилишини ёқлаб гапирмоқчийди, аммо бошқалар: «Ўзингиз яккама-якка курашга чиқингиз!», «Енгасиз душманни, енгасиз!», «Ногирон одам, сизни кўрибоқ кўрқиб қочади!...» дея хоразмшоҳ хаёлини ўғирладилар. Саройни сурон қоғлади. Ёв қочса, мард кўпаяди, деганларидай, ҳар ким шовқин солиб, ўзининг фавқулодда шижотини намоён эта бошлади. Бировнинг гапини биров эшитадиган палла эмасди.

Кимда қандай, аммо Уста Матпанонинг битта душмани бор, бу - уруш, саваш, босқин... Оти ўчсин урушнинг! У қуради, уруш эса вайрон қилади... Унинг даҳшатли қонуниятини шундоқ. Бало-қазодай ёприлганда, ҳўлу-қуруқ баравар ёнади. Ловуллаб турганда ичига ўзни урмай илож йўқ... Четлаб ўтиш мушкул.

Яшаш маъноси эса қурмоқ, бунёд этмоқдир. Бандаси худонинг ерини обод қилиш, гуллатиш учун дунёга келади. Бу — ҳар куни отаётган тонг мисоли ҳақиқат. У ҳатто Амир Темурнинг Гурганж ёнида катта қаср қураётганини эшитиб, беихтиёр ичида қандайдир мамнунлик ҳиссини туйди. Бузмоқдан қурмоқ ҳамиша яхши... Амир Темур қурганини кўчириб ўзи билан олиб кетмайди-ку, сарой Хоразмда қолади. У соҳибқироннинг меъморларга, ҳунармандларга жуда ҳавасманд эканлигини, шундай қўли гул кишиларни Хуросону Озарбайжон томонлардан Туронга кўчирганлигидан, Самарқандда маҳобатли бинолар барпо этдираётганлигидан хабардор эди. Уста Матпано туғилибдики, ҳарнечук, қурамен деган одамнинг ёмон бўлганини эшитган эмас.

— Ёшулли, сиз улуғ одамсиз... Бандаси пешонада борини кўрар экан... Оллоҳ ҳамиша ҳақ! — Амир Сайфиддин некўз қўлларини юзига тортди. — Ташвиш чекмангиз, вақти соати билан сарой яна тиклангай!

Уста қаддини кўтариб амирга термилди. Ҳассага таяниб букилиб қолган Уста Матпано, фалокатлардан дили озурда, ўйлайвериб ҳориб-толганидан шу кўйга тушибди. Аслида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган иродали, дилкаш одам экан. Агар кўнглини топсанг, очилиб-сочилиб гаплашади, йўқ эса «ҳов-ва»дан нарига ўтмайди. Бунини Амир Сайфиддин некўз кейин билди. Улар тездагина яқин сирдошга айландилар.

— Кўй йилида кўйдек ҳайдалдик, ватандан мосуводурбиз энди... - деб кўйди Уста Матпано Самарқандга йўл олганларида.

— Ундоғ демасунлар... Хў-ў-ўш...— эътироз билдирди Амир Сайфиддин некўз. — Бандасига бино қурган жойи ватандир... Иншооллоҳ, зўр бинолар қурғайсиз Кешда ҳали.

Ўшанда Уста Матпано то Кешгача очилиб-сочилиб гаплашмади...

Соҳибқирон ўзининг она шаҳрида маҳобатли, дунёда ягона саналадиган бир иморат барпо этишни кўпдан ўйлаб юрарди. Гарчи табризлик, шерозлик, ҳиротлик, марғинонлик қўли гул усталар, номи чиққан меъморлар бор эса-да, Оқсарой қурилишини кимга топширишда аниқ бир қарори йўқ эди. Шундай паллада, аждодлари моҳир меъморлар бўлган Уста Матпано додру-

фини эшитди.

Меъмор билан соҳибқироннинг илк учрашуви баҳор охирларида, Кешнинг шимолидаги Оқсарой бунёд этилиши мўлжалланган эни юз эллик, узунлиги уч юз қадамлар чиқадиган каттагина майдонда рўй берди. Икки ой аввал Ҳумоюн ўрдудан Уста Матпанога, ўз шогирдлари билан Термиз, Фазни, Марви Шоҳижаҳон ва Табризларга саёҳат қилиш, ҳашаматли иморатлар ҳавосини олиш вазифаси топширилганди.

Амир Темур ўшанда супуриб-сидирган майдон четида отдан тушди, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва мулозимлар кузатувида гилам ташланган йўлқадан марказга қараб юрди. Амир Сайфиддин некўз ёнида турган Уста Матпано соҳибқироннинг оҳиста қадам ташлаётганидан оқсоқлиги қарийб сезилмаслигини пайқайди. Офтобнинг беҳол нурлари кишига хуш ёқарди.

— Машхур маъмор Уста Матпано бўладилар! — Таништираркан, деди Амир Сайфиддин некўз.

Соҳибқирон рўбарўсида эликлардан ошиб-ошмаган, юмалоқ юзли, бургутникага ўхшаган бурни ўзига ярашган, адл қадли, ўрта бўйли, қурч жуссали, юлиб ташлангандай соқоллари сийрак одам турарди. Устанинг қисик кўзларида чақноқ шижоат учқунлари ёнарди.

— Эшитгонмен, эшитгонмен! — Амир Темур кўришаркан, жилмайди. — Бу кишининг номини Уста Матпано эрмас, аллақачон Уста Хоразмий деб атаб кўйгонмен! Уста Хоразмий! Меъморлар ҳам яратганнинг суюкли бандаларидурлар. Ишбилармон, мард ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбирқору хушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Бу ҳикмат ҳукмдору саркардаларгагина эмас, меъморларга ҳам хосдир. Улар ҳам Оллоҳ томонидан халифа қилиб яратилгонлар. «Инна жаалнока халифатан фил-арз», яъни, сизларни ер юзида халифа қилдук, ояти уларга ҳам тегишлидур, улар ҳам теп-текис жойда, йўқ ерда муҳташам иморат, саройлар қурадулар, бу мўъжиза худди мамлакат тиклағондек бир гапдур...

— Рост айтдилар, Амир соҳибқирон, рост! — деди Амир Сайфиддин некўз бу чиройли ўхшатиш ёққанини билдириб. — Подшоҳона тафаккур меваси бу!

— Чиндан ҳам мўъжиза, Амир соҳибқирон! — мақтов сўзини аямади Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста оҳиста «ҳовва!» деб кўйди. Даставвал подшонинг меъморларга берган баҳосига қойил қолди, ўзи меъмор бўлатуриб, касби ҳақида шундай ўйламаган экан. Сониян, Амир Темур мамлакатларга даҳшат солган, бадқовоқ, жаҳлдор, қаҳри кўзларидан ёғиладиган бир саркарда эмас, балки очиқ чеҳрали, баланд бўйли, ўзини йигитлардай тутган, қошлари қуюқ, кенг пешонасига ҳали ажин из солмаган, содаваш бир киши эканлигини кўриб ҳайратланди. Соҳибқироннинг қарашни одамни суҳбатлашишга чорлар, ўзига мойил қила олиш кучига эга эди. Унинг «Уста Хоразмий» деб ардоқлаб лақаб бериши меъморни ичида мамнун этди.

— Кеш менинг она шахрим... — давом этди Амир Темур. — Оналик ҳаққини узишнинг ҳеч иложи йўқ, аммо бандаси бунга ҳоли қудрат интилмоғи лозимдур... Муҳтарама онаизорим Текина Хотун азиз умрларининг ўттиз етти йилини мана шу шаҳарда ўткардилар... Қуддиса сирруҳу бобом Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ибн Тоҷ ал-Бухорий етти ёшдалик пайтимда, жуда шўх эканмен, худди шу ерларда кўлимдан ушлаб, айланиб юрдилар. Манглайимдан ўпиб, болажоним, шўхлигингда ҳикмат бор, шўх бўл, шўхдан чиқади, албатта она шахрингни гулга кўмажаксен, дедилар... Ҳамон ёдимда турибдур. Кошқийди, онамга хизмат этолсам! Минг пушаймонларким, қўлингдан бир

нарса келиб, хизмат даражасига етгонингда, ўшал азиз инсонларни ёнингдан тополмас экансен! Ўн еттимда онам кетди, йигирма тўртимда - отам... На онаизоримнинг оғирини енгиллатиб фарзандлик бурчини ўринлатдим, на падари бузрукворимнинг қўлига сув қуйиб, дуосини олдим... Дунёни забт айлаймен, юртни тузамен, худонинг бандаларини бахтиёр қиламен, деб тиним нима билмабмен, дилимга яқин зотлар бахтини эса ўйламабмен... Ҳа, Оллоҳнинг паноҳида орқа-олдига қарамай юравергон ғирт бир етим банда эканмен, етим!..

Соҳибқироннинг кўнгли бирдан тўлқинланиб кетди.

— Амир соҳибқирон! Амир соҳибқирон... — юпатмоқчи бўлди шошилиб қолган Амир Сайфиддин некўз, сўнг енгил томоқ қирди-да, қўшиб қўйди: — Хў-ў-ўш... Оталари ва оналарига мақбара тикладилар мана...

— Падари бузрукворлари ва пирлари учун ҳар кун бир жонлиқ сўйдириб, қозон қайнатиб барчани баҳраманд айлайдилар... Элнинг дуоси барига тегадур...— деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

— Ҳовва... Ҳаммамиз ҳам ғирт етиммиз, ҳазрати олийлари... — сўзга қўшилди таъсирланиб Уста Магпано.

Улар секин майдонни айлана бошладилар.

— Бандасининг қисмати шундоқ эркан... Курби етгон ишлар билан машғул бўлса тузук, ундан ортиғи ақлсизлик нишонасидур... Оллоҳ буюрса, онаизоримнинг муборак хотираларига атаб худди шу майдонда Оқсарой кошонаси бунёд этдурмак мақсудимдур. Иншооллоҳ, ўзингиз бунга бош меъморлик қилгайсиз, Уста Хоразмий жаноблари!

— Қуллуқ, Амир соҳибқирон!

Соҳибқироннинг донишмандларча содда ва ҳаётий, теран мазмунли сўзлари Уста Хоразмийни тобора ром этиб бормоқдайди.

Амир Темур оҳиста қадам ташлар экан, ҳаёлидаги Оқсаройдан сўзлар, қайси бино қаерда бўлиши кераклиги, ҳовуз, йўлак, боғлар ўрни, девору пештоқлар, дарвозалар, гиштлар, кошинлар, безаклар, ислимий гириҳ нақшлар ва ҳоказолар ҳақида завқ-шавқ билан гапирарди... Уста берилиб тинглар, тинглагани сари, ҳали қурилажак маҳобатли сарой кўз олдида жонланиб борарди.

... Икки ёнида икки баланд минора қад кўтарган, бўйи юз газдан баланд, данғиллама сарой дарвозасидан эни уч юз қадам чиқадиган, саҳни, қарасангиз, аксингиз кўринадиган оппоқ мрамар тахтачалар ётқизилган ҳайхотдай ҳовлига кирилади. Атрофи нафис безатилган тимлардан иборат, ўртада туби феруза лаппакчалар билан қопланган зилол, зангори сувли каттагина ҳовуз... Кун чиқиш томонида боғ кўзга ташланади. Ҳовлидан ўтилса, саройнинг энг улкан маҳобатли дарвозали биносига қадам ранжида қилинади. Тепасига нур сочиб турган офтоб юзида арслон сурати чизилган дарвоза деворлари тилларанг ложувард нақш билан безатилган, шифти бошдан-оёқ олтин суви юритилган мурабба шаклидаги кўринишхонага олиб боради...

— Термиз ҳокимлари саройида бўлдиларму? — сўради бирдан Амир Темур сўз орасида. - Марви Шоҳижаҳондаги Шаҳриёр қасри, Фазнидаги Султон Маҳмуд Фазнавий ямин уд-давла ва сайф уд-давланнинг Лашкаргоҳ саройи, Табриздаги «Давлатхона»... Лекин Оқсарой баридан улкан, маҳобатли, доврўқли қурилмоғи лозимдур!

Ҳаёли бўлинган меъмор беихтиёр «ҳовва!» деб юборди.

— Бўлдим, подшойим! Барини кўрдим!.. — дадил деди Уста Хоразмий. — Иншооллоҳ, Оқсарой баридан улуғвор бўлғувсидур! Аммо... бир шарт бор...

— Қандай шарт экан?... — синчков тикилди Амир Темур ва Амир

Сайфиддин некўзга ўгирилди, соҳибқирон қарашида: «Меъмор нима демоқчи?» қабилида маъно яширин эди.

— Агар бир қошиқ қонимдан кечсалар...

— Сўзлангиз!

— Аввал салтанат хазинасига борсак, шартимни ўша ерда айтсам, деб эрдим...

Уста Хоразмийнинг қисик кўзлари жиддий боқарди.

Амир Темур дарҳол хазинага қараб йўналди. Амир Сайфиддин некўз билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку Уста Хоразмий тутумидан ҳайрон, сарой майдонда қуриладиган бўлса, хазинада нима қилар экан, дея ўйлаб ўйларига етишолмасди. Хазинада кўрганлари эса, уларни бадтар таажжублантирди.

Киришлари биланоқ, Уста Хоразмий гўё атрофида ҳеч ким йўқдай, эллик ёшлардаги газначига тиллаларга тўла саноқсиз туясандиқлардан бирини очишни сўради. Ҳовуч-ҳовуч тилла олди-да, ёмбиларини ажратиб чиқиб, лойга обдан қориштира бошлади, кейин шошилмай чиройли гиштлар ясади ва қатор қилиб териб қўйди, лой орасидаги тиллалар ялтираб жилоланарди. Амир Темур лом-мим демас, меъморнинг нафис ҳаракатларини бамайлихотир кузатар, унда ҳайратланиш, ё жаҳли чиқиш аломатлари сезилмасди.

— Амир соҳибқирон! — деди ниҳоят Уста Хоразмий кўксига қўлини қўйиб. — Маъзур тутғойлар, ижозатлари билан бу гиштларни Оқсаройнинг пойдеворига ишлатурмен... Сиз айтган иморат улуғдир, шаъни ўзидан ҳам кўра баланддур, хийла кўп тилла кетадур...

Амир Темур ичида: «Халлоқи безаволга салламно! Оқсарой чиндан улуғвор бўлади... Хайриятки, шундоқ меъмор топилди!.. Шундоғини тилагон эрдим!..» деб қўйди. У сўзга оғиз очмоқчийди, лекин меъморнинг кейинги тутуми уни чинакамига ҳайратга солди. Соҳибқироннинг тиллаларни исроф этилишига хотиржам қараб турганини кўрган Уста Хоразмий кутилмаганда, гиштларни олиб бирма-бир синдира бошлади ва тиллаларни ажратиб, битта ҳам қолдирмай газначига қайтарди.

— Нима сабабдан бундай қилдингиз? — сўради Амир Темур, унда ҳеч қандай ўзгариш билинмади.

— Амир соҳибқирон! — жилмайди Уста Хоразмий. — Муҳтарама оналарига атаб улкан ва кўркам сарой бунёд этдирмоқ истаги кўнгилларида нечоғлик кучли ва қойим эканлигини билмоқ муродим эрди. Бундай шукуҳли сарой учун жуда катта харажатлар зарурлигини англамоқ ва ўзларининг раъй-розиликларини билмоқчийдим... Ёмби тиллаларни лойга қораетганимда зимдан кузатдимки, бир мўйингиз ҳам қимирламади, Амир соҳибқирон! Шижоатларига офарин! Мақсадингиз Оллоҳдан, шунга муносиб шижоатни ҳам Оллоҳ берибдур!

Бу зукко ва донишманд одамнинг сўзлари эканлигига барча имон келтирди.

II

Амир Темур Оқсарой қурилишидан тез-тез хабар олиб турар, узоқлардан эса, киши юборарди. Уч йил деганда, Оқсарой бўй кўргиза бошлади.

Соҳибқирон осмонўпар қасрга боқиб жуда қувониб кетди, фақат том устидаги ҳовуз ва ундан ҳовлига тушадиган сув йўллари устида иш борарди. Ичкариларни айланди, ичкихона, кўринишхоналарни кўздан кечирди ва Уста Хоразмийга деди:

— Халлоқи безаволга салламно! Салтанатимиз қудратининг тимсоли бўла-

жак мухташам иморатдир бу! Туркистону Хуросонда, рубъи маскунда унга ўхшаши топилмас! Уста Хоразмий жаноблари! Шитоб деворлари сиркор парчинлар, кошинлар билан қоплансун, безак юмушлари бошлансун! Асил бўй-бастини тезроқ кўрайлик!

— Ҳовва... — деб қўйди Уста Хоразмий негадир шахти паст. У умуман бино қурилаётганда шошилишни ёқтирмасди. Аммо бу ишда ошиқишлик ҳамиша ҳукмдорлар одати эканлигини ҳам яхши биларди.

— Назорати сизнинг зиммангиздадур, некўз жаноблари! — қатъий топширди Амир Темур.

— Бош устига, Амир соҳибқирон! — қўл кўкракда таъзим этди Амир Сайфиддин некўз.

Амир Темур уч йиллик юриш вақтида ҳам хаёлининг бир четида Оқсарой бўлди. Мозандаронда экан, Кешдан келган чопардан энг аввало Оқсаройни сўради:

— Деворлари сувалиб, нопармону ферузаранг кошинлардан, сиркор парчинлардан ярқираб турибдиму, а?.. Шаҳарнинг эмас, балки давлатнинг кўркига кўрк қўшади-да ўзи!

Аммо чопарнинг етти ухлаб тушга кирмаган жавобидан нақ тепа сочи тикка бўлди.

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Амир соҳибқирон... - юкунганча деди чопар.

— Хўш?...

— Оқсаройда иш тўхтаб ётибдур... Сувалмаган, ферузаранг кошинлар билан ҳам қопланмаган...

— Нималар деяпсен? Нега қопланмаган? Нега иш тўхтайдур? Ким тўхтатди?..

— Бош меъмор Уста Хоразмий қаёққадир кетиб қолибдур, ҳеч қаерда йўқ эмиш. Биров дейди, Хоразмга кетган, бошқа дейди, Сарой-Беркага қочган. Меъмор халқи ҳам аҳли ижоддурлар, андак дарвешфезълиқлари бордур, дейишяпти ...

— Биров унинг кўнглини оғритдиму?

— Йўқ, Амир соҳибқирон...

— Некўз жаноблари нима дейдир?

— Некўз жаноблари сўзларини айтдим, Амир соҳибқирон! Ўзимдан бир сўз қўшмадим, маъзур тутсунлар...

Ҳалигача бундай ҳодисани учратмаган соҳибқирон меъморнинг ғалати тутумидан бағоят ғазабланди, ўзининг ғофил қолганидан эса ранжиди. Жаҳли чиққанда бир неча лаҳза йироқларга жим тикиларди-да, шайтонга ҳай берарди.

— Астағфурилло! — деб қўйди ниҳоят...

Чунон уринсалар ҳамки, Уста Хоразмийни қидириб ҳеч ердан тополмадилар. Унинг тақдири сирли пардага ўралганди. Дунёдан кўз юмдими, дардга чалиндими - замин у фалакда йўқ эди.

Бир ишни бошласа, охирига етказмай қўймайдиган Амир Темурнинг сабри чидамади, шитобан юртлардан Оқсаройдай маҳобатли қурилишни уддалай оладиган меъмор излашларини буюрди.

Бари Амир Сайфиддин некўз кўз ўнгида рўй берди... Уста Хоразмий соҳибқирон фармонини эшитиб, «ҳовва»дан бошқа сўз демади. Соҳибқирон кетгандан кейин, энг катта гумбазли хонага йўналди. Қисик кўзлари баттар қисилиб, гўёки ҳар бир гиштин парчанинг бир-бирига қанчалик киришишганини, мустаҳкам-мустаҳкам эмаслигини аниқламоқчидай, юқорига узоқ ти-

килди. «Ферузаранг ишловлардан сўнг, нақ фалак тоқининг ўзидек жамол кўргизадур ҳали...» — ўйлади ичида. Кўнглида мамнунлик ҳиссини туйган Уста Хоразмий улкан гумбазнинг шифтига ерга уч қаричча тегмайдиған қилиб, бир занжир осиб қўйди.

— Иrimi шунақа... — деб қўйди оҳиста меъмор, Амир Сайфиддин некўз сўрамаса ҳам.

Кейин саройдан чиқдилар. Амир Сайфиддин некўз бозор ёққа жўнади, Уста Хоразмий эса ҳовлидаги кичик хужрасига бурилди. Охирги кўришганлари - шу...

Ўша-ўша, Уста Хоразмийнинг қаердалигини ҳеч ким билолмади, ури-нишлар бенаф кетди. Соҳибқирон дилгир бўлди. Лекин меъморнинг: «Оқсаройсиз туролмаймен, умримнинг мазмунига айланиб қолди, чунки бундай улкан иморатни ҳали қурмаганмен...» деган сўзлари соҳибқирон умидининг сўнишига йўл қўймасди.

Орадан икки йил ўтгач, Амир Темур, одатдагидек, падари бузруквори Амир Тарағай билан пири муршид Шайх Шамсиддин Кулол мақбаралари зиёратига отланди. Қурбон ҳайитига жонлиқлар сўйилиб, худойига қозонлар осилди. Бутун Кеш аҳли ёғилиб келди. Табризлик меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ҳам беш кундирки, Кешда яшарди. Уни соҳибқиронга Султония архиепископи Иоанн тавсия қилганди. Архиепископнинг айтишича, Муҳаммад Юсуф Табризий жалойирийлар давлати ҳукмдори Султон Увайснинг Табризда бунёд этдирган машхур «Давлатхона» саройи тарҳини чизган экан...

Барча Жомеъ масжиди ҳовлисида ёзилган дастурхон атрофига чўкди. Ўтганларнинг ҳақиға қуръон ўқилди. Ҳаётбахш ва шифобахш каломлар жаранги масжид оша яқин атроф маҳаллаларга ҳам таралди. Амир Сайфиддин некўзни нечундир ҳаяжон чулғаган, чамаси нимадандир мамнун, соҳибқиронга ёндашиб алланенидир айтмоқ нияти бордай...

— Некўз жаноблари! — мурожаат қилди бирдан Амир Темур. — Энди Оқсарой қурилиши давом этадур!

— Давом этадур, Амир соҳибқирон! — деди Амир Сайфиддин некўз, ичида қувониб: «Амир Темур Кўрагон бағоят сезгирдурлар... Ҳеч бир янгиликни соҳибқиронга айтиб улгурмайсен киши. Сен айтгунингча, ул зот аллақачон хабар топғон бўлурлар. Мана, Уста Хоразмийнинг қайтиб келгани ҳам қулоқларига етибди...» - деган сўзлар кечди.

Аммо соҳибқирон мутлақо бошқа нарсадан гап очди:

— Султониядан машхур меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ташриф буюрди! Табриздаги «Давлатхона»ни қурғон меъмор! Энди Оқсаройнинг иши юришгай!

— Муборак бўлсун! Муборак бўлсун! Хў-ў-ўш... — Ҳайратини яширмади Амир Сайфиддин некўз. - Филҳақ, Оқсаройнинг иши юришадиган кун экан... Бир қошиқ қонимиздан ўтадилар, Амир соҳибқирон!

— Бунга қандай зарурат туғилдики, узр сўрайдурсиз?

— Уста Хоразмий жаноблари... Қайтиб келдилар!

— Нима, нима?.. Қани, қаерда? Ишни тўхтатиб, икки йил дом-дараксиз кетган Уста Хоразмий...му?

Рўпарадаги одамлар орасида юмалоқ юзли, бургутбурун, юлиб ташлангандай сийрак соқолли Уста Хоразмий бўй кўрсатди. Кўплар кўнглидан: «Икки йил олдин қочиб кетган меъмор жонидан тўйганму? Сенга нима эди, кетдингму, кетдинг-да! Жонингни сақлаб юравермайсанму? Вой бечора! Подшо бундай қилиғингни асло кечирмайди!..» — Қабилда фикрлар ўтди. Эл-халқ орасида кезиб юрган, қурилишнинг тўхтаб ётгани ҳақида-

ги ҳар хил миш-мишлар ҳам киши хаёлини чарчатарди.

Соҳибқироннинг буғдойранг юзи хиёл қорайди, кўзлари катта-катта очилди. Унинг ғазаблангани ҳам, ғазабланмагани ҳам билинмасди. Амир Сайфиддин некўз сўз айтишга шошилди:

— Амир соҳибқирон! Ёшулли Уста Хоразмий сиз ҳазратга ҳурматлари бағоят баландлигидан кўзга кўринмай турай, дебдурлар...

Соҳибқироннинг пешонасида аллақандай тиришлар йиғила бошлаганди, баъзур ғазабини тийди ва Уста Хоразмийга ҳайратомуз боқди:

— Оллоҳнинг улуғ айёми сени балодан асради... Шундай мўтабар кунда кўринғонингга ҳам шукур... Йўқ эса, жазойингни олардинг... Бари худодан. Худонинг суйғон бандаси экансен... — Салтанат шаън-шавкатини оламга кўз-кўз этадиган улкан сарой қурилишини ўлда-жўлда қолдириб кетган меъморга нега жазо берилмаётганига райият имон келтирсин, деган маънода гапирди Амир Темур, ичида жўяли сабаб топганига қувониб кўйди. У Амир Сайфиддин некўзга ўгирилди. — Аммо, ҳурматлари юзасидан кўзга кўринмай турай, деган сўзлар маънисини англамадим...

Уста Хоразмий сўзга аралашиш вақти етганини сезди ва оҳиста таъзим бажо келтирди:

— Ҳовва, Амир соҳибқирон! Гуноҳқормен, минг бор гуноҳқормен... Иноят этсалар, саволларига Оқсарой гумбазининг остида жавоб берсам...

Ўйга чўмган Амир Темур меъморнинг ғаройиб одатлари борлигини билганидан, кутилмаган таклифдан таажжубланмади, устига устак, ўзи ҳам табризлик меъморни олиб Оқсаройга бормоқ ниятида эди.

— Маъкул!

Барча Оқсарой томонга йўналди.

Оқсарой худди либоссиз одамни эслатарди, чиройли терилган фиштарнинг сувоқ остида қолиб кетадиган чоклари, кам-кўстлари шундоққина кўриниб турарди. Улар саройнинг баланд дарвозасидан ўтиб, узун долонга кирдилар. Ўнг ва чап томонда безалса ярқ-ярқ ёнадиган, ҳозирча қоқ суяк, яланғоч фиштин арklar кўзга ташланарди. Эни уч юз қадамлар чиқадиган тўғри бурчакли ҳовли саҳнида турфа хил қурилиш ашёлари очилиб-сочилиб ётарди. Осмонга бўй чўзган сарой бамисли у ёқ-бу ёғига қарашга улгурмаган, энди уйқудан уйғонай деганда, бетартиб хонага кириб келган нотаниш одамларни кўриб, ҳижолат тортган гўзалдай ўзини ноқулай сезди...

Уста Хоразмий меҳмонларни энг баланд гумбазли бинога бошлади. Хона каттагина, ҳар тарафи йигирма қадам келадиган мураббаъ шаклида эди. Маҳобатли гумбаз марказига бир занжир осиб қўйилган, икки йилдан бери шундай аҳволда турарди.

Амир Темур Оқсаройга кирганидан кейин Уста Хоразмийнинг ҳаракатлари чаққонлашиб кетганини пайқади. У худди узоқ ҳижратдан сўнг уйига қайтган оламга ўхшарди. «Ҳа, меъмор Оқсаройни соғинибди...» деган фикр ўтди унинг хаёлидан.

Улар занжирга яқинлашдилар.

— Амир соҳибқирон! — деди Уста Хоразмий. — Табаррук волидаларига атаб улуғ сарой қурмоқни ният қилибдурлар, бунга беадад аҳсанталар⁴⁹ деймиз. Қутлуғ ният бизни ҳам манглайдан ҳалол тер тўкиб, савоб деган улуғ ҳикматнинг бир улушига ҳақдор айласин, илоҳи. Оқсарой салтанатдаги биноларнинг сарваридур, у узоқ йиллар тоғлардек қурчу мустаҳкам турмоғи керак...

— Умидимиз шулдир! — тасдиқлади Амир Темур.

— Иншооллоҳ, лойиҳани ўзлари тасдиқладилар, деворларини тикладук. Ўзлари тез кошинлару парчинлар билан безасунлар, дея буюрдилар. Оқсарой залворли иморатдур, бир палла у чўкиб-тиниши, жойлашиб олиши керак. Йўқ эса, тезда деворлар дарз кетиб, безаклар ўз хуснини йўқотадур, гумбаз заифлашадур... Бир иш икки бўладур. Бу ерда қолғонимда ҳазратнинг фармонларини адо этмагим вожиб эрди... Мана бунини, - деди занжирни кўрсатиб. — бинонинг чўккан-чўкмаганини текшириш учун осиб қўйғондик...

— Хўш... текширдингизму?

— Ҳовва. Бино кераклича чўкиб олибдур. Энди ўзлари айтгон сувоқ ва безак ишларини бошласак, пайтидур...

— Устод жуда тўғри айтдилар, - сўзга қўшилди Муҳаммад Юсуф Табризий. — Оқсаройнинг тархи жуда ажойиб чизилибдур. Маҳобатда унга тенг келадиган иморат рубъи маскунда йўқ!

— Мамлакатдан излаб топа олмадик... — сўради Жаҳоншоҳ ибн Жоку мавзунини ўзгартириш маъносида. — Қаерда эдилар?

Уста Хоразмий жилмайишга уринди:

— Амир соҳибқироннинг оқилона маслаҳатларини кўзимиз устига қўйиб, ғазнавийларнинг Лашкаргоҳи, салжуқийларнинг Шаҳриёр саройи, жалойирийларнинг Давлатхона қасри, музаффарийларнинг Шероздаги кошонаси — бари-барини айланиб келдик... Ҳали айтдим, Термиз ҳокимлари саройини ҳам кўрдим, деб... Термиз ота мақбараси зиёратиға бордим. Кўнглимга бир ниятни тугиб қўйдимки, токи икки йилни шу ерда ўтказай, худо йўлида хизмат қилай, ҳовли супуриб, боғчага қараб Термиз ота руҳларини шод этай деб... Қўрғон биноларимни шундоқ икки йил ташлаб қўйиш одатимдур. Хоразмшоҳлар саройини тиклагонимда ҳам шундай йўл тутғондим... Нажмиддин Кубро хонақосида истиқомат айлағондим...

— Икки ой олдин Хуросондан қайтаётиб Термиз отани зиёрат айладук, сизни учратмадик-ку?.. - сўради Амир Темур ҳовли томон йўналаркан. — Ҳеч кимса шу ердалигингизни ҳам айтмадилар.

— Ҳовва... Гарчандки, сизни жуда кўргимиз келса ҳам, кўринмайин деб, камина чиллахонага кириб кетдим, мени айтмасликларини ўтгиндим, Амир соҳибқирон. Икки йилни ҳаққиларига дуолар қилиб, илоҳи, битгандан сўнг Оқсаройни бутун кўрку хусни бирлан тамошо этиш насибасидан дариг тугма, дея Оллоҳга илтижолар айлаб ўткардим...

— Ўтган ишга ўкинмаймен, ютуқлардан шодланмаймен! — деди Амир Темур босиқ. - Эртанги кунни ўйлайлик. Меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий бирлан ишни давом қилдиреунлар. Салтанатимда ҳар бир шаҳру қасабада масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар бунёд этишни, мусофир йўловчиларга йўл устида рабоблар тиклашни, дарёларга кўприклар солишни буюрдим. Лекин, жаноблар, билиб қўйсунларким, Оқсарой — барининг пошшосидур!

— Барининг пошшосидур! — қўллаб-қувватлади Уста Хоразмий.

«Пошшосидур!», «Пошшосидур!» садолари янгради. Саройнинг икки ёнида ҳали гулдастага айланиб улгурмаган яланғоч миноралар: «Бу гап тўғри!» дегандай мағрур кўкка бош тираб турарди.

— Муҳтарам Уста Хоразмий жанобларига шогирд тушмоқ каминага худонинг илтифотидур, Амир соҳибқирон!.. — сўз қўшди Муҳаммад Юсуф Табризий. У қирқ бешлардаги ўрта бўйли, бурни япасқидан келган, ҳаммиша табассуми юзида, очиқ чеҳрали одам эди.

— Давлатхонани кўрганмен, Амир соҳибқирон. Аҳсану аҳсан! Бизлар мезбон... Лозим топсалар, бош меъморликни қўли гул меҳмонимизга топширсалар... — таъзим қилди Уста Хоразмий.

— Йўқ-йўқ, камина шогирддурбиз... — қўл қовуштирди Муҳаммад Юсуф Табризий.

— Меҳмонимизга топширсалар...

— Куллуқ... камина шогирддурбиз...

— Топширсалар...

— Шогирддурбиз...

Камтарлик, синиқлик бобидаги самимий тортишув барчани лол этиб қўйди.

Еттинчи боб

1

Хумоюн ўрдудан ўзини Форс ҳукмдори мансабига тайинланганлиги ҳақидаги қутлуғ фармонни қачон олар эканман, деган умидда юрган Умаршайх Мирзо, ҳали бундай кунлар фурсати келмаганлигини ҳис қиларди. Соҳибқироннинг шундай нияти борлигини унга мунис ва мушфиқ маҳди улё Сароймулкхоним шипшитиб қўйди.

Бир куни Боғи Чинорда амирзодалар одатий ҳарбий машқларидан қайтган эдилар, катта малика Умаршайх Мирзони ёнига чорлаб, зилол сувли ҳовуз бўйига бошлади:

— Бир яхши мужда бор, амирзодам... — сўзга лаб очди паст овозда. — Амир соҳибқирон кўнгилларида бир улуғ ният япроқ ёзмоқ ҳаракатида... Умаршайх Мирзо, кўзимнинг нури, Андижон ҳокими, ўғилларим ичида энг кўзи пишгани шу. Энди Форс вилоятини унга тақдим этурмен, дедилар-да...

— Оллоҳ-таоло валинеъмат соҳибқироннинг умрларини узоқ, салтанатларини пойидор айласун! — таъзим этди амирзода. Унинг чеҳрасида аслида маъқул, лекин буни ошқора қилишни истамаган одам ифодаси пайдо бўлди. — Бирор юртни бошқаргандан кўра, азиз падари бузрукворимиз ёнларида юрмоқ каминага бахту саодатдур, хонимойим ҳазрати олиялари!

— Ҳамиша ҳазрат ёнидасизлар, сиздек фарзандларига суянғонларидан Амир соҳибқирон забардаст йигитлардай от жиловини тутғонлар-да! — Сароймулкхоним шундай дер экан, унинг айтган «яхши гап»и амирзодага ёқиб тушганини сезди.

— Менга туққан онамдан ҳам ортиқ меҳрибондурсиз, хонимойим ҳазрати олиялари... Бу ҳам қисмат... Худога шукур...

«Бу фикр катта маликанинг ўзларидан чиққанлиги аниқдур... — деб ўйлади амирзода. - Шундай эканлигига асло шубҳам йўқ.».

Ҳамиша фарзандлар камолини, салтанат иқболини ўйлаган Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин бутун меҳр нурини амирзода Муҳаммад Султонга ва катта ўғилга айланиб қолган Умаршайх Мирзога қаратди. Шоҳруҳ Мирзо-ку ёнгинасида...

Мироншоҳ Мирзо ҳам кўнглининг бир четида... Бироқ тақдир тақозоси-ю Хумоюн ўрду фармони билан амирзодага Самарқанддан йироқларда яшашга тўғри келади. Унинг ҳовли-ҳаётидан, афсуски, ҳар доим ҳам бохабар бўлиб туриш имкони йўқ. Мироншоҳ Мирзо саройи, турмуши ҳақида фақат салтанат чопарлари хабарларидан, шунингдек, Хонзода хоним юбораётган мактублардан билиб олади. Хоразм маликасининг мактублари Сароймулкхоним учун ҳамиша тансиқ. Икки нуфузли малика бир боғдамас, жилла курса, бир шаҳарда яшасалар кошкийди. Катта маликанинг суюкли келини билан ўзи хоҳлаган вақтда дийдорлашишга имкони йўқ... Илгарилари Боғи Чинордан

Боғи Нақши жаҳонгача бориб келишга ҳеч қанча вақт кетмасди. Энди эса у олисларда...

Яқинда мулозим Сафарберган кўкарчиннинг⁵⁰ Султониядан мактуб келтирганини айтганда, Хоразм маликасини жуда соғинган эканми, худди қоронғуликдан ёруғликка чиққан кишидай қувониб кетди, кўзлари қамашиб, мактубни ўқишга киришди.

Хонзода хоним Самарқанддан чиққанларидан кейин, Машҳадда қароқчилар билан қаттиқ жанг кечганини ҳисобламаса, йўлларда қийналмай-сийналмай манзилга етиб олганлари, Султониядаги ягона ҳашаматли саройга жойлашганлари, шаҳар манзаралари ҳақида, сўнг подшоҳлик бўстониинг гули Мироншоҳ Мирзо соғлиги тўғрисида бироз хабар бериб, давом этганди:

«...Маҳди улё жаноби олияларини жуда кўргим келадур. Худди арода уч ой эрмас, уч йил кечғондек...Оллоҳ азиз қилган чехрага назар солмак кони савобдур, дерлар ахир. Кунлар ўтиб турибдур. Пешонамнинг шундай эканлиги, албатта, ёлғиз худодандур ва балки ўзим ҳам сабабчидурмен...Худо раҳмат қилгур волидам Шакар бика муҳтарам бобомлар Султон Муҳаммад Ўзбекхон ҳазратларидан сўйлаб, яхши юмушларим худонинг илтифотидур, ёмон ишларимга ўзим сабабчидурмен, деганларини кўп айтар эрдилар. Оллоҳ таоло мени бир томондан сийлаб(яъни ҳасаб⁵¹ йўли билан - шарафлаб, кўрку хусн ато этиб), иккинчи ёқдан қисди(яъни ёш туриб, суюкли ёримни Жаҳонгир Мирзони бағримдан тортиб олди). Мени ёлғиз ўзингиз англағойсиз.

Хонимойим ҳазрати олиялари, Султония бозорига чиқдум. Оққиз ва бошқа канизаклар ёнимда. Диққатимни фақат дурлар ўзига тортди... Вой-бў, оламни дур босибдур, дедим. Бамисли дур-инжулар имтиҳони кечар эрди. Турли юртлардан дуру марваридлар ташир эрканлар, Адандан, Ҳурмуздан... Бебаҳо дурларки, ундоғларини кам учратғонмен. Гурганж бозорига борғонимда, бир бор шундай манзарани кўргон эрдим. Ўзларига атаб ажойиб бир шода йирик шоҳона дур сотиб олдим. Сарандиб соҳилларида терилғон эркан, мазор босиб келғон, маҳди улё худди шундоғига ҳамиша орзуманд эрдилар, дедим. Иншооллоҳ, етказадурмен...

Ҳайратланадурғон ери бошқа ёқдадир. Дур сотаётғон киши дедик: «Маликам! Агар истасалар, сизга ноёб бир дур кўрсатурмен... Балки сотиб олғойлар. Жуда қиммат, фақат ўзлари сотиб олишлари мумкин...» Буюрдим. Қарасам, бир чиғаноқ (кўргонларимиз фақат дурнинг ўзи, лекин чиғаноқдан ажралмағон дурни энди учратишим)... ичида эса жуда катта чиройли дур ёпишғон... Чиғаноқнинг ўзи ҳам нафис, дурга айланиб кетибди, садаф тароқ каби бағоят шуъладор товланадир. Дур чиғаноқнинг бир бурчагида жони оғриб қисилганча турадир... Чархи фалакнинг қаттиқ тоши унинг бағрига ботғон... Кўлга олсангиз, ҳоли харобимни кўряпсенму, дегандек маънос боқадур. У худди ёруғликка чиқмоқчи бўладир, аммо қўймайдирлар. Чиғаноқни ёриб чиқиб кетмоқни орзу қиладир, аммо қачон? Фикри ожизимча, ҳеч қачон! Ие, нималар деяпмен? Нималарни ёзпмен ўзи? Узримни қабул айлангиз!

Аммо кўнглим эзилиб кетди. Ўша чиғаноқ гардуни дундир, дур эса — маликангиз... Дилимни ёрай десам, меҳрибону мушфиқ бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа жаноби олиялари энди йўқлар, оламдан ўтғонлар, ўзлари эса йироқдадурлар. Нетайким, ўшал дурдурмен... Кўксимда ғам гириҳлари тугун-тугун, юрагимни сиқадур. Билиб туриб чиғаноқда яшашга розилик бердим. Ўзимни ўзим тутуб бердим. Султонияда вужуди оғочга айланғон Хонзода хоним юрибдир, холос... Ҳа-ҳа, амирзодам учун одам шаклидаги бир шамшоддурмен! Жаҳонгир

Мирзо ўтсалар ҳам, мен улар заифасимен!.. Бошқа эмасдурмен! Расуллоллоҳ ҳадислариди: «Агар бирор кишини бирор кишига сажда қилмакка буюришим мумкин эрса, аёлларни эрларига сажда қилмакка буюрғай эрдим», дейилғондур. Ҳа, мен суюклигимга сажда қилғонмен холос! Хаёлимда фақат суюклигим, ўғлим Муҳаммад Султоннинг падари бузруквори улуг амирзодам Жаҳонгир Мирзодурлар... Ҳали-ҳануз амирзодам ҳозир эшикдан кириб келадурлар, деган умидда яшаймен. Ҳали-ҳануз одатдурки, қабрларини тавоф айлаймен, кўрамен, шу ерда ётибдурлар, аммо Оқсаройга қайтиб яна амирзодам қадамларига илҳақ бўлаётғонимни сезамен, бори вужудим қақшайдир...»

Сароймулкхоним шу ерда ўзини тутиб туrolмади, мактуб кўлига оғирлик қилгандай, аста олдидаги гулдор курсичага кўйди, хўрсиниб нафас олганча, боққа тикилди. Куз охирлаб борарди. Аллақандай мажҳул туйғулардан унинг кўнгли тинчини йўқотди, беихтиёр нозик ияги титради, чап юзидаги кичкина чиройли холи хомушланди... Хонзода хоним руҳияти, ё буткул заъфарон тусга чулганган Боғи Чинор манзараси таъсир этдими, билолмади. Турли хаёллар бостириб келди... Мироншоҳ Мирзо билан муносабатлар ҳақида лом-мим дейилмаган эса-да, Сароймулкхоним мактуб оҳанги-ю сўзлар ортидаги пинҳон маънолардан вазият таранглигини илғади. Хонзода хонимнинг бесаранжомлиги бутун салтанатга сезиладур, дер эди соҳибқирон, катта малика ана шундан чўчирди. У мактубни яна кўлига олди:

«Парвардигор иноят айлаб бир ўғил берғон эрди, хонимойим ҳазрати олиялари, Муҳаммад Қосим отлиғ... Жуда ҳам қувонган эрдим, оғаларига шерик туғилди деб. Бирам ширинтой, бирам ширинтой эдики! Жаҳонгир Мирзо шаҳзодам мисолида худои таоло кўрсатиб кўйғонди-ку ўзи, тагин билмай қаттиқ қувониб юборибмен шекилли, икки ойлигида оламдан ўтди... Не дердим? Оллоҳга шукур, Амир соҳибқирон бордурлар, ўзлари бордурлар, ўғилларим бор, қизим бор, Бика Султон, муҳтарама-ю мукаррама малика Туман оқа тарбиясидадур, — деб давом этганди Хонзода хоним. — Шул сабабдан яшагим келадур, яшашига маҳкуммен.... Муҳаммад Султон билан Халил Султонлар ўзларининг кўз қароғларида эмин-эркин вояга етишмакда. Амир соҳибқирон Муҳаммад Султонни валиаҳд деб атабдурлар. Шукурлар қиламен... ва қўрқамен. Кўз тегмасин, деб қўрқамен...»

Хонимойим ҳазрати олиялари, шаҳзодам ўн олтини тўлдирдилар. Кўнглимни унинг тўйида қувониш умиди забт айлағондир. Яқинда туш кўрдим, ўғилжонимнинг тўйида эмишимиз... У ёғини эслолмадим. Илтимосу илтижоим шулки, Амир соҳибқирондан ҳам мададу ҳам маслаҳат олсалар, тўй тадориғига киришсалар... Бир андишани айтмакка журъат этадурмен, маъзур тутғайлар. Яқинда подшоҳлик сандиғининг дури Мироншоҳ Мирзо Марви Шоҳижаҳонга меҳмонга бордилар ва ҳиммат айладилар, биз ҳам ҳамроҳ бўлдук.... Раёйим бўлмаса ҳам, бордим. Марв ҳокими Амир Алибек Жониқурбонийнинг чаман боғида истироҳат қилдук. Аммо мени боғнинг кўрку таровати ёки меҳмондорчилик шукуҳи эмас, балки... боғдаги бир гул - амирнинг қизи Хон Султон оқа мафтун қилди! Эшитғон эрдимки, амирзодамнинг волидалари ҳам Жониқурбонийлардан эрканлар, балки шунинг учун қариндошлик ришталари боғлаб олиб келдими Марвга... Тагин билгувчи яратганнинг ўзидур. Агар шул гўзал қизни келинликка чоғласак, не дер эдилар?.. Вой, нималар деяпмен? Ахир келинимиз-ку ўзи! Ёдингиздаму, амирзодам тўрт ёшда эрканларида валинеъмат соҳибқирон Амир Алибек Жониқурбонийнинг қизини Муҳаммад Султонга қалинлиқ қилғон эрдилар? Неча кун тўйлар тортиб, амирга отлар миндуруб, хилъатлар кийдурдилар! Энди бу ёғи Амир

соҳибқирон бирлан ўзларининг теран ақлу тиниқ идрокларига ҳаволадур... Бор шахту шижоатимизни жам айлаб турубдурбиз, пойтахти фирдавсмонанддан эсгувчи сабога мунтазирдурбиз...

Кўллари дуода-ю, тили санода маликангиз

Хонзода хоним.

Султония. Етти юз тўқсон тўрт ҳижрий, шавволнинг ўн еттиси⁵².»

Сароймулкхоним дарҳол жавоб ёзишга киришди:

«Ассалому алейкум ва баракотух. Суюкли ва ардоқли маликаи даврон Севин бика жаноби олияларига, нурли узорларига тикилиб-тикилиб ўлтириш бахтидан умидвор хонимойимдан деб билгайлар. Худонинг бемисл марҳаматидай туюлгон муборак мактубингиз кўлимизга етди, бошимиз эса нақ - осмонга...

Парвардигорнинг паноҳида омон-эсон юргонингизни билиб, синиқ кўнгуллар таскин топди. Шукурлар қиламен, деб тўғри ёзибдурсиз. Фаромуш бўлинмасунким, парвардигор даставвал тупроқдан Одамато алайҳус-саломни ўзининг Ердаги халифаси сифатида яратмишдур ва ўз руҳидан жон ато этмишдур... Момоҳаво онамиз эса Одамато қобирғасидан яратилгондур. Расулуллоҳ ҳадисларида: «Аёл киши эркакнинг чап қовурғасидан яратилгондур. Агар сен эгри қовурғани тўғрилайман десанг, синдириб қўясен. Бас, у билан муроса қил, шунда бирга яшай оласен!» қабилда ривоят бордур. Бу биз заифаларга тегишлидур.

Куроғни каримда: «Эркаклар хотинлари устидан раҳбардурлар.» — дейилгони ёдингиздаму? Нечоғлик ҳиддат айласак ҳам, барибир биз аёллар, бировнинг хасми эканлигимизни унутмоққа уринмоғимиз бенафдур, жоним маликам!

Аммо, баъд: чиғаноқдаги дур буткул эс-ҳушимни олиб кўйди... Айтгандай, бир шода Сарандиб дуридан бизга илингонингиз учун миннатдорчилигимни қабул айлангиз. Илгимдаги дурлар ичида энг аълоси-ю зебоси бўлғувсидур!

Бир нарсага дилим оғрийдур, маликам. Икки подшо бир-бири билан саваш қурадур, бириси ғолиб чиқаду. Ғолиб подшо мағлубнинг ҳарамини ўз измига оладур. Подшо малика ва канизакларни ўзи учун танлайдур, лашкарбошиларига тарқатадур. Бечора заифаларда забон йўқ, лом-мим деёлмайдулар. Жангларда навкарларнинг таламон пайти қўлга киритгон асирлари эркаки қул, аёли чўрига айланур. Ана ўша чўрилар тақдири-чи? «Уруш-жангларда эга бўлган чўриларингиз ҳалолдур», деган оятни ўқигонмен «Нисо» сурасида... Магар сиздек нодираи салтанат, олий мартаба малика ўзларини чиғаноқда яшайтгондек тўйсалар, у ҳолда ана бу бечора чўрилар не чора қилғойлар эркан, деб ўйларга ботамен... Шукур этмак лозим, маликам.

Аммо, сўз келиб қолди, айтамен, Амир соҳибқиронимиз ўзга подшоҳларга сира менгзамайдулар. Ҳарбий сафарлар вақтида, даставвал уруш олдини олиб, қариндошчиликни йўлга қўйишни ўйлайдулар ва ўша мамлакат подшосига элчи юбориб, ё сен қизингни ўғлимга бер, ёки набирамни сенга келин қилиб узатай, кел, жангнинг оти ўчсун, деб совчи юборадурлар. Бунинг сабабчиларидан бири, албатта, хонимойингиздур... Аммо... аммо.. Санаб чиқдум, ўн бешдан ортиқ юртни мусаххар айлабдулар. Лекин, ғолиб эрсалар-да, биронта подшо қизига кўз ташламабдулар, ҳарамидан бирон маликани ўзлари учун танламабдулар! Наҳотки ўшал ҳарамларда гўзал, ақлни ўғирлашга қодир ҳуриликлар бўлмаса?.. Бандасининг нафси ўз хоҳишини ўйлаб, уни татиб кўрсам, буни ҳидласам, деган ҳой-ҳавасга ҳаммиша тайёр турадур. Ҳазрат соҳибқироннинг улуг-

ликлари беҳаддурки, ҳар жойга, ҳар нимарсага қўл узотсалар етмоғи муқаррар ҳолда, ҳамиша инсоф этагини тутурлар, меёрга қаттиқ риоя этурлар, нафсларини жиловлашга қодирдурлар, ҳатто ўз вақтларини айшу ишрат билан ўтказишга қизғонадурлар!..

Эрон сафарига бораётиб, Амир соҳибқирон Жўйи Зарда барчамизни қўрқитиб юбордилар, Оллоҳга шукур, шифосини берди. Барча амирзодалару маликаларни чорлатдилар, сизлар йироқдалигингиз, ҳам яқингинада у ёқларга кетгонингизни ўйлаб, аядилар шекилли... Ортиқ заҳмат чекмасулар, дедиларми... Маишхур ҳозиқ-табиблар шифо излаб туну кун уйқу нималигини билмадилар. Ўзим гувоҳмен, шаҳзодам Муҳаммад Султонни кўргонларидан сўнггина, қувват олдиларми дейман, оёққа турдилар. Ростдан ҳам, ҳазрат амирзодамни жуда яхши суюдилар, жаъми фарзандлари бошқа-ю, жаҳон шаҳзодаси бошқа... Беҳад меҳр қўйиши ҳам бехосият нарса, нафсиламарини айтсам, ўзим ҳам кўрқамен. Ҳамма нарсада меъёрни қаттиқ тутғон ҳазрат, Муҳаммад Султонга қолғонда ожиздурлар, меҳрларини тия олмайдурлар...

Дунё аҳлининг шаҳзодаси Муҳаммад Султон балоғат ёшига етмишлар. Кошки эди, унинг тўйини биргаликда шодумон ўтказаск! Ўша кунларга етказсун. Сизга айтсам, мен ҳам бир келин топиб қўйдум! Бошқа юртлардан эрмас, ўзимиздан, бир ғаройиб дурри якто, моҳи талъат қиз! Муҳтарам раҳматли Амир Жоку барлос ўғли Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизлари эркан. Амир соҳибқиронга шарт қўйғонменки, шаҳзодам қайлиғи ўзимиздан танлансун, тегли-тахтли хонадондан олинсун деб... Ҳазратнинг ўзлари ҳам, бу борада қаттиқ турадурлар, валиаҳдлар оналари хорижликми, бас, ўша ёққа тортадур, келажакда салтанатга хавф келтирадур, юртни пароканда қиладур, деб... Бироқ ҳали ул зотга муносиб қиз топғоним ҳақида сўз деёлғоним йўқ. Бу фақат дийдорлашғонда айтишладурғон гандур... Хон Султон оқа ростдан ҳам шаҳзодамга қалинлиқ қилинғон, келинимиздур, эслатиб қўйғонингиз кўнглимиздагидек иш бўлибдур. Ул ожиза сизга ёққан эса, у ҳақда баҳслашиб ўлтириши маънисизликдур, деган фикрдамен, зеро бизга ҳам мақбул бўлиши ҳар қандай гумонлардан холидур.

Амир соҳибқирон Наврўз айёмига сарою ҳарам аҳлини Мозандаронда жамулжам этмоқчи эрканлар, чопар шундай хушхабар олиб келди. Иншооллоҳ, яқин кунларда кўришғоймиз.

Боқий дуои салом ила

Сароймулкхоним

Самарқанд. Ҳижрий етти юз тўқсон тўрт, шаввол охири.⁵³»

Маҳди улё Сафарберганни чақиртириб, мактубни зудлик билан Султонияга етказдиришни буюрди-ю, хаёли Муҳаммад Султонга кетди.

Шаҳзода эндигина ўн тўрт ёшга тўлган паллалар... Сароймулкхоним бу гал салтанат юмушлари ҳақида эмас, фарзандлар парвариши ва уларга иззат, эътибор ҳақида, хусусан амирзодалар тўғрисида соҳибқирон билан яна кенгашиб олиш заруратини сезди. «Доим амирзодалар кўнглини авайлаш даркор, - дерди ўзича катта малика, - уларга бепарво қарамаслик лозим. Улар салтанат давомчиларидурлар. Иложи йўқ эрса-да, барчасига бирдай қарашга тиришмоқ керак, токи ҳеч бирининг кўнгли чўкиб қолмасин. Эсидан чиқаролмай юради.»

Ёзнинг бошлари, соҳибқирон Боғи Чинорга ташриф буюрадиган сўлим пайшанба оқшомларининг бири. Самарқанднинг ғир-ғир шабадаси боғни оралаб эсар, меҳр истаб гулларнинг пинжиги киришга уринар, суйкалар, эркаланиб чинор шохларига тирмашар, баргларни шовуллатиб, юксақларга ўрларди.

Маҳди улё Амир Темурнинг руҳи тетик, кайфияти аъло эканлигини кўрди. Хобхонанинг рўбарўдаги деворига ўн беш йиллар муқаддам чизилган, ҳали ранглари тиниқ каттагина суратдан ҳам соҳибқирон буни тасдиқлагандай жилмайиб қарайди.

Сароймулкхоним доим интиқ кутади, соҳибқирон унинг хонасига кириши биланоқ, атроф аллақандай жаннатий бир муаттар бўйга тўлади. Бу мушки Хўтан эмас, ўзгача ифор, дилтортар ҳид, соҳибқироннинг бўйи... Маҳди улё соҳибқироннинг эҳтиросли вужудидан, қайноқ ва ўтли баданидан тараладиган, табиат ато этган бу ҳиддан ҳамиша сархуш бўлади... Кешда юз берган илк никоҳ кечаси ҳануз эсида. Парвардигор бандасини висол бахтига ҳақдор яратган, Сароймулкхонимни ҳам ана ўша толедан баҳраманд қилди, сурурдан ўзини йўқотар даражага етди. Ўшанда ҳам уни масту сархуш айлаган соҳибқироннинг бўйи ва эҳтироси эди...

Ростдан, ишрату лаззат мажлиси завқиёб кечли, дийдорлашув - муштоқона... Ҳатто деворлар ҳам ҳазрат билан катта маликанинг бир-бирларини беҳад соғинганларини ҳис этгандай, кўз узолмас, лол, лом-мим демасдилар...

Кейин, одатдагидек, уйқу қочди, султон билан маликада кўнгилдан ҳасратлашмоқ истаги тугилгани билинди. Сидирға ҳарир кўк ипак кўйлак кийиб олган, юзлари ажабтовур қирмизи рангга кирган Сароймулкхоним яна ҳам гўзал, некужамол ва латофатли кўринарди. Улар меҳмонхонага ўтдилар, малика зарурат йўқ эса-да, ёзиқлик саккиз қават ипак тўшақларни меҳр билан бир-бир олиб қайтадан солиб чиқди, чеккаларини тўғрилади. Ўлтирдилар. Дераза шоҳи дарпардасини ўйнаган эпкининг, гоҳ-гоҳ бурчакдаги шамларга ҳам нафаси тегиб оҳиста лониллатар, чинор барглари-нинг шитир-шитири мангулик қўшиғидай қулоққа ёқимли эшитиларди.

— Ҳазратим...

Сароймулкхоним шикаста овозда шундай деди-ю ўйчан кўзларини заррин тўшакнинг фавқулодда лов-лов ёниб турган қип-қизил жиягига тикилганча, тўхтаб қолди. Унинг гаплари кўп, лекин қайси биридан бошлаш лозимлиги маликани қийнарди. Қувончилари ҳам бор, ташвишилари ҳам...

Мироншоҳ Мирзо Хуросон волийлигига тайинлангандан сўнг, амирзодага узатилган Хонзода хоним, вазиятга қараб, гоҳ Марвда, гоҳ Сабзаворда, гоҳ эса Қазвинда истиқомат қиларди. Гапнинг сираси, ҳар гал Хонзода хонимни, ўзини ўйласа, Сароймулкхонимнинг ўпкаси тўлиб кетади. Бу қандай адолатсизлики, салтанатда энг ардоқли маликалар эканликлари сабаблими, шунисини билмайди, парвардигор турли мусибату машаққатларни уларнинг шўрлик бошларига ёғдиради? Биттасини бир томондан қисади, иккинчисини бошқа томондан... Хонзода хоним ўн етти ёшида тул қолди... Дунёдан танҳо ўтамен, ёр ҳам, ошиқ ҳам керак эмасдур, деб турганда, соҳибқирон билан худо раҳмати эгачи Қутлуғ Туркон оқанинг раёйларига қараб, бор дардини ичига ютди, ўзи ёқирмаган, ўзидан етти ёш кичик амирзода Мироншоҳ ҳарамига қадам қўйишга розилик берди...

Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам ёш маликанинг заминида шафқатсиз ҳақиқат ётган сўзларини тан олса-да, Мироншоҳ Мирзога эрга чиқишга унлади ўшанда. Бошқа йўл кўринмади...

Маҳди улё, аёл зотининг, айниқса, Хонзода хонимдай ўз қадр-қиммати-ни ерга урмайдиган дурри якто-ю зебойи офатижон, нозиктаъб гўзал ойимчанинг, суймаган одам билан бир ёстиққа бош қўйиши қанчалар адолатсизлик эканлигини жуда чуқур англайди... Ёлғиз ўтиш эса ундан-да оғир...

Катта маликанинг ўзи-чи? Сал кам йигирма йилдирки, у Амир Темур Кўрагон ҳарамидан... Соҳибқирон меҳридан тобора кулфи-дили очилиб, кўрку хусн афлокининг офтоби-ю, зеҳну идрок самосининг юлдузига айланди. Уни зукко аёл сифатида ардоқлаб «Бибихоним» деб атайдилар. Аммо бир фарзанд илинжида не-не ойлари, не-не йиллари бенаф кечди. Тангрига ёлбориб чиққан тунларининг саноғи йўқ.. Ҳали хануз кўнгиллар интизор, кўзлари эса нигорон... Хотин зоти фарзанд кўриши мумкин бўлган қизиқ паллалар ҳам, афсуски, ўтиб кетди...

Буни кейин Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ўзи катта маликага айтиб берди. «Бири кам дунё деб шуни айтсалар керак, Мамаат... — деган эмишлар соҳибқирон. — Афсус, ҳай афсус!.. Бибидай дурри якто маликадан бир ўғил туғилса, салтанатим валиаҳдлиги ўшаники эди-ку! Унинг томирида соҳибқирони аъзам Чингизхон билан Амир Темур Кўрагон қони бирга оқарди!..»

Эшитибоқ яраси янгиланган Сароймулкхоним ўзини тута олмай қолди, туни билан хобхонада ёлғиз йиғидан ўчини олди, кўз ёшларини ўзи-ю ёстиқдан бошқа ҳеч ким кўрмади... Юрагининг туб-тубидан армонлар нолага йўғрилиб отилиб чиқди:

«Эй, худойим! Бандаларингни раъйига доим ҳам қарайвермас экансенда! — деб юборди инграганча Сароймулкхоним. — Амир соҳибқироннинг ҳам, мен муштитарнинг ҳам нима гуноҳимиз бор? Зору таваллоларимизга боқмай, бизлардан бир тирноқни аядинг... Анчайин чор-ночор бандаларингга ҳам қатор-қатор ўғиллар бериб турибсен-ку! Фақат валинеъмат жаҳонгир Амир Темур Кўрагон билан маҳди улё Сароймулкхонимлар бундан мустаснолар!.. Оҳ, эл, улус мени улуғлаб маҳди улё - «олий бешик» эгаси дейдилар, қани ўша бешик?.. Қани?.. Бозорларда холос бешик... Қайси гуноҳим учун мени аёл зотининг ёруғ орзуси - бешикдан, бешик кучоқлашдан бенасиб этдинг? Ё раббий! Ўзим ўғил туғмаганим учун эмас, балки азизу мукаррам валинеъматимнинг, соҳибқиронимнинг фарзандга интиқликлари-ю шунга эриша олмаганларини, аёну акобир, раийяту авомуннос олдида пинҳона кўнгиллари чўкканларини ўйласам, алам жон-жонимдан ўтиб кетадур, юрак-юрагимни сирқиратадур... Эвоҳ! Эркак киши асло ўксуб, боши эгилиб қолмасун, илоҳи! Хайриятки, соҳибқироннинг мендан бошқа завжалари бор, фарзандларининг бўйларига боқиб қувониб юрамен, шунисига ҳам шукур қиламен... Шукур.. Шукур...»

Сароймулкхоним ўзини яна ёстиққа отди ва яна хўнграб йиғлаб юборди...

Маҳди улёнинг фаҳмича, худои таоло нечундир соҳибқиронни фарзандлардан камситгандек туюлади. Тўрт ўғилнинг биттаси шаръий никоҳдан туғилган, у ҳам оламдан кўз юмган, учтаси канизагу жориялардан дунёга келган. Лекин барчаси ўзининг фарзанди, бирдай тенг кўради. Худойим соҳибқиронга яна тўрт ўғил ато этди-ю уларга умр бермади. Жаҳоншоҳ Мирзо деган ўғил беш ёшда, яна иккитаси чақалоқлигида, Иброҳим Мирзо эса етти ёшда қазо қилдилар.

Катта ўғил Умаршайх Мирзо мард, бироз тезлиги-ю кўрелиги, шартаки, жирракилиги ҳам бор, покдил, хушсурат йигитнинг меҳру муруватга ташна эканлиги шундоққина кўзларида намоён. Сароймулкхоним амирзоданинг кейинги пайтларда маъюсланиб юрганини ўзича, онаси Тўлин оқанинг соҳибқирон жорияларидан эканлигига йўяди. Қандайдир қадимлардан қолган таомилга кўра, — буни ким ўйлаб чиқарганини биров билмайди, - канизакнинг, жориянинг боласи амирзода, хонзода саналади, аммо тахтга ворис ҳисобланмайди... Йўқ эса, Жаҳонгир Мирзодан кейин катта ўғил сифатида

уни валиаҳд деб аташлари керак эди, бироқ бу ҳақда ҳеч қандай сўз кечмади. Ўғиллар туриб, набира Муҳаммад Султон валиаҳдликка лойиқ кўрилди... Бу Умаршайх Мирзога қаттиқ ботгани аён. Кейинроқ канизак Менгли бика оқа фарзанди Мироншоҳ Мирзога ҳам ёқмаганини эшитди, кўнглига жуда оғир олган эмиш. Мироншоҳ Мирзода қизиққонлик, яшираман дейди-ю уддасидан чиқа олмайдиган қувлик бор, маккорликдан ҳам тап тортмайди, жасур, Сароймулкхоним бунни билади, бироқ унинг шафқатсизроқ эканлигидан бирон кераксиз юмушга қўл уриб қўймасин-да, деб хавотирда юради.

— Ҳазратим...

Амир Темур суюкли хотинига тикилди, унда қандайдир саросималик аломатларини пайқаб ташвишланганча сўради:

— Биби... нима бўлди?

Маҳди улё ўнг чеккасидаги чиройли гажагини силаб қўйди, муҳим гапни айтишдан олдин беихтиёр шундай қилиш одат тусига кирганди. Кўнглининг тубида кўпчиб ётган Хоразм маликаси ва ўзининг дардларини бир четга сурди-ю ерга тикилганча оҳиста сўзланди:

— Азиз фарзандларимизни ўйлаймен...

Маликанинг сўзларида сира сунъийлик сезилмади. Бошқаларнинг болаларини ўзиники деб туймоқ учун катта сабр-қаноат, инсоф кераклигини соҳибқирон теран тушунди, ичида Сароймулкхонимга яна бир карра тан берди ва ҳурмати ортди. Жуда чиройли сўзлар айтди, малика! Барно сўз ҳам инсоннинг кўркига кўрк қўшади...

— Фарзандларимизни ўйласак, ўзимизни ўйлагонимиз шулдир, Биби! Адолатли йўл тутубдурсиз...

Сидирға ҳарир кўк ипак кўйлақда ўтирган Сароймулкхоним яна ҳам гўзал, некужамол ва латофатли кўриниб кетди. Амир Темур беихтиёр малика елкасидан кучди-да, ўзига тортиб, чап юзидаги кичкина чиройли қора холидан ўпиб қўйди.

— Англайдурмен, ҳазратим... Нима учун учта расидабўй ўғиллар туриб, набиралари шаҳзода Муҳаммад Султонни валиаҳд атагонингизга фаҳмим етадур...

Сароймулкхоним соҳибқиронни хафа қилиб қўймаслик учун сўзларни териб-териб гапирарди. Чунки у фарзандлар ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам Амир Темурга унчалар ёқавермаслигини биларди. Жаҳонгир Мирзо вафот этгандан кейин бир кун фарзандлар ҳақида суҳбатлашганларида, соҳибқироннинг айтган мана бу сўзлари маликанинг ҳозиргидек эсида:

— Муҳаммад Алоуддин Хоразмшоҳ шавкатли ўғил Султон Жалолиддиннинг қадрига етмади, Чингизхон юртга бостириб кирғондан кейингина, унга подшоликни тобшурди. Султон Жалолиддин Чингизхонга бош эгмади. У ана шундоқ баҳодир ва жасур эди. Синд дарёси бўйида душманни доғда қолдириб, дарёга от солдириб ўтиб кетди. Чингизхон қараб: «Эҳ, тўрт ўғлимнинг ўрнига битта шундай ўғлим бўлганда, дунёни олардим!» деган экан!

— Худо хоҳласа, Муҳаммад Султон набирамиз Чингизхоннинг ҳавасини келтурғон Султон Жалолиддин сингари жасурлик мартабасига мингай, дунёларга сурон солгай!.. Отини ҳам ўша баҳодирга ҳавас қилиб атагондилар шекилли, ўзлари... — деганди ўшанда катта малика...

Сароймулкхоним оҳиста соҳибқироннинг ногирон ўнг оёғини уқалай бошлади.

— Барига ақлингиз етадур, Биби, бунга асло шубҳам йўқ... — жилмайганча суюкли маликага маъюс тикилди Амир Темур.

— Амир соҳибқирон! Шак йўқ, айтмакчи сўзларим ҳақида аллақачон

ўзлари ўйлаб қўйғонлар. Ичим куйғонидан, ёдингизга солурмен, холос. Амирзодалар бекор қолмасунлар, бекордан худо безор деганлар ахир, улар юртга эгалик қилсунлар, токи салтанат бошқаришни ўргансунлар... — Катта малика бироз тин олгач, давом этди. — Умаршайх Мирзонинг Андижонда хийла вақт юрт бошқарғонлари кўп фойдали юмуш бўлди. Унга Форс вилоятини лойиқ кўрсалар, дейман... Мироншоҳ Мирзога Хуросон волийлиги иноят қилинғон эрди. Энди, чамамда, Ҳулагухон мулкига номзодлар рўйхатининг бошида турибдур... Шоҳруҳ Мирзога Хуросонни берсунлар. Жуда кўнгли нозик... Токи фарзандларимиз ўз ишлари билан машгул бўлсунлар, фитна-ю фисқу фасод йўллари беркилсун, илоҳи... Фарзандларимизни йўлдан ургувчи, ҳар хил но-жўя фикрларни уларнинг баррадай покиза, нозик кўнгилларига жойлашни истагувчилар йўқ дейсизму? Худонинг ўзи сақласун... Султон Ҳусайн Мирзо, Пир Муҳаммад Мирзолар, Умар Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Халил Султон... худога шукур, улар кўп, барини кўздан қочирмаслик лозим...

Сароймулкхоним Орзумулк оқа қўлида тарбияланаётган Султон Ҳусайн Мирзо ҳақида ўзининг хавотирларини айтмоқчи эди, аммо ҳозир пайти эмаслигини билиб индамади. Оқа Беги хонимнинг ўнга кирган ўғли жуда писмиқ, тунд, «ичимдагини топ» хилидан чиқиб қолди. Шу пайтгача катта малика амирзоданинг кулиб қараганини кўрмаган... Ҳамиша нимадандир хафа, хўмрайиб юради.

— Мен юрт бермаймен, Биби... Мен кимдурмен? Фарзандларимизга юртни Оллоҳ берадур, бари эгамнинг мулкидур. Ишқилиб, уларни юртни ияртишга кифоя ақл-идроқдан, фаросатдан қисмасун... Инсофдан қисмасун... Йўқ эса, фитналар чиқмоғи аёндур...

— Худодан умидимиз бор ахир. Ноумид шайтон, деганлар... Фарзандларимиз фаросатли, ҳеч нарсага даъвогарлик айламайдурлар...

Амир Темур кўзларини юмганча, узоқ хаёлга чўмди, кейин сўзга оғиз очди:

— Ҳа, фарзандлар вояга етишмакда, Биби... Ўтғон куни кўк дафтарга салтанатда интизом сақлаш борасида бир тузук ёздириб қўйдум. Зарурат туғилди. Дедимки, агар ўғилларимдан бирови салтанат мартабасига даъвогарлик ниятида бош кўтарса, уни ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга журъат қилмасунлар, деб... Тобакай ўз даъвосидан кечмас экан, асирликда сақласунлар, чўби ясоққа етказсунлар. Башарти, набиралар ёки қавму қариндошлардан бири салтанатга қарши чиқса, бор мол-мулки тортиб олинсун... Мурод улким, худонинг мулкида уруш чиқмасун...

— Иншооллоҳ, фарзандларимиз асло ундоғ одобсизликларга юз бурмагайлар, барчаси ақли, ўткир зеҳнли, андишали... Валинеъматлари ким ахир? Худонинг ўзи инсоф берсун, — Кувониб кетди малика. — Тузук ёздириб қўйиб, бағоят адолатли иш қилибдурлар, Амир соҳибқирон! Рост сўзладилар, салтанат худонинг мулкидур, лекин унинг ердаги сояси ўзлари эканликларини ҳам ёдда тутсунлар...

Амир Темур хиёл бош тебратди.

— Биби, фарзандлардан, набиралардан умидим катта...

— Иншооллоҳ, умидларингиз рўёбга чиққай, ҳазратим...

Султон ва малика хаёллар оғушига чўмганча, жим қолдилар. Сароймулкхоним нозик қўллари билан оёқ уқалашда давом этди...

Деразадан чинор баргларининг сирли шитир-шитирлари оҳиста меҳмонхонага эшитилиб турар, Самарқанд кечасининг бағоят сўлим ва ёқимли эканлигини янада бўрттириб кўрсатарди.

Бир оз вақт ўтиб, ҳумоюн ўрдудан Умаршайх Мирзога Форс вилояти

хокимлиги берилганлиги ҳақида фармон қулоқларга етди. Айниқса фармондаги: «...Форсда муқим бўлмак, теварак атроф мамлакатлар орасида жавоҳир тасбеҳдаги боғловчи бир дурдона мисол муҳташам диёр идораси ва ихтиёри жаҳон амирзодасининг олисларни чамалай олгувчи ўтқир зехни-идрокига, машаққатларни енгиб ўтувчи раъй-рағбатига ҳавола этилсун», деган сўзлар Умаршайх Мирзога жуда ҳам хуш келди...

II

Соғинч бика эс-хушини фавқуллодда ишқ туйғуларига олдириб, гаройиб ҳолатда Самарқандга қайтди...

Бир қараганда, қандай воқеа юз берганини ўзи ҳам билмай қолди, шекилли. Қизнинг назарида, бирдан олам кенгайиб кетди, ҳамма нарса кўзига гўзал туюла бошлади. Кунчиқишда саф тортган Ургут тоғлари яна ҳам салобатлироқдек... Ҳовлиларидан шундоққина кўриниб турадиган муҳташам Оҳанин дарвозаси ҳам ажабо, бугун кечагидан бошқачароқдек... Кўп марта бу ердан ўтгану яхши қарамабди, жуда баланд экан, ўн икки газча бор, эни саккиз газга яқин. Шунчалар нақшин-нигорки, боқиб тўймайсан киши. Икки табақалаги тилла суви юритилган, чақалоқнинг боши сиғар даражада иккита катта учбурчак ҳалқаси узоқлардан ярақлаб кўзга ташланади. Уч йил олдин соҳибқирон Тошканд томонлардан қайтганларида, бутун Самарқанд аҳли кўчани тўлдириб, шу дарвозадан истиқболга чиқиб борганди. Соғинч бика ҳам дугоналари билан Кониғилга йўл олсалар шу ердан ўтадилар.

Қизнинг бу дарвозани эслаганига бир туш ҳам сабабчи. У тонгсахарда тушида шаҳзодани кўрибди. Олам шаҳзодаси Тошканд тарафлардан келаётган эмишлар. Қиз уйдан чиқиб дарвоза томон йўналибди. Ажабо, шу палла шаҳарда иккисидан бошқа ҳеч ким йўқ эмиш... Чорсу майдониغا олиб борадиган равон ва донғил Боғкўча ҳам бўмбўш, кимсасиз... Гўё шаҳарда икки одам — шаҳзода билан қалби ўртанган қизгина бордек гўё... Дарвозанинг у ёғида, юз қадамлар нарида шаҳзоданинг шиддат билан отда яқинлашаётгани сезилармиш. Ниҳоят, дарвоза ўз-ўзидан очилибди, қизнинг кўз олдида шаҳзоданинг суюкли, хушбичим ва кўркем бўй-басти намोён бўлибди. Ўша шаҳзода, чақмоқдай келишган йигит... Қиз ўзи сезмаган ҳолда ўша ёққа талпинаётганини билмай қолибди. Бироқ, қараса... шаҳзода ортида... тиқмачоқдай Билқис бегим жилмайганча икки ўрим сочини ўйнаб ўтирармиш! қўлида гўдаги ҳам бор эмиш! Алам қиладиган жойи, шаҳзода шундоққина рўпарада салом берай деб, қимтиниб бораётган Соғинч бикага назар ҳам солмай... Ўтиб кетибди! Билқис бегим Соғинч бикага қараб хандон отармиш...

Кўнгли хуфтон қиз тушлигини билса-да, шаҳзодани кўриш мумкиндай, дарҳол Боғкўчага отилди! Аммо Оҳанин дарвозаси тақа-тақ берк... Бир-иккита ўйнаб юрган болалардан бошқа зоғ ҳам учмайди. Дарвозанинг бўйи ҳам пастроқдек туюлди..

Тушга нималар кирмайди, деб ҳарқанча ўзини овутса ҳам, қизнинг ҳаяжони кўпчиб, қандайдир ўкинч ҳисси товсилмасди. Ўша куни дугоналаридан бирининг тўйи эди, қизлар мажлисида қандай ўтирганини билмади. Унинг устига, Зубайдабону ўлгур яна эски иддасини такрорлаб: «Вой, акамга олиб бераман»ини қўймади.

Ўттиз бешларга бориб-бормаган зийрак онаси Оппоғойим қизининг кўнглида қандайдир безовталиқ борлигини ҳали Жўйи Зарда эканлигидаёқ сезди. Ўзгариб қолди қизи. Ўшанда дарди кўзиб тахтиравондан тушолмади,

Жўйи Зарда ҳам тўшакдан бош кўтара олмади. Эрининг ёнида бориб, Амир соҳибқирондан кўнгил сўрашни, маҳди улё Сароймулкхоним билан дийдорлашишни ўйлаганди... Ўн олти йил аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуга тушган Андижон бегининг ожизаси, ҳалимтабиат, соҳибжамол Оппоғойим ўтган баҳорда бир дардга чалинди. «Юрагимни пасти оғрийди», дерди у дард кучайганда.

Соғинч бикага энг сирдош одамлар — меҳрибон онаси, кейин отаси. Сўнгги вақтларда Оппоғойим ўзининг соғлиғини ўйлабми: «Кўзимнинг тиригида қизимизни узатсак...» деган гапни кўп қайтарарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку бу заифасини ниҳоятда аъло кўрарди. «Албатта, онаси, албатта!.. Қизингни тўйини қилурмиз!» — дерди юпатиб.

Анқо Тўра қўшини Андижонга бостириб келганда қаттиқ жанг кечди, майдонда ҳар икки томондан ҳам каллалар сапчадай узилди, кўп талофатларга учраган ғаним қочиб қутилди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифалар ва жорияларни танлашда таъбининг ўта нозиклиги билан машҳур, ҳамма аёл ҳам унга ёқавермайди, ҳарамини гўзал ҳурилиқлар тўлдирган... Андижон бегининг уйидаги меҳмондорчиликдан чиқаётиб, фавқулодда бир париваш қизга кўзи тушди... ва ўша ондаёқ юрагини ишқ-муҳаббат ўқи тиғи паррон бўлиб тешиб ўтди... Ҳурилиқонинг исми Оппоғойим эди.

— Жуда хаёлчансан-а, қизим... — сўради бир куни Оппоғойим. — Сенда сир бор...

Қаттиқ сўрайвергандан кейин, қизи онасига уяла-уяла бор гапни айтиб берди.

— Ожизалар қисмати ҳамиша шундоқ, севмоқ, аммо уни ҳеч кимга билдирмай, гавҳардай дил тубида сақламоқ, ўз ёғингга ўзинг қоврилиб куйиб, жизғанагинг чиқиб яшамоқдир, қизалоғим... Бу нарса бахтли инсонларга насиб этадир... — юпатди она қизининг бошини силаб. — Билсанг, гарчи пешонамга отанг билан яшаш битилғон эркан, шукур, сен туғилдинг... Ўзим ҳам, тавба деб гапирай, бировнинг хасмимен, Андижонда бир валлакат йигитни севар эрдим, аммо буни худодан бошқа ҳеч ким билғон эмас... Ҳатто Сарвинозга ҳам айтмағонмен...

Якка-ю ёлғиз жигарпорасининг изтиробларидан онаизорнинг қалби титрарди. Бу дард ўзникидан ҳам кўра мушкулроқ туюлди.. Қандай чора топишни ўйлардилар, аммо шундай йўл топилмасди.

— Ўксинма, Лаълчечагим!.. Ўзим отажонингга айтғоймен... Шаҳрисабздан келсунлар... — сўз очди охири онаизор бир куни. — Йўлини топиб айтғоймен. Яширмаймен. Отажонинг яхши тушунадилар... Маслаҳат берадилар...

Она сўзларининг орасида инграниб-инграниб қўяр, чиройли кўзлари изтиробдан ортиқ гўзаллашар эди. Мамнун Соғинч бика онасининг бағрига ўзини отди.

Ҳумоюн ўрдудан райият вазири Амир Сайфиддин некўзга Оқсарой қурилишидан бохабар бўлиб турмоқ вазифаси юклатилганди, йигирма кун аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуни ҳам бирга олиб Шаҳрисабзга кетган, бугун-эрта қайтишлари қутиларди. Саройнинг қурилиши ўн уч йил аввал бошланган, битишига ҳам, жилла қурса, шунча йиллар керак эмиш. Дарвоза олдидаги минора бир юз эллик зинали қилиб қурилармиш. Жуда ҳам баланд... Соҳибқирон иморатлари ичида энг олиймақоми бўлармиш. Амир Сайфиддин некўз Оқсарой ташвишларини Жаҳоншоҳ ибн Жокуга топширармишлар...

Аллақандай умиддан онанинг ҳам, қизнинг ҳам чехраларига нур эниб ранг-рўйи тиниқлаша бошлади.

Бироқ...

Шамолларда эгилиб-букилган гул энди қаддини кўтариб оламга боқаман, деганда, бошига даҳшатли бало-офат ёприлди: иттифоқо, Шаҳри-сабздан ошиқиб қайтаётган Жаҳоншоҳ ибн Жоку шаҳарнинг у четида Феруза дарвозасидан эндигина қадам қўйган паллада... шаҳарнинг бу четида Оппоғойим оламдан кўз юмди! Замин тўнкарилиб, нақ осмон қулаб тушди! Шўрлик Соғинч биканинг фигони фалакка чиқди, ўзини ўтга урди, сувга солди, ерга отди, қани уни юпатадиган бир киши топилса!.. Онанинг канизаги Сарвиноздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ўгай акалари бошида парвона, аммо юпатадиган кишиси Шоҳизинда мозорида ётарди.

Сароймулкхоним бошлиқ ҳарам маликалари ҳам дафн маросимига келдилар. Катта малика қорага чулганган, кўзлари қизарган, фавқулодда чиройи ортиб кетган мунису мушфиқ Соғинч биканинг пешонасидан ўпиб, бағрига босди:

— Кўнглингизни чўқтирмангиз, қизим... Онасизмен, деб ўқсинмангиз...

Шаҳзода Муҳаммад Султоннинг хонимойими Соғинч бикага қандайдир яқин одам эди, шунданми, кўнгли бўшашиб, худди онанининг бағрига бош қўйгандай хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади.

Чўпдай озиб кетган қиз бехудликдан уч кун ўзига келмади. Сарвиноз унинг бошида парвона... Шўрлик ота эс-ҳушини йўқотай деди. Жудолик алами пасайсин, овунсин деб Шоҳизинда мозорига олиб борди, ўзи Қусам ибн Аббос, Амир Жоку барлос, Қутлуғ Туркон оқа турбатлари зиёратига йўналди, мунгсираган қиз билан канизак Оппоғойимнинг қабри бошида узоқ қолиб кетишди.

— Жасур қизсен-ку! Йигитлардан кам эмассен!— Соғинч бика кўнглини кўтариб деди Амир Аллоҳдод. — Жасур қизлар ҳеч қачон эгилиб қолмайдулар...

Қиз маъюс ерга тикилди.

(Давоми кейинги сонда).

Шарқ ҳикматлари

Кўнгил дуржи ичра гуҳар сўз дурур,
Башар гулшанида самар сўз дурур.

Алишер Навоий

* * *

Сўз - гул, иш - мева.

Ал-Хоразмий

* * *

Барча кашфиётлар ичида энг гўзали яхши тарбия олган
инсондир.

Эпиктет

Изоҳлар

1. Маҳди улё (араб) — олий бегиш эгаси. Подшоҳнинг катта хотинига берилган унвон.
2. Мизож — кишининг табиати
3. Арабча ибора: „Оллоҳ тўғрисида билувчидир“, маъносида
4. Атака — оталиқ, тарбиячи
5. Уғруқ — Подшоҳ, хон султонларнинг оила аъзолари ҳамда тирикчилик анжомларини жамлаган қарвон
6. Улуфа — ҳарбийларга берилган ҳақ, маош
7. Райят ғараб — ҳукмдор қўл остидаги тобе кишилар, кенг маънода халқ
8. Қуддиса сирруҳу (араб) — сири муқаддас, эзга бўлсин, маъносида
9. Лавҳул Маҳфуз (араб) — Оллоҳ башариятнинг тақдирларини ёзиб қўйган улкан китоб
10. Зафарқарин (араб) — Зафарни яқинлаштиргувчи. Бу ерда, қудратли, магносида
11. Ватий — жилов қилмоқ, яъни қўшилмоқ
12. Илвасин — Овланадиган ёввойи паррандаларнинг умумий номи
13. Ҳашматмаоб — Олий ҳурматга савзор, маъносида
14. Султон ул-хаттотин (араб) — хаттотлар султони
15. Харита дейилмоқчи
16. Мусаннифлик — яъни китоб ёзиш
17. Тугро — махсус безакли белги, сўз, расм.
18. Милодий 1391 йил май ойи.
19. Завжа(араб) — хотин, маъносида.
20. Салтанатмаоб (араб) — салтанат эгаси, маъносида.
21. Бу ерда жанг қилурмиз, маъносида.
22. Соҳибқироннинг сўзларини мана бундай ҳам талқин қиладилар: „...Асил эрнинг яроғи фақат висол айёмидагина заифа қонини тўкадур...“
23. Милодий 1127 йил.
24. Газ — 0,71 метрга тенг узунлик ўлчови.
25. Қуръони карим. 42-Шўро сураси, 19-оят.
26. Йармоқ — танга, пул, ақча.
27. Қуръони карим. 27-Ноил сураси. 62-оят. „Музтарночорлар дуо-илтижо алаганларида ижобат қилувчи ким?...“
28. Милодий 1392 йил 7 июл.
29. Билимдонларнинг аниқлашларича, кейинги уч асрда беш юз ўнта уруш рўй берган. Аввалги икки асрда қурбонлар сони 12.7 миллион киши бўлса, 20-асрнинг ўзида 100 миллион (биргина собиқ СССРда 27 млн. одам)дан ошиб кетган. Сўнгги беш ярим минг йил давомида жаъми 14,5 мингга яқин урушлар (ичида иккита жаҳон уруши) бўлиб ўтган, қурбонлар 3,5 миллиард кишини ташкил этади. Искандар Зулқарнайн қанча одамнинг қиргани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Лекин Кириполь шаҳрини эгаллаганда 8000 одамнинг ёстиғини қуритган. Сирдарё бўйида Спитамен билан жангдан қайтаётиб, 120 000 кишини қириб ташлаган. (Муаллиф)
30. Жадий-Шамсия йил ҳисобида 22 декабр—21 январ, қишнинг илк ойи.
31. Илоқ—Оҳангарон дарёси ҳавзасида жойлашган вилоятнинг ўша даврдаги номи.
32. 1392 йил 21 март.
33. Хабаржр (форсча)—хабар етказувчилар, тингчилар
34. Ажам—араб бўлмаган умумий номи.
35. Илдат (араб)—беморни кўришга бориш.
36. Чошнигир (форсча)—маъноси: татиб кўрувчи. Подшо саройи

ошхонасининг бошлиғи.

37. Авомуннос (араб)—оддий халқ, маъносида.
38. Оллоҳ унинг мулкини ва подшоҳлигини абадий қилсун.
39. Сизнинг иноятингиз соясида Оллоҳ унинг умрини узун қилсун.
40. Ҳадис: „Раҳм қилмаган, Раҳм кўрмагай“.
41. Таваккуф (араб)—тўхтамоқ, маъносида.
42. Содод ва қиззот—яъни, саййидлар ва қозилар.
43. Раоё ва бароё—халқ, эл, фуқаролар.
44. Тавочи (мўғун)—олий ҳарбий мансаблардан бири.
45. Шавҳар (форсча) — хотиннинг эри, ёстиқдоши.
46. Умм ул—мазойин араб)—шаҳоалар онаси, маъносида.
47. Раъд камони—тўп, ўтли ўқларни отишга мослашган ҳарбий қурол.
48. Яъни, сенга топширилган, маъносида
49. Аҳсанта (араб) — таҳсин, офарин.
50. Кўкарчин—хат ташувчи каптарнинг эски ўзбекча номи.
51. Ҳасаб (араб) — Шахсан қозонилган донг—довруқ, фазилат.
52. Милодий 1392 йил ноябрь охирларига тўғри келади.
53. Милодий 1332 йил декабр бошларига тўғри келади.

Шарқ ҳикматлари

Фикр! Буюк нарса! Инсоннинг улуғлиги ҳам фикрдандир.

А.С. Пушкин

* * *

Кичик бўлса ҳам ҳар куни бирор-бир бурчни адо этиш - муҳим иш.

Делакруа

* * *

Одам тани жон билан шарафлидир ягона,
Зебо кийим эмасдир инсонликдан нишона.

Саъдий

* * *

Инсон фаолият учун яратилган. Фаолиятсизлик эса йўқлик деган сўз.

Вольтер

* * *

Иккиланиш - кучни йўқотиш демакдир.

Бальзак

ТОШКЕНТ ҚАСИДАСИ

Ушбу қасида Марғилон шаҳрида таниқли шоир Исмоил Маҳмуд ҳамда у раҳбарлигида фаолият кўрсатаётган «Жаҳон отин Увайсий» адабий тўғараги ёш қаламкашлари: Абдуҳайёт Абдуқодиров, Рўзихон Алиева, Дилдора Ахророва, Малика Боқиева, Маҳфират Жўраева, Муқаддас Зокирова, Дилбар Мамажоновна, Малоҳат Мамажоновна, Абдуманнон Мансуров, Ирода Раҳмонова, Шоҳсанам Раҳматжоновна, Муқаддам Собирова, Фотима Собирова, Зулфия Солиева, Гулбахор Умарова, Саидхон Ҳапизов, Зулфия Эргашева, Дилнавоз Қўлдошева, Дилафрўз Фанижоновна, Марям Фаниеваларнинг Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигига эҳтиром қутловидир.

Таҳририят

Олий кун! Ўзбекнинг орзуси озод,
Тўлқиндай тебранар миллатий туғён.
Тошкентим, бағрингда Истиқлол бонги
Жаранг топиб, халқда жонланмиш аён.

Шарафга топинди, йўғрилди шонга,
Ўзбекнинг тўнини кийган ватандош.
Эл манглайи иқбол кўзгуси энди,
Ўзлик — ўз бегимнинг жонига жондош.

Дуогуй, хикматий қўллар табаррук —
Кўнгил қатларида сўзонадир бу.
Қўллар қарсак берди ҳурлик куйига,
Тақдирга шодумон шукронадир бу.

Истиқлол қуёши кўтарди қаддин,
Юксак осмонингдан порлади баҳрим.
Бу кун кафтимдаги тупроқларинг ҳам
Мадҳинг куйлаб турар, Тошкентим — шаҳрим.

Кўксига қўл қўйиб, ҳатто тоғларинг
Халқимдек мадҳиянг куйлайди мағрур.
Тинчлик бўй таратган юксак фалакдан
Ёмғирдек шиддаткор ёғади ғурур.

О, она диёрим, сарбаланд шаҳрим,
Тўйингга қуллуқлар қилади еллар.
Кўклам бўй таратган боғларинг ичра
Эркнинг шаббодаси кўнгилга елар.

Кўк, ҳилол, юлдузлар ўзгача порлар,
Сени кучоқлайди табриклаб очун.
Муборак ёшингга алёрлар айтар
Тупроғинг табаррук бўлгани учун.

Илоҳий зиёлар сочиб пойингга
Самода боқади танти қуёшинг.
Шаҳрим, улуғ ёшинг бўлсин муборак,
Аслида, бу асрий тоғлар тенгдошинг.

Қутлуғ остонангда гулу чечаклар
Хушбўй ифорларда етказар изҳор.
Ҳурлигу сарҳадсиз орзулар ила
Бағрингда тоабат кезгайдир баҳор.

Пойтахтсан она эл — Ўзбекистонга,
Юксаклик нишони-дурдона шаҳрим.
Самони кўзлаган кабутардай уч —
Парвози осмонда мардона шаҳрим.

Насимлар шодликдан хиромон эсар,
Майсалар қувончдан куйлайди ялла.
Булбуллар гулларнинг юзидан ўпиб,
Ҳурлик ашъорини айтар баралла.

Олтин сочли қуёш заррин тафтини
Беминнат улашар бошингда балқиб.
Дуога қўл очар кекса чинорлар
Севинчдан кўнглида меҳрлар қалқиб.

Амунинг бағрида гуллайди осмон,
Бўйингга, асли, Рим, Эйфель ҳам хумор.
Илоҳим, тегмасин ёмон назар деб,
Қалдирғочинг тақар кўксингга тумор.

Диёрим кўксида кўз очган маскан,
Кўҳна заминда йўқ сенинг қиёсинг.
Сен Шарқда мангуга ёнган машъалсан,
Юрт бўйлаб таратдинг ҳикмат зиёсин.

Тошкентим, тупроғинг кўзимга суртай,
Буюк Шарқ элининг дарвозасисан.
Номинг дунё ичра жаранглар, шаксиз,
Сен иймон юртининг овозасисан.

Ишқдан пок дилларнинг илҳоми ўзинг,
Буюклар хоки бор тупроқларингда.
Оламлар кўркингга маҳлиё бўлар,
Бахтингнинг акси бор япроқларингда.

Тошкентим, улуғлик фурсати ила
Иқболинг порлади пешоналарда.
Сенга Тангрим ўзи меҳрини сочган,
Ёруғлик барқ урди остоналарда.

Мағрур дилимизда орзулар бекам,
Улуғ аждодларим руҳи мангу шод.
Таратдинг юксалиб, зиё Тошкентим,
Кўксингда мавж уриб, яшнади ижод.

Қафзол аш-Шошийни улғайтган замин,
Ҳар миноранг мингта тарихга гувоҳ.
Имкондан яшнади гўзал жамолинг
Сени куйламаслик бўлади гуноҳ.

Боболарим ёди, мерос шаҳримсан,
Тоғларинг виқорли зотлардай закий.
Сенда камол топди Хўжа Аҳрору
Шайх Хованди Тоҳур, ҳофиз Кўҳакий.

Тошкентим, сен бахтнинг беланчагисан,
Муҳаббат ошени, эй, ҳабиб маскан.
Мозий сарҳадидан нур олган гўша,
Қодирийни қалбдан улғайтган Ватан.

Шоҳидсан Кумушнинг толеъларига,
Вафодан минг чўққи этдинг-ку бунёд.
Ишқ яловин тутган мард Отабеклар
Бугун ҳам бағрингда ёзмоқда қанот.

Сочмоқда «Бахтиёр она» ҳайкали,
Қутлуғ поёндозга меҳр қарошин.
О, бетакрор шаҳрим, бағрингда такрор
Фурур юксаладир тик тутиб бошин.

Нигоҳларда куртак ёйган кулгулар —
Истиқлол лабидан тўкилган неъмат.
Тошкентим, оташин томирларингда
Абад жаҳон узра боқар Ҳуррият.

Ҳикмат эшигидек чорлагай абад,
Бағрингда ўн икки кўҳна дарвозанг.
Эй зиё чашмаси, навқирон шаҳрим,
Жаҳон айвонида шонли овозанг.

Манглайингда ҳаёт — беадад қудрат,
Кўксингда порлагай забардаст хотир.
Икки минг икки юз ёшинг муборак,
Ҳамиша навқирон, кўҳна асотир.

Сен боболар изи-авлодга мерос,
Олам қароғисан, эй қадим Шошкент.
Анбиёлар руҳи қўллаган макон,
Ўзбек гултожисан, жаннатим Тошкент.

Ишқнинг сандиғидан яшил рўмолинг
Олиб улашмоқда келинчак баҳор.
Гўёки оқ сут-ла ювиб жамолинг,
Ёқут шабнамларни сочади наҳор.

Нурафшон манзилга элтгайдир мудом
Озод келажакка туташ йўлларинг.
О, юртим йўллари, юртим йўллари,
Гулга буркангайдир ўнгу сўлларинг.

Мажнунтол пойингга айлагай таъзим,
Анҳорлар шукрона қўшиғин айтар.
Улуғсан, сарбаланд маконсан якка,
Сувингни ичган зот бағрингга қайтар.

Рухингда улғаяр орзулар бетин,
Ҳар зарранг куйлайди ишқдан дostonлар.
Сенда Фарҳод қадри, Ширин юраги,
Меҳрингдан сув ичар дили осмонлар.

Эркнинг йўлларида лаҳзада ортар,
Шиддаткор аҳд ичган тийра қадамлар.
Бағрингда юксакка тутади кўнглин,
Озодлик қуёши ўпган одамлар.

Ҳақсевар Юртбошим қудрати ила
Мангу гуллаб борар ўзбегим бахти.
Эларо сўнмас бўй-бастин кўтарган
Ўзинг илму ирфон, иймон пойтахти.

Эй она Тошкентим, дунё машғали,
Оламини меҳрга чорлаган диёр.
Улуғ зафарлару қудратлар билан
Тургайсан юрт ичра бу кун пурвиқор.

Улкан неъматларга айтиб шукрона,
Истиқлол шавқидан нури боқийсан.
Замин тасанно дер қудратимизга,
Бахтимиз абадий, сен абадийсан.

Марғилон, 2009 йил

ШУКУҲ

Амриддин Бердимуродов

Тасодифий учрашув

Куз кунларининг бирида Самарқандда Беруний кўчасидаги бекатда машина кутиб тургандим. Олдимдан «Нексия» ўтди-да, анча нарида тўхтади. Машина нотаниш бўлганидан эътибор бермадим. Машина орқага тисланиб келди-да рўпарамда тўхтаб, ичидан бир йигит тушди. Шундагина у мен учун тўхтаганини билдим. Йигит яхши укашонларимдан бири экан, кучоқлашиб кўришдик. Уни бир-икки йилдан буён кўрмаган эдим.

— Анча вақтдан буён кўринмайсиз?

— Эшитмаганмисиз, Америкада яшаяпман-ку. «Грин карт» ютгандим. Ишларим яхши. Янги уй солдим, машина, — деди у мамнунлик билан.

— Яхши бўпти. Ишларингиз юришганидан хурсандман.

— Ишларим яхши. Жуда ҳам яхши, ака! Энди бола-чақаларни ҳам олиб кетаяпман.

— Ватан-чи, Ватан нима бўлади? — дедим ярим ҳазил, ярим чин маънода.

— У жавоб ўрнига сиз Америкада бўлганмисиз? — деди.

Мен йўқ деб жавоб бердим.

— Эй, мўъжиза, ака! Американи бир марта кўрмаган одам дунёга келдим демаса ҳам бўлади, — деди у ковбойча чаптастик билан машинани ҳайдаркан.— Хоҳласангиз сизга ҳам иш топиб, Америкага боришингизга ёрдам бераман.

— Йўқ, раҳмат, ука. Америкада менбоп иш топилиши қийин, қолаверса, инглизчани ҳам билмайман.

— Эй, ака, Нью-Йоркда инглизчанинг кераги йўқ. Русчани билсангиз бўлди. У ерда ҳаммаси ўзимизникилар.

— Билмадиму, Америкада археология билан инглиз тилида шуғуллансалар керак.

— Ҳа, эҳтимол, илм-фан инглизча бўлса керак...

Сухбат билан бўлиб манзилга ҳам етиб келдик. Уни уйга таклиф қилдим. Вақти зиқлигини айтиб хайрлашди.

Тўғриси, Америкага бориб, анча бойиб қолган укашоним қилган мулозаматдан анча хурсанд бўлдим.

ВАТАН ҲАҚИДА ЎЙЛАР

Аммо унинг Ватан, Ватаним ҳақида айтган беписанд гапи кўнглимни ранжитди. Мен одамларнинг хорижда ишлаб, бой бўлишларига, ҳовли-жой, машина олишларига қарши эмасман. Ўша укахонимнинг ишлари юришганидан чинакамига хурсандман. Аммо унинг Ватан ҳақида айтганлари... Ватан бу янги уй, янги машина, бойлик дегани эмас-ку. Бу укахоним Ватан қадрини кексайганида билар, балки ҳеч қачон билмасдан бу дунёни тарк этар...

Унинг сўзларини ҳар гал эсласам, эгим жимирлаб кетади. Негадир ўзимни ҳақоратлангандек сезаман.

Ҳақиқатан Америка мўъжизадир. Бу юрт ўша укахонимга ҳовли, машинага етадиган бойлик бергандир. Лекин у бировнинг Ватани, америкаликлар Ватани.

Биламан, менинг бу ёзганларимни ўқиб, ҳамма бирданига ватанпарвар бўлиб, Ватанни севиб қолмайди. Ватан, севги ва бахтни ҳар ким ўз ички дунёсидан келиб чиқиб тушунади. Савдогар бугун ўз молини яхши нархга пулласа, бахтли. Боласи бемор онанинг боласи соғайса, ундан бахтли одам йўқ. Олим бирор кашфиёт қила олса, энг бахтли одам шу. Бахтнинг тури, хили кўп. Худди шунга ўхшаб Ватанни ҳам ҳамма ҳар хил севади, қадрлайди.

Дабдурустанд бирор кишидан: — Сен онангни нима учун севасан? — деб сўранг. У бирданига жавоб беролмайди. Жуда уддаласа «Онам бўлгани учун севаман» дея олади. Она бой бўлиши мумкин, нотавон бўлиши мумкин, она бемор бўлиши мумкин. Аммо у — Она. Уни оналиги учун севадилар. Ватан ҳам шундай. Ватанни қадимда ҳам худди шундай севганлар.

Жасур Спитамен билан жанг қилавериш бирор натижага эришолмай тинкаи мадори қуриган Искандар битим таклиф қилади. «Агарда шартларимга рози бўлсанг, сен Самарқанд ҳукмдори бўлиб қолаверасан» дейди.

Аммо Спитамен Ватаннинг бир қисмини ёв қўлига қолдириб, бир қисмида даври даврон суришни хоҳламади. Ватанини яхлит, озод ва ҳур кўришни хоҳлади. У шу йўлда шаҳид бўлди.

Қонхўр Чингизхон жасур Жалолиддинни енга олмагач, унга битим таклиф қилади. «Амударёнинг ўнг қирғоғи сенга, мен чап қирғоғини олсам бўлди» деди. Аммо ватанпарвар Жалолиддин Ватанни бўлаклашни, бир қаричини ҳам ёв қўлида қолдиришни истамади. У шу йўлда қурбон бўлди.

Соҳибқирон Амир Темур Ватаннинг шаъни, ор-номуси, эрки деб Қора денгиз қирғоқларидан то шимол тундрасигача от сурди. Агар у хоҳласа йиққан бойлигини совуриб, шоҳона яшаб ўтиши мумкин эди. Аммо, буюк бобомиз учун Ватаннинг эрки, шаъни ҳамма нарсадан устун эди.

Бу дунёда кўп нарсалар, тушунчалар, қадриятлар, урф-одатлар ва маросимлар бор. Улар вақт ўтиб ўзгаради, янгиланади. Аммо Она ва Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат ажодлардан авлодларга ўзгармай кўчиб ўтади.

Мен ўша укахоним билан бўлган учрашувдан кўп ўтмай, Японияга илмий сафарга жўнаб кетдим. Аммо укахонимнинг айтган сўзлари у ерда ҳам мени безовта қиларди. Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Балки укахоним шундай дейишига сабаб, унинг Ватан тўғрисидаги ўз фикри йўқлигидир. Балки худди шундай ўйловчилар яна орамызда бордир. Балки улар бармоқ билан саноқлидир. Балки беҳисобдир. Шу сабабли мен Ватан ҳақидаги ўз фикрларимни қоғозга туширишни ният қилдим.

Ватаннинг жон томирлари

Ушбу сатрларни Ватанимдан қарийб олти минг километр узоқда, кунчиқар мамлакат — Япониянинг қадимги пойтахти Киёто шаҳрида ёзмоқдаман. Ватаннинг қадр-қиммати ундан айро тушганинда янада қаттиқроқ билинишини аввалги хорижий сафарларимдан яхши биламан.

Ҳозир ёзаётган фикрларим бугун пайдо бўлган эмас. Бу фикрлар турли йилларда, турли воқеалар таъсирида пайдо бўлган ва сўнгра қалбимда етилган. Уларни қоғозга туширишга кўп бор уринганман, аммо мавриди келмаганиданми ёки ўзимнинг ҳафсаласизлигимданми, бу иш амалга ошмай қолаверган. Ўша укаҳонимнинг сўзлари сабабли Япониядаги бир ойлик илмий сафарим пайтида кечалари меҳмонхонада ёлғиз қолиб, йиллар давомида қалбимда сақлаб юрган фикрларимни қоғозга туширишни ният қилдим. Балки бу фикрлар ҳали қиёмига етмагандир. Аммо бир нарса аёнки, мен уларни тўқиб чиққаним йўқ, уларда чиройли ёлғон йўқ. Улар менинг қалбимни жизиллатган воқеаларнинг ҳосилидир.

Хўш, авваламбор, Ватан нима? Бу саволга ҳар ким ҳар хил жавоб беради. Биров Ватан бу — мен яшаётган уй деса, бошқаси Ватан бу — мен туғилган қишлоқ, шаҳар ёки республикадир, дейди. Бу фикрлар ҳам тўғри.

Менимча, Ватан бу — оёғимиз остидаги тупроқдир. Биз яшайдиган кулба ёки қаср, қишлоқ ёки шаҳар ҳам шу тупроқдан бунёд бўлган. У бизга ризқ-рўз беради, йиқилсак, кўтарали, ўлсак, яна ўз бағрига олади. Муқалдас китобларда айтилишича, Аллоҳ инсонни тупроқдан бунёд қилган. Демак, одам билан тупроқнинг тани бир, одам тупроқнинг бир бўлагидир. Биз тупроқни жонсиз, тилсиз, ҳиссиз деймиз. Ҳақиқатан ҳам шундайми?

Миттигина уруғни, бир қарич қаламчани донга, нонга, азим дарахтга айлантиришга Худо ва ердан бошқа яна нима қодир? Ҳеч нарса қодир эмас!

Демак, тупроқ жонсиз, ҳиссиз эмас. Унда миллион йиллик ажодларимизнинг хоклари, қувончу армонлари, қўшиқлари ва йиғилари мужассамдир. Бежизга Ватандан узоққа кетаётган, қайтиб келиши эҳтимоли бўлган кишилар ўзлари билан ўз юртларининг тупроғини олиб кетмаганлар. Шу бир кафт тупроқда Ватаннинг ҳиди, тафти мужассам бўлганлиги учун, агарда бегона юртларда умри поёнига етса уни қабрга қўшиб дафн этишлари учун шундай қилинган. Бундан ҳоким Ватанимга қўшилиб кетсин, деган маъно англашилади.

1231 йили баланд тоғ устидаги бир кулбада мунғайиб ўтирган сўнгги Хоразмшоҳ Жалолоддин Мангубердини хоин кас орқасидан илондек судралиб келиб, шаҳид қилади. Шоҳона либосдаги бу кишининг катта бойлиги бор, деган илинжда у шаҳидни тинтиб кўради. Қўйнидан чарм халтачани топиб олгач, унинг қонга тўлган кўзлари қувончдан порлайди. Хоин дарҳол халтачани очиб кўриб, ҳафсаласи пир бўлади. Халтачада фақатгина тупроқ бор эди. Бу Хоразмнинг тупроғи, жасур Жалолоддин Ватанининг бир қисми эди. Султон Жалолоддин бу халтачани ҳамиша юраги устида асраб юрарди. Ҳа, шунинг учун ҳам султон шу тупроқ, шу Ватан учун жон фидо қилган эди. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, тупроқни — Ватанни тирик зот, дейишга ҳақлимиз. Шу сабабли унинг ҳам жон томирлари бор. У шу томирлар орқали озиқланади, кўкаради. Агарда бу томирлар қуриб қолса, Ватан ҳам қурийди, хор бўлади. Хўш, Ватаннинг жон томирлари нималардан озиқ олади?

Матрос соғинчи

Бу воқеа бир замонлар Москвада бўлган эди. Мен андижонлик Муҳаммаджон исмли йигит билан бир хонада яшардим. У водийликларга хос хуштавоъзе, хушмуомала йигит эди. Бир укаси матрос бўлиб, Тинч океани флотида хизмат қилар экан, хизмати охирлаб, Москвага келди, бир-икки кун бу ерда дам олиб, сўнгра Андижонга кетадиган бўлди.

Муҳаммаджон тиббиёт институтида аспирант бўлганидан ҳар куни жуда эрта кетарди. Эрталаб ўқишга отланар экан, менга:

— Дўстим, матросдан хабар олиб тулинг, зерикиб қолмасин, — деди.

— Бемалол кетаверинг, матросни ўзим овутиб тураман, — деб уни тинчлантирдим.

Матрос икки йиллик хизматда яхши тобланган, фикрлари ҳам анчайин тиниқ эди. Эрталаб биргалашиб чой ичдик, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашдик.

— Амридин ака, ётоқхоналарингиз Ўзбекистонга қарашли экан, бу ерда ўзбек қизлари ҳам борми? — деб сўраб қолди у.

— Ҳа, бор. Нима қилди, бирортаси билан танишмоқчимисиз? — дедим мен ҳазиллашиб.

— Йўғ-э. Икки йилдан буён бирорта ўзбек аёлини кўрмадим. Онам, опа-сингилларимни жуда соғинганман. Бирорта ўзбек қизни кўрсам, зора соғинчим бир оз пасаярмиди, — деди матрос.

Мен шунда унинг соғинч тўла кўзларига қараб, уни чин дилдан тушундим. Биздан пастки қаватда Ибодат исмли аспирант қиз яшарди. У ўзбекчиликини анчайин жойига қўярди. Мен матросни хонада қолдириб, Ибодатнинг олдига тушдим ва воқеани тушунтирдим. У зийрак қиз бўлганидан дарҳол нима қилиш лозимлигини англади.

— Сиз хонангизга чиқаверинг, мен ҳозир бораман, — деди у.

Мен хонамга чиқиб, матрос билан гурунглашиб ўтирдим. Орадан чамаси ярим соатлар ўтиб, эшик тақиллади. Эшикни очганимда қаршимда атлас кўйлақда, ўзбекчилиги юз-кўзларидан уфуриб турган Ибодат турарди. У хонага кириб, матрос билан жуда қуюқ сўрашди. Матрос тили лол, Ибодатга ҳайрат билан худди сеҳрлангандек қараб турарди. Бу қараш йигитнинг қизга қараш эмас эди. Бу қараш фарзанднинг онага, уканинг опага, аканинг сингилга қараш эди. Ибодат матросга қараб:

— Икки йилдан буён ўзбекча овқатларни соғинган бўлсангиз керак. Айтинг, нима пишириб берайин? — деди.

Ўзбек аёлининг дийдорига тўяётган ўзбек йигити шу тобда овқатни ҳам ўйламас эди.

— Йўғ-е, нима қиласиз овора бўлиб, — деди матрос қизариб.

— Сиздек укамга ўз кўлим билан бир ош қилиб бермасам, кўнглим жойига тушмайди, — дея Ибодат ошга уннади. Хуллас, ош едик. Сўнг Ибодат хайрлашиб чиқиб кетди.

Матрос иккаламиз дастурхонни йиғиштирдик. Шунда матрос менинг кўзимга қараб:

— Амридин ака, икки йиллик хизмат мобайнида кўп нарсаларни бошимдан кечирдим, қувончлар ҳам, аламлар ҳам бўлди. Аммо шу бугунги қувончим ҳаммасидан устун бўлди, десам ёлғон бўлмайди. Сизга катта раҳмат.

Матроснинг бу сўзларида ҳеч бир муболаға йўқлиги яққол кўриниб турарди.

Менимча, Ватанинг бир жон томири шу Ватандаги эркактарнинг аёлларига бўлган меҳр-муҳаббати, ғамхўрлигидан озуқа олса керак, Чунки, аёлдан айро Ватан бўлмайди. Аёлга меҳр кўрсатиш Ватанга меҳр кўрсатишдир.

Соҳибқирон Амир Темур ҳақиқат, уйдирма ва тухматлар қуршовида

Бу воқеа ҳам Москвада юз берганди.

Москва Давлат университетида аспирантурада ўқиб юрганымда менга профессор Герман Алексеевич Фёдоров-Давидов илмий раҳбарлик қилган. Бу ажойиб инсондан кўп нарсаларни ўрганганман. Домла университетнинг Волгабўйи археологик экспедициясига етакчи бўлгани учун Астрахан ва Волгоград областларида сақланган мўғул шаҳарлари тарихи билан шуғулланар эди. Домла ўз шогирдларини янада чиниқтириш учун уларни экспедицияга олиб кетар ва дала шароитида кўп нарсаларни ўргатар, у 1980 йили мени ҳам Астрахан областида ишлашга таклиф қилганди.

Мен Самарқанддан бу ерга етиб келдим. Экспедиция аъзолари Волга дарёси Ахтуба (Оқтепа бўлса керак) ирмоғининг чап қирғоғида мўғуллар барпо қилган Боту саройи номли шаҳарча қолдиғини ўрганишаётган, барча бу ердаги кичикроқ ўрмонча ичидаги чодирларда яшаркан.

Экспедиция аъзолари университет домлалари, талабалар ҳам таътилга чиқиб, ҳам ишлаб, ҳам дам олишни кўзлаган москваликтардан иборат эди. Ўрта Осиё ва рус ерларини истило қилган мўғуллар Волга бўйида Олтин Ўрда номли давлат барпо қилган эдилар. Бу давлат Сирдарёдан шимол ҳамда Рус ерларини асоратда ушлаб туриш учун барпо қилинганди десак, муболаға бўлмайди. Биз ўрганаётган Боту саройи ёдгорлиги Олтин Ўрданинг пойтахтларидан бири бўлган эди.

Бу ерда археологик тадқиқотлар анча йиллардан буён ўтказилаётган бўлиб, ушбу шаҳарнинг катта қисми очилган эди. Домла бу ердаги тадқиқотларни йирик илмий асарида ёритиб берган. Домланинг ёзишича, мўғуллар шаҳарсозлик маданиятидан бутунлай беҳабар бўлганларидан Олтин Ўрда шаҳарларини бунёд қилиш учун Хоразм ва Мовароуннаҳрдан кўплаб усталар, меъморларни бу ерга олиб келганлар. Олтин Ўрдадаги барча шаҳарлар Мовароуннаҳр шаҳарсозлик маданиятининг маҳсулидир. Мўғуллар аждодларимиз таъсири туфайли ислом динини ҳам қабул қилганлар. Шу сабабли бўлса керак, бу ерга келганимнинг дастлабки кунни домла менга:

— Амридин, бу ерда ишлаш сизга қийин бўлмайди, чунки бу ердаги иншоотларнинг андазаси Ўзбекистондаги XIII—XIV асрларда қурилган бинолардан олинган, — деб айтган эди. Домланинг бу гапини эшитиб, ичимда гурурланиб қўйган эдим.

Кун бўйи барча қазиш ишлари билан банд бўларди, кечқурунлари эса домла талабаларга ва хоҳловчиларга маъруза ўқирди. Домла ўз маърузасини қизиқарли ва равон ўқирдики, унда деярли барча қатнашарди.

Домла бир кунги маърузасини Олтин Ўрда билан Амир Темур бобомиз ўртасидаги муносабатларга бағишлади. Амир Темур қаттиққўл, айнаи вақтда адолатли ҳукмдор бўлганини, у урушдан олдин моҳир дипломатларини ишга солганини, бу воситалар натижа бермагач, уруш очганини гапирди.

— Амир Темурнинг Олтин Ўрда устига кўшин тортишига Тўхтамишхоннинг хоинлиги бош сабаб бўлганди, — деди домла. — Тўхтамишхон Амир Темурдан кўрган марҳаматлари эвазига хоинлик билан жавоб қайтарган. Бу хоинлик Тўхтамишхондан кўра ҳам Олтин Ўрда шаҳарларига қимматга тушган. Амир Темурнинг Олтин Ўрдани истило қилиши рус князларига кўл келди. Темур зарбасидан сўнг Тўхтамишхон қаддини тиклай олмади. Амир Темур бу юришлари билан рус ерларининг мўғуллар истибдодидан халос бўлишини анча тезлаштирган эди. Бу тарихий ҳақиқатни тан олмоқ лозим. Аммо, кўпчилик тарихчилар буни инобатга олмасдан, 1380 йилда Тула областидаги Куликово майдонида мўғуллар билан рус князлари ўртасида бўлган урушни ва бу жангда рус князларининг ғалабасини ҳаддан ошириб мақташади.

Тўғри, Куликово жангидан сўнг рус князлари бирлашиб, якдиллик билан жанг қилишса, мўғулларни енгиш мумкинлигини англаб етдилар. Аммо бирлашиш тўғрисида гапириш қийин эди. Негаки, кўпгина рус князлари мўғул хонлари билан қуда-анда, қариндош бўлиб кетишган эди. Яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, Куликово майдонида мўғул хони Мамай икки ўт орасида туриб жанг қилган эди. Мамайнинг олд томонида рус князлари турган бўлса, орқасида ашаддий рақиби Тўхтамишхон турар эди. Шу сабабли Куликово майдонидаги ғалабани чинакам ғалаба, деб бўлмасди. Буни мўғуллар 1382 йили Москвани истило қилганликлари ҳам исботлаб турибди. Аммо Амир Темурнинг ғалабасидан сўнг мўғуллар қайта қад ростлай олмаганликлари ҳақиқатдир.

Домланинг маърузаси мен учун катта янгилик бўлган эди ўшанда. Илмда ўз фикри ва тўғри сўзига эга бўлган домла ҳукумат орденларига ҳам, юсак унвонларга ҳам сазовор бўлмай бу дунёни тарк этди. Чунки собиқ шўро тарихшунослигида фақат рус тарихини ҳаддан ошириб мақтаган олимларнигина шоҳсупанинг юқорисига кўтаришар эди.

Эртаси куни тушлик маҳали Вадим деган ҳайдовчи йигит:

— Амридин, Амир Темур ўзбекларнинг аждои эканини билмаган эдим. Сизлардан ҳам шундай кучли шахслар чиққан экан-да, — деди.

Унинг бу гапидан фахрланиб, ўзимни бир неча қарич ўсгандек ҳис қилдим.

Албатта, собиқ шўро даврида Амир Темур ҳақида тўғри сўз айтадиган рус тарихчилари бармоқ билан санарли эди. Барча илмий ва бадиий адабиётларда Амир Темур ҳақида фақат бўҳтон ва салбий гаплар ёзиларди. Улуғ бобомиз Амир Темур фақатгина Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг, муҳтарам Президентимиз Ислом Каримовнинг жасорати туфайли муносиб қадр-қимматини топди. Шу билан бирга ўтмишда яшаб ўтган бир неча ўнлаб улуғ ажодларимизнинг ҳам хира тортган хотиралари тикланди, қабрлари обод қилинди.

Менимча, Ватаннинг жон томирлари шу заминда яшаб ўтган улуғ инсонларнинг хизматларидан, улар қолдирган ёрқин хотиралардан, миннатдор авлодларнинг уларга кўрсатадиган эҳтиромларидан озуқа олса керак.

Маёққа айланган дўппи

Менинг бир дўстим бор. Бирга ишлаймиз. Ўзи водийдан. Шу сабабли ўша ҳудудликларга хос сертакалуф. Дўстим иш бошлаган пайтларида бошига дўппи кийиб келди. Ҳамма таажжубда. Нима бўлибди, дея ҳамма

бир-бирига қараган. Охири бир киши унинг ёнига бориб, секингина:

— Тинчликми? — дея сўради.

У ҳайрон бўлиб:

— Ҳа, тинчлик, — дея жавоб берди. Сўраган киши яна нима деярини билмай:

— Бошингизга дўппи кийиб олибсиз, шунга ажабсиниб сўраяпман, — деди. Дўстим яна ҳам ҳайратланиб:

— Мен ҳамиша дўппи кийишга одатланганман, — деб жавоб берди.

Хуллас, шу дўстим билан хорижга, Францияга илмий сафарга борадиган бўлиб қолдик. У ҳамишаги одатини қилиб, бошига дўпписини кийиб олди. Албатта, Франция катта давлат. У ерга дунёнинг барча томонларидан меҳмонлар келишади. Бирор-бир ўзига хос белгиси бўлмаса, кимнинг қаердан келганини айтиш қийин.

Парижда Лувр музейига кираётган эдик, ёнимизга икки француз қиз келиб:

— Сизлар ўзбекмисизлар? — дея сўрашди. Биз «ҳа» деб жавоб бердик.

— Бошларингиздаги дўппидан танидик. Биз Ўзбекистонда бўлганмиз. Ажойиб мамлакат, ажойиб одамлар. Парижга хуш келибсиз!

Уларнинг бу гаплари кўнглимизни чоғ қилди. Яна бир куни Париждаги Сена дарёси қирғоқларида айланиб юрган эдик, кекса эр-хотин бизга яқинлашиб саломлашди.

— Сизлар Ўзбекистонданми? — дейишди улар илиқ табассум билан. Биз «ҳа» деб жавоб бердик. — Ажойиб юртларингиз бор. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент каби шаҳарларингиз бизларни лол қолдирган.

Биз улар билан илиқ хайрлашиб йўлимизда давом этдик.

— Кўрдингизми, дўппининг фойдасини? Агарда дўппим бўлмаганда ҳеч ким бизни танимасди, — деди дўстим ғурур билан.

Мен унинг гапини тасдиқладим. Энг қизиғи сафаримиз охирида бўлди. Биз Париждан Германиянинг Франкфурт шаҳригача поездда етиб келиб, сўнгра бу ерда самолётга ўтиришимиз лозим эди. Франкфурт шаҳри аэропорти жуда улкан бўлиб, бу ердан йўналишингизни топиб учиб кетишингиз анча қийинроқ. Агарда атрофингиздаги ёзув ва кўрсатмаларга сал бепарво бўлсангиз, у ерда сарсон бўлиб юраверасиз. Хуллас, биз дўстимиз икковимиз «Ўзбекистон ҳаво йўллари» компаниясининг Тошкентга учадиган самолётига чипталарни расмийлаштирадиган деразани топиб бир оз тин олдик. Шу пайт оғир чамадонни зўрға судраган бир рус аёли бизга яқинлашиб:

— Йигитлар, Тошкентгами? — деб сўради. — Хайрият-эй, охир топдим. Бир соатдан буён овораман. Немисчани билмайман, қарасам, дўппили йигит турибди. Бу дўппи кўзимга оловдек кўринди-ю, сизлар томонга шошилдим.

Биз аёлга «Тўғри топдингиз, яқинда чипталарни расмийлаштириш бошланади, кечикмадингиз» дея тасалли бердик. Яна бир неча киши дўстимнинг дўпписини кўриб «Тошкентгами?» дея ҳовлиқиб бизга яқинлашди. Вақти етиб чипталарни расмийлаштирдик. Энди охирги муаммо — керакли йўлакни топиб, Тошкентга учадиган самолётга ўтириш эди. Рус аёл дўстимга қараб:

— Болам, энди сен йўл бошлайсан. Дўппингга қараб орқангдан кетаверамиз. Аммо секинроқ юр. Тагин адашиб қолмайлик, — деди. Дўстим дўппили бошини баланд кўтариб олға босди. Орқасидан Тошкентга учадиган йўловчилар турнақатор бўлиб боришар эди. Дўстимнинг ўзбекона дўпписи

одамлар денгизида худди маёқдек бизга йўл кўрсатиб борарди. Эсон-омон журтимизга учиб келдик.

Менимча, Ватаннинг яна бир жон томири халқнинг урф-одатлари, ўзигагина хос миллийлигидан озуқа олса керак.

Фарангларни лол қилган лазги

Бу воқеа ҳам Парижда бўлган. Бундан етти йил илгари биз икки киши Францияга илмий сафарга борган эдик. Бир куни бизга Ўзбекистоннинг катта дўсти, Франциядаги Темурийлар тарихи ва маданиятини ўрганувчилар Ассоциацияси бош котибаси Фредерик Брессанд хоним кўнғироқ қилиб уч кундан сўнг Париждаги шаҳар театрида хоразмлик санъаткорлар концерт беришини айтди ва агар хоҳласангиз чиптага буюртма бераман деб қолди. Биз дастлаб, энди Парижга келиб хоразмча концерт кўрамизми, деган фикрга бориб, бу таклифни рад қилишни ўйладик. Французлар миллий кўшиқларимизни қандай қабул қилишларини кўриш истаги устунлик қилгач, таклифга рози бўлдик. Зиммасига кўп юмушларни олиб, бирига улгурса, бошқасига улгурмай юрадиган Фредерик хоним одатдагидай сал кечикиб келди.

Концертга беш-олти одам келиб, зал бўм-бўш қолса қандай бўларкан, деган хавотир менга тинчлик бермасди. Театрнинг олдида одам йўқлигини кўриб хавотирим яна ошди. Аммо... Биз кириб борганимизда зал одамлар билан лик тўлган экан. Олдинги қаторда бизга мўлжалланган тўртта жойгина бўш эди. Концертга хоним эронлик дугонасини ҳам таклиф қилган эди. Хуллас, бир оздан сўнг концерт бошланди, ўзига хос безатилган сахнада гилам ва кўрпачаларгина тўшалган эди. Биринчи кўшиқ тугаганидан сўнг қарсақлар янгради. Ичимга майин бир илиқлик югурди. Концерт бир ярим соатга мўлжалланган эди, ўша бир ярим соат қандай тез ўтганини сезмай қолдик.

Концертнинг охирида хоразмлик санъаткорлар лазгини бошлашди, раққоса оҳангга мос рақс тушди, кўшиқ тугагач, зал қарсақлар ва олқишлардан ларзага келди, ҳамма ўрнидан қалқиб «браво, Bravo» дея қичқирди. Сахнага парда туширилди. Аммо томошабинлар на ўтиришар ва на олқишларни тўхтатишар эдилар. Шундан сўнг парда яна очилиб, яна лазги янгради, кўшиқ тугагач, олдингисидан ҳам кучли қарсақлар, олқишлар ёғилди.

Аммо бирор киши чиқиб кетишни хоҳламас эди, қарсақлар ва олқишлар тўхтамагач, санъаткорлар яна сахнага чиқишга мажбур бўлдилар. Учинчи марта зални ўзбекнинг лазгиси ишғол қилди. Беихтиёр дийдам юмшади, Ҳеч ким кўрмасин, дея оҳиста ёшларимни артиб олдим.

Учинчи марта парда туширилди. Яна олқишлар, яна қарсақлар. Театр раҳбарлари бу ҳол яна қанча давом этишини билмасдан, залнинг чироқларини ёқишга мажбур бўлдилар. Энг истеъдодли санъаткорларнинг кўшиқ ва куйларини тинглаб ўрганган нозик дидли фарангларни Ватаннинг Хоразм вилоятидаги бир тумандан келган оддий санъаткорлари қойил қилганини кўриб чексиз ғурурландим.

Концертдан сўнг анча пиёда юридик. Эронлик меҳмон биз билан хайрлашиб кетди. Шундан сўнг Фредерик хоним аста ёнимга келиб:

— Амриддин, бирор жойингиз оғрияптими? — деб сўради.

— Йўқ, нега бундай деяпсиз?.

— Эронлик дугонам менга ўзбекистонлик меҳмоннинг бирор жойи оғрияпти, шекилли, кўзига ёш келганини кўрдим, деди. Шунга сўраяпман, — деди Фредерик хоним.

Мен кулиб юбордим.

— Сиздек нозик дидли французларни менинг Ватанимдан келган санъаткорлар шу даражада қойил қолдиришганларини кўриб йиғладим, — дедим унга.

— Ўзим ҳам худди шундай деб ўйлаган эдим. Ўзбеклар учун, Ўзбекистон учун мен ҳам фахрланиб кетдим, — деди Фредерик хоним. — Бу концерт ҳаётимда кўрган концертларим ичида энг ёрқин из қолдиргани бўлди десам, хато қилмайман.

Менимча, Ватанинг жон томирларидан бири шу Ватанда яшайтган оналарнинг аллаларидан, халқнинг куй-лапарларидан, ўланларидан, қўшиқларидан озуқа олса керак.

Донишманд Като Сан билан суҳбат

Бу воқеалар менинг касбим билан боғлиқ. 1987—1992 йиллар мобайнида биз — Археология институтининг бир гуруҳ олимлари Ургут туманидаги Жартепа қишлоғида сақланган оташпарастрлар ибодатхонаси қолдиқларини очиб ўргандик. Буюк Ипак йўлининг Самарқанд—Панжакент оралиғидаги йўл устида, Работи Хожа тўғонининг яқинида барпо қилинган бу ибодатхонада ажодларимиз Зарафшон дарёсига атаб мадҳиялар куйлашган ва ҳар хил диний маросимларни ўтказиб, маъбудлардан дарёга мўл-кўлчилик тилаганлар.

1991 йилда ЮНЕСКОнинг ташаббуси билан Марказий Осиёдаги беш республика ҳудудларидан «Ипак йўли — мулоқотлар йўли» номли халқаро илмий экспедиция ўтиши мўлжалланган эди. Экспедиция давомида беш республикада сақланган муҳим ёдгорликлар ҳамда шу республикаларда яшовчи халқларнинг урф-одат, маросимлари, куй-қўшиқлари билан яқиндан танишиш кўзда тутилган эди.

Меҳмонларга кўрсатиладиган ёдгорликлар рўйхатига биз очган Жартепа оташпарастрлар ибодатхонаси ҳам киритилган эди. Туркменистоннинг Ашхобод шаҳридан бошланган экспедиция 1991 йилнинг май ойида Самарқандда ҳозир бўлди. Бу экспедицияга мен ҳам аъзо эдим ва қатнашчиларнинг барчасини танирдим.

Меҳмонлар Самарқанд билан танишгач, эртаси куни Жартепага, сўнгра Ургутга борадиган бўлишди. Меҳмонлар келишидан олдин ёдгорлик атрофини тозаладик, топилган буюмлардан кўчма музей ҳам барпо қилдик. Белгиланган вақтда меҳмонлар ҳам келишди.

Мен ушбу ёдгорликда олиб борилган тадқиқотлар ва топилмалар ҳақида меҳмонларга сўзлаб бердим, саволларга жавоб қайтардим. Шундан сўнг меҳмонлар ёдгорликни томоша қила бошлашди. Лол-ҳайрон айланиб юрган хитойлик археолог мен томон келиб, ёдгорлик меҳробига ишора қилар ва инглизчада нималардир дерди. Бахтимизга тилмоч қиз дарҳол етиб келди. Хитойлик археолог ибодатхона меҳроби деворида сақланган деворий суратни кўриб қолиб, ҳаяжонга тушган экан. Хитойда ҳам кўплаб деворий суратлар топилган бўлиб, мутахассислар бу суратлар Хитойга қаердан кириб келганини билмасдан бошлари қотган экан. Хитойлик археолог ҳаяжон билан «топдим, энди топдим, деворларга сурат ишлаш одати бизга Сугдиёнадан кириб келган экан» демоқда эди.

Мен ҳамкасбимга Хитойга Сўғдиёнадан деворий суратлардан ҳам бошқа яна кўп нарсалар борган, вақт бўлганида бафуржа гаплашамиз, деб жавоб бердим. Меҳмонлар ёдгорликни томоша қилиб бўлиб, автобусга чиқаётганларида япониялик археолог, Ўзбекистоннинг яқин дўсти Кудзидо Като Сан ҳаммани тўхтатиб: «Агарда ушбу ёдгорликни менга совға қилишса, умримнинг охиригача шу ерда яшаган бўлардим», — деди. Унинг гапини тушунган кўпгина меҳмонлар кулиб юборишди. Ёнимизда турган россиялик археолог Григорий Семёнов: «Като Сан, сиз комфортга ўрганган одамсиз, бу ерда яшай олмасангиз керак», — дея ҳазиллашди.

— Нега яшолмас эканман, ахир бу ёдгорликдан шундоққина тарих уфуриб турибди. Агарда кечаси келиб бу ерда ётсангиз, қадимги қоҳинларнинг мадҳиясини ҳам эшитасиз. Археологга яна нима керак? — дея жавоб берди ҳозиржавоб Като Сан.

Автобусда Ургутга етиб келдик. Юқори Чинордаги булоқ ва ёдгорликлар билан танишдик. Сўнгра шу ерда зиёфат уюштирилди. Зиёфатда меҳмонлар қатори Като Санга ҳам сўз берилди. Като Сан қисқа нутқини: «Самарқанд области ва Ургут вилояти раҳбарлари, сизларга бир илтимосим бор. Жартепа идобатхонасини асраб қолсангиз», — дея яқунлади. Ҳамма хурсанд, ўтириш яхши давом этди. Шу орада мени бир киши имлаб чақирди ва бундай деди:

— Сизнинг ишингиздан ранжидик. Нега чет элликка гап ўргатдингиз?

Мен ҳеч нарсани тушунмай «Кимга гап ўргатибман?» дея сўрадим.

— Ҳозир сўз айтган японияликка-да, эшитдингиз-ку у нима деганини.

— Мен хорижлик меҳмонга қандай қилиб гап ўргатишим мумкин? Ёдгорлик унга ёққан бўлса керак-да, шундай гапирди, — дедим мен.

У индамай бурилиб кетди. Кейин билсам, у обком вакили экан. Мен ҳозиргача у Като Саннинг гапидан нега ранжиганини тушунмаман. Чет эллик бир олимга Ўзбекистондаги бир ёдгорлик ёқса, у ўша обидани асраб қолишни сўраса, нимаси ёмон. Зиёли одам шундай «ранжиб» турганида, бошқалардан хафа бўлмасак ҳам бўлади.

Гап шундаки, биз республикамизнинг бирор бир қишлоғидаги ёдгорликни қазиб ўрганаётган вақтимизда одамлар ишимизни томоша қилгани келишади. Уларнинг кўпчилиги салом-алиқдан ҳам олдин: «Тилло чиқаяптими, тилло ахтараяписизларми?» — дея сўрашади. Биз «йўқ» деб жавоб берганимиздан кейин улар яна: «Бу ерда кул ва синиқ сополдан бошқа ҳеч нарса йўқ», — дея билимдонлик қилишади. Айримлар эса қўшни қишлоқда баланд бир тепалик борлигини, шу тепалик тагида қирқта сандиқда олтин сақланишини, уларни аждаҳо қўриқлашини, қазув олиб борилса маъқул бўлишини ҳам айтишади. Яна айримлари очилган қадимги девор ва ўчоқларни кўриб, бу ерда босмачилар яшаган бўлса керак, деб ҳам қўядилар. Шунда одам ичидан портлаб кетгиси келади. «Оёғинг тагидаги тепада тиллолардан ҳам қиммат хазина — ўз ўтмишинг ётибди-ку, нега шуни билмайсан?» — дея ҳайқиргинг келади.

Халқимиз ўз ўтмишини яхши билмаслигига биз, олимларнинг ҳам айбимиз борлигини англаб ўкинаман.

Археолог сифатида битта орзуим бор. Бизнинг ишимизни томоша қилгани келган одамлар, «тилло ахтараяписизларми» дейиш ўрнига, «Бу ёдгорлик қайси давр маданиятига тегишли, унинг тарихимизда қандай аҳамияти бор?» — деган саволларни берадиган даражага кўтарилса.

Билмадим, бу орзуим қачон ушалади.

Энди яна халқаро экспедицияга қайтсак. Экспедиция аъзолари Самарқанд вилоятидан сўнг Навоий, Бухоро ва Хоразм вилоятларига йўл олди. Баҳонада мен кўпгина хорижлик мутахассислар билан ҳамсуҳбат бўлдим, айниқса, хушчақчақ, дилкаш Като Сан билан кўпроқ мулоқот қилдим. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг беш йил Сибирда асирлик азобини тортган бу дилкаш чол Шарқ мамлакатларининг тарихини яхши биларди.

Бир куни Бухоро вилоятидаги Пайкент ёдгорлиги атрофида айланиб юрардик. Қадимда савдо-сотиқ ва хунармандчиликни ривожлантиришда катта аҳамият касб этган бу шаҳарчанинг қолдиқлари ҳам анча катта эди. Экспедиция аъзолари ҳар томонга тарқалиб кетишди.

Биз Като Сан билан баҳслашдик, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашдик. Шунда мен елкасига хуржун осиб олиб, оҳиста қадамлаб бораётган оқсоқолга:

— Като Сан, бундай кузатсанг ушбу халқаро экспедициядаги машиналар, фото ва видеоаппаратларнинг ҳаммаси японларники экан. Сиз ҳам буларни кўриб фахрланаётган бўлсангиз керак, — дедим.

— Албатта фахрланаман, — деди у киши ва бир оздан сўнг яна сўзини давом эттирди. — Сиз ўзбекларнинг ҳам хафа бўладиган жойларингиз йўқ. Японлар ҳозирда фан-техникада кучайиб кетган бўлса, сизларнинг ўтмишларингиз зўр. Антик даврда, IX—XII асрларда, айниқса, темурийлар даврида ажодларингиз яратган буюк цивилизация олдида японларнинг бугунги муваффақияти ҳеч нарса эмас. Японияда технология ҳар қанча ривожланмасин, — у шундай дея эгилди ва ерда ётган қадимги сопол бўлагини қўлига олди, — мана шу сопол идишни ярата олмайди. Бугунги технология билан мана шу сопол идишдан юз карра чиройли, пишиқ идишни ясаш мумкин, аммо бу янги идиш бўлади, қадимги идишни яратишга ҳеч ким қодир эмас. Сизларнинг ютуқларингиз ҳам ана шунда. Ҳар бир халқнинг қонида ажодлари яратган кашфиётлар ва тафаккур йиғиндиси оқади. Бу йиғинди то қулай шароит туғилгунича жимгина мудраб ётаверади, қулай муҳит пайдо бўлиши билан гуркираб ривожланиб кетади.

— Узоққа бормайлик, — дея давом этди Като Сан, — мўғулларнинг Ўрта Осиёга босқинини олиб кўрайлик. Ўзингизга маълум, мўғуллар бу ерни шу даражада харобага айлантирдиларки, ҳеч ким Ўрта Осиё қайта тикланади деб ўйламаганди. Амир Темур тарих саҳнасига кўтарилиб, харобалар, култепалар устида қудратли давлат ва цивилизация ярата олди. Шу сабабли Ўзбекистон яна аввалгидай шуҳрат қозонишига шубҳа қилмайман.

Бу донишманд чолнинг айтган сўзларига ҳеч нарса дея олмай ўйланиб қолдим.

Ҳа, Като Сан ҳақ эди. Ўтмиш, қадимий цивилизациялар улкан, қимматбаҳо архивга ўхшайди, фақат мана шу архивдаги китобларни, ҳужжатларни синчиклаб ўрганиб тўғри хулосалар чиқармоқ лозим бўлади. Бежиз қаёққа боришингни мўлжаллашингдан олдин, авваламбор қаёқдан келганингни билишинг лозим, демайдилар-ку.

Менимча, Ватанинг яна бир жон томири, узоқ ўтмишдан, мозийдаги тафаккурлар, цивилизациялардан озуқа олса керак.

Отам сабоғи

Бу воқеа ёшлигимда бўлиб ўтган эди. Баҳор кунлари токзорга ишлов бериб бўлгач, отам ток кундалари атрофини чуқур ва кенг қилиб очишни буюрди. Мен ишга киришдим. Кунда атрофини кенг қилиб ковлагач, токнинг сочалоқ томирлари ҳам очилиб қолди. Куннинг иссиғида бу томирлар қуриб

қолиши аниқ эди. Шунда мен отамга, бу иш нотўғри эканини, ботаника ўқитувчимизнинг тушунтиришича, ўсимлик ва дарахтлар илдизи орқали озикланишини, агарда бу илдизлар қуриса, ток ҳам қуришини айтдим. Менинг бу гапларимни жимгина эшитган отам қисқа ва лўнда қилиб:

— Ишинг бўлмасин, айтганимни қил, — деди.

Мен яна ток кундалари атрофини очишда давом этдим.

Мендаги норозиликними, ҳайронликними англаган отам бир куни секин ёнимга келиб, жўякка чўккалади-да, токнинг сочалоқ томирларини ушлаб:

— Бу томирлар кейин ўсиб чиққан юзаки томирлар. Агарда ҳозир бу томирларни кесиб ташламасак, тоқлар бу томирларга ишониб чуқур илдиз отмайди. Юзаки томирларга ишониб бўлмайди. Қурғоқчилик келган йиллари бу томирлар токни асраб қололмайди. Токнинг илдизи қанчалик чуқур бўлса, шунчалик бақувват бўлади, — деди.

Шундан кейингина мен отамнинг мақсадини англагандек бўлдим.

Ҳали-ҳали токнинг сочалоқ томирларида бир рамзийлик кўраман.

Агарда Ватанимиз Ўзбекистонни улкан ток деб тасаввур қилсак, унинг ўқ томирлари билан бирга, кейин пайдо бўлган айрим сочалоқ томирлар ҳам борлигини кўраемиз. Кейинги пайтларда ҳаётимизда евроремонт, евромода, евромуҳаббат деган тушунчалар пайдо бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Гапнинг очиғи, биз евро, деган тушунчага жуда маҳлиё бўлиб қолаяпмиз.

Ҳақиқатан ҳам евромаданият ва европача турмуш тарзи бизнинг осийча маданиятимиздан устунми? Унга тақлид қилсак, кўп нарса ютамизми?

Антик даврнинг энг маданий халқлари ҳисобланган юнон ва македонлар бундан 2400 йиллар илгари Осийга бостириб келганларида, бу ерда нималарни кўрган эдилар? Эрон подшоларининг ҳашаматли саройи Персиполни истило қилган Искандар Зулқарнайн сарой ичидаги безакларни кўриб лол қолган эди. У умрида биринчи марта мрамрдан ясалган ваннани кўриб, бунинг нималигини билмасдан сарой хизматчиларидан сўраганида, хизматчилар унга, бу чўмилиш учун махсус қурилма эканини тушунтирган эдилар. Фақат шундан сўнггина маданиятли юнонларнинг ҳаётига ванна кириб келган эди.

Искандар Самарқандга келганида бу ерда ўн минг қорамол терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган муқаддас «Авесто» китобини кўриб, унинг ҳажми ва безалишидан лол қолган эди. У қоҳинлардан бу китобнинг мазмунини сўраб билгач, диний қисмини куйдириб ташлаш, илмий қисмини эса Юнонистонга жўнатиш ҳақида фармон берган эди.

Чиройли, силлиқ ганчлардан турли хил безаклар ясаиб таъмирланган уйларни, биноларни евроремонт деб атайдилар. Билмадим, бу атамани ким ихтиро қилиб, ким оммалаштирди. Аммо бу ҳеч қандай евроремонт эмас. Европада бу тахлитда ремонт қилинмайди. Биноларни шу тахлитда безаш, таъмирлаш VI—VIII асрларда Бухоро вилоятидаги Варахша саройида, IX—XII асрларда Термиздаги Термизшоҳлар саройида, Самарқанддаги XI асрларга оид қорахонийлар саройларида амалга оширилган. Бугунги евроремонт деб атаётган усулимиз халқимиз қадимги меъморчилик анъаналарининг қайта тикланишидир. Яхши нарса Европаники бўлаверадими? Ҳамма нарсани ўз номи билан атаганимиз яхшидир.

Агарда бугун, европача кийиниш усулларига сиғинаётган баъзи хотин-қизларимиз европаликлар тузук-қуруқ либос бичишни ҳам эплолмаган даврларда ажодларимиз ўта бежирим, нафис либослар яратганларини билганларида эди, бошқача йўл тутармидилар.

Археологларимиз Наманган вилояти Поп туманида VI—VIII асрларга оид бир неча мархум ва мархумалар дафн этилган ер ости даҳмасини топиб ўргандилар. Даҳманинг оғзи қадимдаёқ мустаҳкам қилиб беркитилган учун ичидаги нарсалар жуда яхши сақланган. Бу ерга дафн этилган мархумаларнинг либослари ҳам ўз кўринишини йўқотмаган. Енг, ёқа ва бошқа бичимлари шу даражада маҳорат билан ишланганки, ҳар қандай замонавий тикувчи ҳам ҳайратланади. Қолаверса, VII—VIII асрлардаги Афросиёб, VI—VII асрлардаги Варахша, антик даврдаги Хоразм Тупроққалъаси деворий суратларидаги либосларни кўздан кечирсак, улар ўта бежирим, ярашиқли бўлганини сезамиз. XIV—XVIII асрларда Самарқанд, Бухоро ва Тошкентда яратилган миниатюралардаги либослар андазаси бугунги кун нуқтаи назаридан ҳам тароватини йўқотмайди. Шу сабабли евромодага сигинишдан олдин ўз ўтмиш маданиятимизга бир оз диққатни қаратсак фойдадан холи бўлмасди.

Айниқса, бугун евромуҳаббатнинг баъзи ҳолатлари кишини ўйлантиради. Шарқда аёл киши агар муҳаббатдан тарс ёрилиб кетиш даражасига етса ҳам ҳеч қачон эркакка муҳаббат изқор қилмаган. Телевизордан берилаётган СМС хатлари ва айрим газеталардаги севги изқорларини ўқиб афсус чекаси.

Магазинларимиз, кафе-ресторанларимиз пештоқидаги европача ёзувларни кўриб ажабланасан, киши. Буни қандай изоҳлаш мумкин? Европаликларга ҳавасми ёки европаликка ўхшашга интилишми? Тўғри, Европа маданиятининг кўп яхши томонлари ҳам бор. Аммо биз негадир, улар маданиятининг Европада ҳам қадри қолмаган томонларига кўпроқ ҳавас қиляпмиз, шекилли.

Ота-бола, қариндош-уруғ муносабатларида европаликлар билан осиеликлар ўртасида катта фарқ бор.

1992 йил бир гуруҳ ўзбекистонлик археологлар Парижга илмий конференцияга борган эди. Француз ҳамкасбларимиз биз билан бирга ишлайдиган бир француз ҳамкоримизнинг онаси яқинда қазо қилганини айтишди. Биз юзимизга қайғули тус бериб, у кишининг ёнига бориб таъзия изқор қилдик. Шерикларимиздан бири дафн маросими қачон, қаерда бўлишини сўраб қолди.

— Ҳозир музлатгичга солиб қўйганмиз, конференция тугаб сизларни кузатгач, бемалол дафн қиламиз, — деди француз ҳамкоримиз. Биз у кишининг жавобидан лол бўлиб қолдик.

Мен билан бирга ишлайдиган италиялик ҳамкоримизнинг отаси бетоб бўлганини эшитиб, ундан кўнгил сўрадим, отасининг аҳволини суриштирдим. У отасини махсус касалхонага жойлаштирганини, ўн беш кунда бир марта хабар олаётган, ўша касалхонада ҳамма шароит борлигини айтди.

Бу икки ҳолат европаликлар учун оддий ҳол. Улар буни шундай қабул қилишган. Аммо бу икки ҳолат ҳам биз учун қабул қилиб бўлмайдиган ғайритабиий ҳолат эди. Ахир бемор фақат дори-дармонлардан эмас, яқинлари кўрсатаётган меҳр-муҳаббатдан ҳам шифо топиши бугун барчага аён-ку.

Бугун ҳаётимизда гиёҳвандлик, диний оғмачилик каби иллатлар ҳам мавжудки, бу иллатлар худди токнинг сочалоқ юзаки томирлари каби олиб ташланишга маҳкумдир.

Менимча, Ватанинг яна бир жон томири, шу Ватанда яшаётганларнинг ҳеч бир томонга оғшмай, ўз асликларини сақлаган ҳолда бор куч-ғайратлари, меҳр-муҳаббатларини шу Ватанга бағишлашларидан озуқа олса керак.

Ҳамминг ўз Ватани бор

Ер юзида нечта миллат бўлса, албатта, уларнинг ўз ватанлари бор. Бировники катта бўлса, бировники чоғроққина. Бировники обод бўлса, бировникида гиёҳ ҳам ўсмайди. Аммо улар ҳам гиёҳ ўсмайдиган ватанини бошқаларникидан кам кўрмайди. Шу ўринда мен яна бир бор хорижий сафаримда кузатганларимга тўхталмоқчиман. Ҳўш, бошқалар ўз ватанларини қандай севадилар?

Менинг илк хорижий сафарим 1992 йил Францияга бўлган эди. Сафар пайтида кишини ҳамма нарса қизиқтиради. Мен французлар ҳаёти билан танишар эканман, авваламбор, улар француз эканликларидан фахрланишларини ҳис қилганман. Парижликлар шу шаҳарда яшашларидан бахтиёр. Улар Эйфел минораси, Сена дарёси, Лувр музейи ва яна Париждаги бошқа обидалар билан фахрланишади. Парижликлар Эйфел ва Лувр ҳақида шу даражада фахр, ҳис-ҳаяжон билан сўзлайдиларки, бу ҳаяжон сизга ҳам юқади. Франциядаги барча даражадаги таълим тизимларида иккита фан: француз тили ва Франция тарихи мажбурий эканини эшитиб, қойил қолгандим. Уларнинг ўз тилларига бўлган ҳурмати бошқалар учун ибрат бўлса арзийди. Францияда турли мамлакатларнинг йирик компаниялари, ўз савдо марказлари, офисларини очганлар. Аммо уларнинг бинолари пештоқидаги ёзувлар фақат француз тилида. Франция тарихини ўрганиш борасида қўлланилган ҳар хил усулларни санаб ўтишнинг ўзи анча вақтни олади.

Бизнинг шаҳарларимиздаги савдо шохобчалари, ресторанлар ва бошқа идораларнинг пештоқларидаги ажнабийча ёзувларни оддий халқ у ёқда турсин, уларни ёздирганларнинг ўзлари ҳам тушунишларига шубҳа қиласан киши. Нима, биз ўз тилимизда пештоққа ном кўйишга ор қиламизми?

Самарқанд, Бухоро, Термиз, Хива, Шаҳрисабз ва Тошкентдаги тарихий обидаларимизнинг ҳар бири юзта Эйфелдан кўра қимматлидир. Биз кўпинча шу шаҳарларда яшаб, улардаги бирор обида ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасмиз.

Бундан анча йиллар илгари Истанбулдаги Тўпқоли саройи музейи олдида кўрганим бир манзара ҳамон кўз олдимда турибди. Музей олдида қирқтача ўғил-қиз бир-бирларининг қўлчаларидан ушлаб, худди турналардек тизилишиб, сўнгра музейга киришди. Улар биринчи синф ёки боғча болалари ёшида эди. Уларни етаклаб келган мураббийлар ҳар бир экспонат аҳамиятини содда ва равон қилиб тушунтира бошладилар. Бу ўринда давлатимиз раҳбарининг: «Барчамизга маълумки, инсон ўзлигини англагани, насл-насабини чуқурроқ билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб улғая боради. Бу илдиз қанча теран бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар юксак бўлади», деган фикрларини келтирсак, кифоя деб ўйлайман. Ўқувчиларимизни музейларга, қадимий шаҳарларимизга саёҳатга олиб боришга нима тўсқинлик қилади? Менимча, аввало, бунга ҳафсаласизлигимиз, тарихимизга бўлган лоқайдлигимиз сабабчидир.

Японларнинг ўз ватанларига бўлган меҳр-муҳаббатларини билмоқчи бўлдим. Японлар «Биз ватанимизни ундай севадим, бундай севадим, биз ундай халқмиз, бундай халқмиз» демас эканлар. Улар бу сўзлар ўрнига жимгина, чин кўнгилдан меҳнат қилишар экан. Бу ердаги ҳар бир дарахт, ҳар бир бутоқ парваришда. Кўчалар топ-тоза. Чинакам ошиқлар ўз ҳиссиётларини сўз билан айта олмайдилар деганларидек, японлар ҳам

Ватанга эътиқодларини сўзда эмас, амалда кўрсатар эканлар.

Ҳа, Ватанни севиш ҳақида жар солгандан кўра, уни шовқин-суронсиз, жимгина, самимий севсак яхши бўларди.

«Ўз ватанини севмаган киши, ҳеч нарсани сева олмайди», деган экан бир донишманд. Америкага кўчиб кетган укахоним ҳам Американи севмайди, у бераётган долларни севади, холос. Доллар келмай қолса, яна бир бойроқ ватанни излаб қолади.

Ватан бу — бойлик берадиган банк ёки корхона эмас. Авваламбор, бизнинг ўзимиз шу Ватанни бой-бадавлат қилишимиз лозимдир. Сўнгра ундан бирор нима кутсак арзийди.

Ушбу мақоланинг бошида айтган бир фикрни яна такрорламоқчиман. Мен одамларимиз хорижий мамлакатларга бориб меҳнат қилиб, бой бўлишларига асло қарши эмасман. Бизнинг аждолларимиз қадим-қадимларданок Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг тижоратини, тадбиркорлигини ўз қўлларида ушлаб турганлар. Буюк Ипак йўли ёқасида катта-кичик шаҳарлар барпо қилишиб, савдо-сотик ва ҳунармандчиликни ривожлантирганлар. Аммо улар бир лаҳза бўлса-да, ўз ватанларини ёддан чиқармаганлар, у ҳақда беписанд гапирмаганлар.

Японияда илмий сафарда бўлган чоғимда Киёто шаҳри яқинидаги Нихо музейини кўргани бордик. Бу йирик музейда жуда ноёб экспонатлар бор. Камина диққатини тортган нарса Шимолий Хитойдан топилган суғд савдогарининг қабри бўлди.

Маълумки, эрамининг V-VIII асрларида суғдлар Хитойда бир неча савдо шаҳарчалари барпо қилишиб, тижоратни ривожлантирганлар.

Самарқанд, Бухоро, Кеш савдогарлари узоқ вақт мобайнида у ерда яшаб, ўз насл-насабларини давом эттирганлар, ўша савдогарлар қазо қилишгач, улар Суғдиёна маросимларига тўлиқ амал қилинган ҳолда дафн этилганлар, қабрларга ким қайси шаҳардан келгани аниқ ёзиб қўйилган. Бу савдогарлар узоқда, бегона юрт ва бегона маданият, урф-одатлар қуршовида яшаганликларига қарамай, асл ватанларининг урф-одат ва маросимларини ёддан чиқармаганлари эҳтиромга лойиқдир. Мана Ватанга бўлган меҳр-муҳаббат. Биз эса икки йилгина Америкада яшаб ўз юртимиз ҳақида беписанд гапира бошлаганимиз ноўриндир.

Азиз ўқувчи! Бир укахонимнинг бир оғиз сўзи туртки бўлиб, Ватан ҳақида, у озуқа оладиган жон томирлар ҳақида ўз фикрларимни баён қилдим. Бу менинг фикрларим. Сиз бу борада қандай ўйлайсиз, менга қоронғу. Аммо ишонаманки, Ватанни чин дилдан севувчилар лоқайдлардан кўра кўпроқдир.

Мақоламни муҳтарам Юртбошимизнинг қуйидаги сўзлари билан яқунлашни ният қилдим. Чунки, бу сўзларда юртини севадиган ҳар бир инсоннинг фикрлари лўнда қилиб ифодаланган:

«Албатта, жаҳон — кенг, дунёда мамлакат кўп. Лекин бу оламда бетакроп она юртимиз, Ўзбекистонимиз яккаю ягона. Бу гўзал юрт, бу муқаддас замин фақат бизга аталган. Мана шу улуғ туйғу ҳар биримизнинг дилимизга жо бўлиши, ҳаётимизнинг мазмунига айланишини истардим».

Мирпўлат
МИРЗО

Қалбимдасан, Ватан!

Дунёга келаркан ҳар битта инсон
Заминнинг бир бурчин айлайди макон,
Менга болаликдан ошно, қадрдон
Мовий кенгликларинг, тоғларинг, Ватан!

Тонглар жило берган юсак қоялар
Мурғак юраклардан мангу жой олар,
Шуқуҳинг дилларга ўчмас руҳ солар,
Мудом азиз сўлу соғларинг, Ватан!

Даралар сенда бор, даштлар сенда бор,
Бари уйғотгайдир кўнгилда виқор,
Аммо, бу дунёда сўлим, бетакрор
Сенинг водию қишлоғларинг, Ватан!

Энг азиз хонадон, энг азиз гўша,
Айт, қайда, десалар, дейман, бу ўша,
Бир меҳримга яна минг меҳр қўшар
Соддадил, меҳри қайноғларинг, Ватан!

Жаннат тимсолидир бу қадим замин,
То мудом ўйлару зурёдлар ғамин,
Хушбўй саболарга улашар таъмин
Мевалари ларзон боғларинг, Ватан!

Сен мисли саҳродан ахтардинг иқбол,
Оҳ, мана, сардоба — сувлари зилол,
Ташналигинг қондир, бир зум ором ол,
Чиқсин дилингдан чарчоғларинг, Ватан!

Бағрингдан гуриллаб кечди замонлар,
Кечди не-не орзу, не-не армонлар,
Келди бугун, мана ажиб давронлар,
Тошгай сурурдан қирғоғларинг, Ватан!

Баҳслашмасин кентлар, пойтахтлар ҳарчанд,
Дунёнинг гултожи эрур Самарқанд,
Илоҳий гўзаллик сен билан пайванд,
Тўтиё кўзга тупроғларинг, Ватан!

Куллик заҳрин чекдинг, чекдинг риёзат,
Мард ўғлон сўрадинг, бўлди ижобат,
Соҳибқирон берди сенга саодат,
Зар бўлди тарих вароғларинг, Ватан!

Гарчи дунёда мўл турфа гина-кек,
Самоларга қалбин очди Улуғбек,
Тафаккур парвози билмас сарҳад, чек,
Юлдузлар бўлди чароғларинг, Ватан!

Қолмадинг тубанда, устувор бўлдинг,
Бани башар учун ифтихор бўлдинг,
Гоҳ хуш айёмларга интизор бўлдинг,
Қайтди тагин хуррам чоғларинг, Ватан!

Қувон, дилинга нур — ирфонинг қайтди,
Тилинг, дилинг қайтди, имонинг қайтди,
Ҳадис илмидаги султонинг қайтди,
Қайтди номи ардоғларинг, Ватан!

Ҳа, не зотлар ўтди сенингсиз сағир,
Ёт элларга отди уларни тақдир,
Ал-Фарғоний қайтди бағрингга, ахир,
Кетсин юракдаги доғларинг, Ватан!

Қайтди юртга бу кун ажодлар шони,
Мурғак диллардадир улар тугёни,
Ҳали лол қолдиргай жумла дунёни,
Сенинг бу митти қароғларинг, Ватан!

Буюк толеинг бор — тўқис, беминнат,
Ҳур насллар сен-чун баридан қиммат,
Борлиқни гўзаллик қутқарур — ҳиммат
Ва гўзалликдир яроғларинг, Ватан!

Уфқлар чорлади — ошдинг сен довон,
Йўлингга нур тўшар тонгларинг шоён,
Ўлмас шаҳидларинг шаънига ҳар он
Ўқир мадҳ гулу япроғларинг, Ватан!

Карвонлар тинмаган Ипак йўли бу,
Эзгулик йўли бу, тилак йўли бу,
Дунёни боғлаган юрак йўли бу,
Келур йўқлаб дўст-ўртоғларинг, Ватан!

Тоғлардан баланддир сенинг виқоринг,
Бахтинг туғин тутди танти сардоринг.
қалбларда мавжланар мангу узоринг —
Сен берган нурли титроғларинг, Ватан!

Армоним йўқ сен деб, ўтларда ёнсам,
Қалбимда қўшиқсан, танамда жонсан,
Дунёда ягона Ўзбекистонсан,
Тушмасин бошга фироғларинг, Ватан!

Х Х Х

Куздан дарак —
Эпкин ногоҳ эсиб ўтди,
Қилич янглиғ
Ич-ичимни кесиб ўтди.

Илк бор туйдим —
Эниш сари кетди умрим;
Эҳтимолки,
Сарҳадига етди умрим.

Фикрларим равшан тортди,
Тиниқ-тиниқ,
Лекин дилга тошдек ботди
Илк хўрсиниқ.

Ҳаётдир бу, нечун ундан
Мен туяй кин —
Тошиб оққан сой ҳам бир кун
Олар-ку тин.

Бу дунёда ёниш борки,
Сўниш ҳам бор,
Тўхтар бир кун
Манзилига етиб тулпор.

Ажаб, дилдан бир сония
Фамлар арир —
Оҳ, боғларни чулғар эпкин
Ҳарир-ҳарир.

Илк мезонлар ялтирайди
Мисоли тиг,
Не тонг, сен ҳам
Узилсанг бир хазон янглиғ...

Куздан дарак —
Эпкин ногоҳ эсиб ўтди,

Қилич янглиф
Ич-ичимни кесиб ўтди.

Х Х Х

Мен сафарга жўнаб кетганда,
биламан, уй қолар ҳувиллаб.
Шаҳар узра шом қўниб, сени
дилгир гўша қарши олар-у,
юрагингни чирмар бир ғусса.
Остонадан ҳатлаб паришон,
ёққанинда даҳлиз чироғин,
хоналарни тинтиб-ахтариб,
жажжи қизим тинмай бидирлар,
сўраб менинг нечун йўқлигим.
Юпатасан эркалаб уни,
қўғирчоқлар қиласан ваъда.
Сўнг ўзинг ҳам юпанмоқ бўлиб,
нимагадир уннай бошлайсан,
лекин унмас юмушинг сира.
Мен сафарга жўнаб кетганда,
орамизга тушганда ҳижрон,
шундоқ кечар сенинг ҳар шоминг —
руҳингни тарк этар фароғат
ва сезмайсан, уй бурчидаги
кўзгу юзин босар чанг-ғубор ...

Х Х Х

Ёнар жоним тобакай, айт, висолингсиз — фироқларда?
Ниҳондирсан хаёл ичра, қўлим етмас йироқларда.

Шуурда гоҳ кўрингайсан фалаклардан жаранг ёғса,
Эшитгайман кумуш кулгунг самовий кўнғироқларда.

Номинг кўнглим сири эрди, ёйилди эл аро бирдан
Саҳар чоғи томоғидан отилган ҳирқироқларда.

Чигал, сўнгсиз хаёлимга гаҳи тунлар тароқ ургум,
Сен, айт, кимни этурсан ёд сочларингни тароқларда?

Юлдуз янглиф қароғингинг шуъласига чўмай бир бор,
Токай юлдуз чўмилгай бу тубсиз уммон — қароқларда?

Излаб зинҳор тополмасман, васлингга ҳеч етолмасман,
Ўтиб боргай наҳот умрим сени излаб сўроқларда?

Ёринг васлин соғинганда қўлингга ол қалам, Мирзо,
Жамолин ёр аён этгай ҳижоларда, тууроқларда.

Сўнмоқда энг сўнгги туғёнлар дилда,
Қисмат савдолари бошларимизда.
Умрга кузакнинг айёми келди,
Қиров ялтирайди сочларимизда.

Қалбингга қулоқ тут, ғамни унутгил,
Эҳтирос водийсин кезайлик тағин,
Энтиксин юраклар кўргандек худди
Мезон тонгларида баҳор шафағин.

Бир зум хира тортсин мажҳул армонлар,
Қонда ажиб сурур кўтарсин ялов.
Тағин теграмизда алвон хазонлар
Қизғалдоқлар янглиғ ёнсинлар лов-лов.

Термулгай кўзларинг тағин ўт ила,
То мудом ненидир мен-чун илингунг.
Руҳингнинг қовжироқ чаманларида
Сўнгиси очилгай ўнта гулингнинг.

* * *

Бошима сангдил фалак ёғдирди тинмай тошлар,
Бас, руҳим исёни бу кўнглимдаги бардошлар.

Тобакай ашким тўкиб ёр васлига етгум, ахир,
Айтдилар: - Дил кўзгусин ювмас агар кўз ёшлар.

Илтижом тун-кечалар — юлдуз билан ойдан меҳр,
Мубтало қилмиш, нетай, ул кўзлару ул қошлар.

Мен беҳишт маъволарин алмашмагум ер қасрига,
Сиз неча зеб бермангиз, меъморлар, эй наққошлар!

Дилда оҳим сирини билдимикин эл, энди, оҳ,
Мен сари сирли боқиб, бермас сирин сирдошлар.

Изғирин сочса хазонлар, англагил — кўклам учун
Кўрк берар боғ саҳнига куз еллари фаррошлар.

Мирзо, тик бошинг агар, қайғурмагил, эгик бу дам
Ки, улуғ кунга салом — дилдан эгилган бошлар.

Х Х Х

Севса дўст севсин мени ҳар дам йўғу борим билан,
Мен вафо аҳдин тутарман номусу орим билан.

Келсаю хуррам кунимда дўст дейинму мен уни,
Ёнмаса бағри агар ҳаргиз ниҳон зорим билан.

Чин садоқат расмидир бу — айладим кўнглимни фош,
Кимки нодўст — фахр этар у сирру асрорим билан.

Бевафо ёрни нечун мен кўрмайин ағёрсифат,
Ўлтириб базм айласа гоҳ қавми ағёрим билан?

Бемехр, золим фалак, қасд айлама жонимга, бас,
Мағруру масрур эрурман меҳри пойдорим билан.

Мен олов ёшлик ўтин бердим асл дўстлар учун,
Дўстни деб ёнсам не тонг, сочимдаги қорим билан.

Даҳр аро ёлғиз қолиб ким, айтинг, бўлибди шодмон,
Кўрмадим қайғую ғам мен улфату ёрим билан.

* * *

Ҳаёт ғамлар сари кетса етаклаб,
Масъум болаликни қўмсамай нечун?
... Эрта баҳор пайти қирдан чечаклар
Териб келар эдим мен онам учун.

Кўклам муждасини юзига суриб
Онам кўзларига олардилар ёш.
Унинг нур таралган чеҳрасин кўриб
Мен мурғак кўксимда туярдим куёш.

То мудом наздимда эзгудир олам,
Чекингай қалбимдан ҳасратлар-доғлар -
Ёдимга тушса гар ҳар кўклам онам
Дарддан бош кўтариб, жилмайган чоғлар.

Улғайдим — ғамларга келдим юзма-юз,
Бардош айламакка ҳаргиз шайман, мен.
Бироқ, зулмат тунлар уфурганда муз,
Болаликни эслаб, исингайман, мен.

Қовжираб тўкилди борлиқ — дала-туз,
Ин-инига кириб кетди тирик жон.
Боғлар йўлагига дилгир юриб куз
Изғирин пойига тўшайди хазон.

Гарчи олис ҳали қишнинг лашкари,
Гарчи қаҳри унинг келмаган етиб.
Теран хаёлларга берилган сари
Сесканиб жимирлар ҳовузнинг бети.

Ўтган умр ўтди — қайтмас давронинг,
Балки олдинда бор не-не тугёнинг.
Лекин шу сония баридан нақдир,
Билсанг, ҳиммати шу сенга дунёнинг.

Шарқ хикматлари

Бутун илми билан халқига ғамдош
Кишига ақлу идрок ёру йўлдош.

Хусрав Деҳлавий

* * *

Кўриш ва сезиш, бу - мавжуд бўлмоқликдир, фикр юритиш
эса яшаш демакдир.

Шекспир

Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг жажжи қиёфаси
яшайди.

Фрейтаг

* * *

Бойликдан керилмоқ - ақлдан нари,
Чунки у ўткинчи булут сингари.

Абдурахмон Жомий

Инсон ҳаётида энг кўп фойда берадиган нарса — умид.
Вельтман

* * *

Шиддат-ла, куртаклар бир ўрик,
Мисли тиг-яралар кўксингни.
Ахир, кечагина йўқотдинг,
Баҳорга муносиб дўстингни.

Гуландом Тоғаева

Куртаклар санчилар оловдек,
Фурурни қамчилар хотира.
Ниш урган ҳар ширин нигоҳдан
Ювилар кўпгина қудурат.

Оч тусли, қизғишу ним сарғиш —
Ҳидлайман ҳикматлар гулшанин.
Жасорат қилмоққа чўзилган
Қутлайман шу митти қўлчани —
Ғунчани!..

* * *

Менинг имконимда вақт сўзи нима,
Сафо тоғларида одам фироғи.
Ҳаво йиғлаганда очилган гуллар,
Сенинг ҳуснингга ўч қадим чироғи.

Қиличлар чангидан сарғайган ўтлар,
Сахро қалпоғида қолиб кетган вақт.
Мақбаралар узра серажин тутлар —
Излар бари ўзин бўлса ҳам карахт.

Дунё ўзлигини кутади тонгдай,
Отлар дупуридан ҳайрон қабрлар.
Македон қўлига кирган тикондай.
Ҳикмат ахтармишдир бунда сабрлар.

Тўлқинлар қирғоқда ёзади тарих,
Оқчарлоқ патида ўйнайди нурлар.
Каврақлар ҳидига чўмилар борлиқ,
Пастда, ҳув, узоқда дўнғлар, ўнғурлар.

Қумларда сингийди бургут сояси,
Товланар боболар сув ичган булоқ.

Биламан, йилларга сиз ҳамсоясиз,
Борликда мавжудсиз мендан ҳам кўпроқ.

Коинот юзига сепар лаҳзани,
Ерни туртиб чиқар қайдадир данак.
Мисли чаманларни этади орзу,
Гулнинг мевалари тўкилган йўлак.

Гил-қумга, қум — тошга, харсанг-чўққига,
Ҳар не айланади моҳиятига.
Исмсиз дард каби дилда силқиган
Ҳеч ким тушунмас ўз хосиятига.

Мисоли сир каби туғилар одам
Ва буюк сир бўлиб кетар бегумон.
Энг узун дақиқа, сониялар жам —
Васлиятга бир дам етмайди ҳамон.

Вақт кетар одимлаб, биздан юксалиб,
Йўқ, умас, ўзимиз шайланаяпмиз.
Ё дoston, ё эртақ, ё унутилиб,
Азизим, хотирга айланаяпмиз...

* * *

Қирлар кездим. Ана, таниш ўнгурларим,
Улоқ боқиб юрар эдим бир пайтлари.
Яширишиб бори ютуқ-қусурларим,
Солланади ёшлигимнинг дарахтлари.

Ҳикмат шуки, бу тупроқда шарофат кўп,
Уруғ эксанг кўклаб кетар булут бўйи.
Бужур тошга қулоқ тутиб йиғлаяпман,
Ахир унда шовуллайди ёшлик куйи.

Мен чимлардан уй қурганда, бузилган ин
Эсимдадир, уни сувга белаганим.
Келдим, бу кун ўшал дамлар уйсиз қолган
Чумолилар учун узр сўрагани.

Тилмоч эдим ариқларга, ялпизларга,
Чучмоманинг кўзларини кўрар эдим.
Ёмғир ёғса, у тоғларда овчи отган
Кийикнинг кўз ёши эди, билар эдим.

Лолаларнинг косасида ухлаб ётган
Шуълаларнинг ортларидан қувар эдим,

Сувга кетган онасини кутиб ётган
Хонқизини кафтларимга юмар эдим.

2

Орзулардан бугун ёруғ пешонам,
Балки кимдир менга эрур ҳавасманд.
Дардим айтсам дилдан эшитгувчим йўқ,
Мунис суҳбатдошим йўқ эрур фақат.

Уйим-жойим дейди, дугоналарим,
Янги зирак олса айлашар ғайрат.
Уни кўз-кўз этиб чарчамайдилар,
Фақат дийдор учун вақт йўқдир, ғалат.

Шу боис, бойчечак тергани келди,
Ўзини қирлардан излаган одам.
Қанийди гуллардек сочилган дилни
Инсонлар олдида этолсайдим жам!

Хайр, шовқинларга беланган шаҳар,
Салом, қаттиқлашган дилнинг элаги.
Соғинган куйимга жўр овоз бўлган
Кетма, ҳеч баҳорим, суйган эртагим...

* * *

Қайсидир кўнгилни йиғлатади ғам,
Қайсидир булбулни хор қилар чаман.
Қаноти кесилган бир қуш бўлсам ҳам
Сенинг ҳузурингга учаман.

Тоғ-довон ошаман судралиб беҳуш,
Нозик оёғимга кирса ҳам тикан.
Ўзга ошиқларни кўрсанг ҳамки туш,
Сенинг ҳузурингга учаман.

Ташнадан қочади ариқларда сув,
Сўқирдан куёш ҳам нурини аяр.
Сенинг ҳузурингга чопганим сайин
Ўртада масофа фақат кенгаяр.

Ҳар тонг ғунчаларин кўз-кўз қилар боғ,
У-ла топишай деб, ўзимдан тондим.
Айбимки, ишқингдан изладим ардоғ,
Сен менга кераксан нондан ҳам олдин.

Мен-ёлғиз, мен-ношуд, уқпардай вужуд,
Забардаст тоғларга урилсам экан.
Шунда ҳам заррага айланиб қолиб
Гунча япроғингни қучаман.

Қизнинг қўлларини кутган ялпиздек,
Инжа дийдорингга зорман, бунча ман?
Лаблардан узилган энг тансиқ сўздек
Сенинг ҳузурингга учаман...

* * *

Оқариб кўринар бир елкан.
Лермонтов

Юракдан узилган муҳаббат мисол
Кетарсан уммонда эй ёлғиз елкан.
Ёмғир-пўртаналар айласа ишғол,
Тутолсайдим сенга шу нозик елкам.

Манзилинг кўп узоқ, мақсадинг олис,
Дардинг муҳаббатга, ёшликка монанд.
Истайсан: тоғ, ўрмон, бўлсинлар холис,
Ҳеч не сенга сира бера олмас панд.

Оппоқ елканларинг сарғайтирди вақт,
Улкан балиқлар ҳам суздилар четда.
Чунки, руҳ мақоминг англагани пайт,
Йўл берар душман ҳам сенга, албатта.

Шу боис, уммонлар бағрида бешик
Мисоли ўзингни эркин сезасан.
Улуғ бир идрокка очасан эшик,
Биламан, бир куни ундан ўзасан.

◆◆◆

ЙИГИТ ЛАФЗИ

Гулум Каримий

ВОҶЕИЙ
ҲИКОЯЛАР

Бектемирдан Себзорга етиб келиб, таниш тўққиз қаватлик уй йўлагига кирдик.

— Лифт одатдагидек ишламайди, — деди «ёшуллимиз» Равшан ака. У Турсунбой аканинг илк шогирдларидан. Равшан аканинг болалар учун ёзган шеър ва дostonлари кўпроқ эътироф қозониб, бу соҳада у ўз муносиб ўрнини эгаллаганини ҳам биз бир жиҳати устоз Турсунбой Адашбоевнинг ижобий таъсири ва гамхўр мураббийлигидан деб биламиз.

— Турсунбой ака бизни атайин лифт ишламайдиган кунлари чақирсалар керак, қани, шогирдларимнинг матонатини бир синай деб, — деди рассом дўстимиз Абдусаттор. Тасвирий санъат билан бирга у шеърятга ҳам ошиқ. Ўзининг аксар шеърларини ёд билганидан йигин-суҳбатларимизда унга шеър ўқитишни хуш кўрамыз.

Тўққизинчи қаватга кўтарилар эканмиз, «осмону фалакка» ҳар куни чиқиб-тушадиган Турсунбой акага қойил эканимизни бир-биримизга айтамыз.

Бир неча йилки, устоз шоир юқори қаватдаги икки хоналик уйда ёлғиз яшайдилар. Умр йўлдошлари вафот этган, бола-чақалари ота юртлари — Уш вилоятида уйли-жойли бўлиб кетишган. Аммо «ёлғиз» сўзи Турсунбой акага унча ёпишмайди. Фарзандлари, қадрдонлари, шогирдлари йўқлаб туришади, бир муддат келмай қолишса, устоз ўзи соғиниб чақиради. Ижодкорлиги туфайли унинг бир оёғи Тошкентда бўлса, бир оёғи Ушда. Икки халқ — ўзбек ва қирғизларга бирдай севимли, уларни боғловчи маданий кўприкнинг мустаҳкам устунларидан бирига айланган. Бу жиҳатдан уни устози Миртемир домлага менгзасак асло муболага бўлмайди.

Одатдагидек очиқ турган эшикдан даҳлизга кирдик. Устоз хонада кўринмагач, уни чақирдик.

— Хонага ўтаверинглар, — ошхона тарафдан овоз келди. — Гуруч ивितяпман.

— Девзирами ишқилиб, устоз? — қувлик билан сўради Абдусаттор.

Унинг билиб туриб сўраганидан гурра кулиб юбордик ва хонага кирдик. Бу шинам уйдаги камтаркамсуқум анжомлар бизга ёд бўлиб кетганидан, ундаги бир янгилик дарҳол диққатимизни тортди. Эшикдан кирганда тўғридаги девордан кўҳлик аёл сурати мулойим боқиб турар, у гўёким “хуш келибсизлар” деяётгандек эди. Равшан акага савол назари билан қараганимда, у менинг тахминимни тасдиқлади:

— Ҳа, бу киши марҳума янгамиз. Ўшда мен бир неча йил бирга ишлаганман ҳам.

Бизнинг суратдан анчагача кўз узолмаганимизни Абдусаттор мамнун илжайиб кузатиб турарди.

— Бу сурат сизнинг ишингизми? — сўрадим ундан. — Йўқ, кечирасиз, иш эмас, санъатингизми?

— Ҳа, каминанинг камтарин иши бу, — деди у оғзи қулоғига етгудек бўлиб.

Бу аснода Турсунбой ака ошхонадан чиқиб келди, ўтириб, дуою фотиҳа қилгач, устоз яқинда сафардан қайтгани, кўшни Қирғизистондаги маданий ҳаёт, у диёрдаги қирғиз ва ўзбек ижодкорларининг янги асарлари ҳақида сўзлаб, олиб келган китобларидан баъзиларини «сизлар ҳам ўқиб кўринглар» деб бизга берди.

— Мана бу сизга, Фуломжон, — дея бир неча араб алифбосидаги эски китобни менга узатди. — Баъзан юртдошларимиз араб алифбосидаги китобларни топиб, «қадрига етадиган одам» деб менга келтиришади. Баъзилари анча ҳилвираб қолган. Афсуски, ўзим унча ўқиёлмайман. Сизнинг ихтисослигингиз эса қўлёмашунослик. Шундай экан, булар сизда тургани маъқул.

Китобларни олгач, узр сўраб бир бурчакдаги ёзув-чизувга мўлжалланган хонтахта ёнига ўтдим. Бир неча қўлёзма ва тошбосма китобларни варақлаб кўз югуртириб чиқдим. Қуръони каримнинг баъзи суралари қўлёзмалари, Ҳофиз девони, Сўфи Оллоёр китоби. Булар таниш асарлар. Бир неча варағигина сақланиб қолган ўзбек тилидаги газаллар қўлёзмасида Садоий тахаллуси эътиборимни тортди.

— Мумтоз шоирларимиз орасида мен олдин Садоий номини учратмаган эдим. Афсуски, бу китобдан бир неча варағи қолибди холос. Бир изланиб кўриш керак. Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасидан асарларининг бошқа нусхалари чиқиб қолиши мумкин.

— Мен ҳам бундай шоирни эшитмаган эдим. Ажаб эмас, меросидан яна намуналар топилиб, номи ва ижоди ёруғликка чиқса, — деди Турсунбой ака, ҳадя этган китоблари дарҳол каминада бир изланиш истаги уйғотганидан қувониб.

— Сиз ҳадя қилган китобларни жавоннинг алоҳида бўлмасига қўйиб, «Турсунбой Адашбоев тўхфаси» деб ёзилган лавҳа осиб қўймасам бўлмайди, — дедим ярим ҳазил, ярим чин тарзда.

Устоз яна ошхонага чиқиб кетгач, Қирғизистондан келган, Ўзбекистон нашриётларида чиққан болалар адабиётига оид китобларни кўздан кечирдик. Турсунбой ака лотин алифбосида чоп қилинган «Орзуларим — кўш қанотим» китобидан ҳар биримизга совға қилган, уларни болаларимиз, улардан олиб синфдошлари ҳам ўқишарди. Ажабки, ўзимиз ҳам болаликда бошқа болалар шоирлари қатори Турсунбой аканинг китобларини ўқиб улғайганмиз. Айниқса, «Арслонбоб шаршараси» ҳарф таниганимдан кейин мен ўқиб чиққан илк китоблардан бири сифатида илиқ таассуротларга ўралиб хотирамга муҳрланиб қолган. Варақлари рангдор ва расмли шеър китоб. Ўша пайтда қишлоқ болалари учун бундай китоблар ноёб, ўқитувчи ота-оналарим «Алифбе» ва «Ўқиш китоби»ни тугатгандан сўнг менга олиб беришган дастлабки икки китобнинг бири шу эди. Энди эса ўша китоб муаллифи хонадонидамиз. У билан ой ўтмай учрашиб турамыз. «Устоз» деб эҳтиром кўрсатсак, у киши камтаринлик билан «сизлар ҳам менга устозсизлар» деб лутф қилиб қўядилар.

Турсунбой ака гуручни дамлаб келгач, қиттак-қиттак олинди. Қадаҳ сўзида даставвал янганинг суратини чизган Абдусаттор шаънига малҳиялар айтдик.

— Сиз суратни келтириб бергач, анчагача ўтириб йиғладим, — деди Турсунбой ака Абдусатторга. — Оқ-қора фотосурат асосида шундай ажойиб расм ишлабсиз. Қўлингиз ҳеч қачон дард кўрмасин.

— Чиза туриб ўзим ҳам йиғладим, — деди Абдусаттор. — Расми сеҳрланиш даражасида тикилиб томоша қилган келинингизга бу аёл бизга вилоятдош эканлигини айтганимда, қувониб кетиб: «ўзимга ҳам бу аёлни қаердадир кўргандек туюлувди. Ким бўладилар бу киши? Ҳозир Тошкентда турадиларми?» — деб ҳовлиқиб сўради. «Турсунбой акамнинг марҳума хотини», десам йиғлаб юборса бўладими.

Барчамиз мутаассир бўлиб кўзларимиз намланган, суратдан меҳр билан қараб турган нигоҳ бизга тасалли бергандек эди.

— Катта ижодкор бўлганингиз сирлари бизга энди аён бўлмоқда, — дедим Турсунбой акага жиндек ҳазиллашиб. — Янгамиздек аёл сизга умр йўлдоши ва илҳом париси бўлгани кўпгина ижодий муваффақиятларингиз гарови бўлгани шубҳасиз. Энди, сир бўлмаса, илк бор танишганингиз, бундай хурлиқога қандай эришганингиз ва ҳоказолар ҳақида сўзлаб берсангиз.

— У пайтда мени Бишкекка — Қирғизистонда чиқадиган ўзбекча газета «Қирғизистон ҳақиқати» таҳририятига ишга жўнатишган эди. Саломатхон таҳририят босмаҳонасида линотипда ҳарф терувчи бўлиб ишларди. Бу касбга қизиқиб қолгани тарихини менга ўзи сўзлаб берган кейин. Улар 8-синфдалигида ўқувчиларни босмаҳонага экскурсияга олиб боришибди ва бу ердаги иш жараёнини томоша қилдиришибди. Ёш қизга линотипда ҳарф териш пианино чалишни эслатиб ёқиб қолибди. Бир қариндошларининг уйида пианино бўлиб, уларникига ҳар борганида Саломатхон пианино чалинишни завқ билан тинглар, баъзан ўзи ҳам ҳавас билан клавишларни босиб кўраркан. Ўзи пианиночи бўлишни, чалишни ўрганишни жуда хоҳлар экан-у, аммо кўп болали оилада бунга пул қаёқда дейсиз. Босмаҳонадаги ҳарф териш машинаси пианино клавишига ўхшашини кўргач, шу касбга меҳри тушиб, 8-синфни битиргандан сўнг ўқишни кечкига айлантириб, Роза деган ҳарф терувчи рус аёлига шогирд тушибди. Пианино орзусидан туғилган меҳрини борича бу ишга бериб, оз муддатда моҳир ҳарф терувчига айланиб, касбига ихлос қўйиб, баъзан матнларда хатоларни кўриб қолса, муаллифларни аямай айтадиган бўлибди.

— Аслида матнларни текшириш ва хатосини тузатиш ҳарф терувчи вазифасига кирмасди, — луқма ташлади Равшан ака. — Шунга қарамай Саломат опанинг хатоларни кўрсатганидан ҳеч ким ранжимамай, доимо унга кулоқ солишар, матн тўғри ва саводли бўлиши учун жонкуярлик қилишига таҳсин айтишарди.

— У ҳали ёш қиз, оиласи яшайдиган уйғурлар маҳалласи — асосан Хитойдан кўчиб келган уйғурлар яшайдиган маҳалла шундай аталарди — ишхонадан узоқроқ бўлганидан, мен кўпинча ишдан кеч чиққанимизда уни кузатиб кўярдим, — давом этди Турсунбой ака. — Шу-шу яқинлашиб қолдик.

— Ёш ва сулув қизни кузатишга даъвогарлар фақат сиз бўлмагандирсиз, албатта, — кунжиковлик қилдим мен.

— Ҳа, бошқалар ҳам кузатиб кўяйлик, деб айтишганда, Саломатхон, Турсунбой акам кузатиб кўяман деганлар, деб уларнинг таклифини мулойимлик билан рад этаркан...

Саломатхон адабиёт, айниқса, шеъриятни севарди. Газетанинг терилаётган сониди озгина бўш жой қолса, бош муҳаррир менга қараб: «Қани шоир, ҳунарингизни кўрсатинг, фалон мавзуда бир шеър айтинг, Саломатхон тўғридан тўғри терсин. Вақт зиқ!» — дерди. Мен буйруққа бўйсуниб, бадиҳатан шеър ўқир, янги шеър қоғозга ёзилмасдан туриб, газета саҳифасига тушарди. Мақолаларга шоирона сарлавҳалар лозим бўлганида ҳам буни менга буюришарди...

Саломатхонни ҳар гал маҳалласига кузатиб қайтгач, кўнглимни сурур қоплар, йўл тез тугаб қолганидан жиндак афсусланардим ҳам. Бир кун шундоқ масрур ўйларга берилиб қайтаётганимда йўлимни учта уйғур йигити тўсди. Улар жисмоний жиҳатдан бақувват, авзолари ҳам яхшилиқдан дарак бермас эди. Мен беихтиёр тўхтадим. Аммо мутлақо кўрқмаганимга ҳозиргача ҳайрон

қоламан. Кўнглим Саломатхон ҳақидаги ўйларга лиммо-лим бўлиб, бошқа туйғуларга жой қолмаганидан шундай бўлгандир, эҳтимол. Йигитлардан барвастароғи қаршимга келиб тўхтади ва беписанд оҳангда деди: «Хўш, шоир, бизнинг маҳалламиз қизига намунча илакишиб қолдинг? Мақсадинг нима»? Шоир деганидан билдимки, мен уларни танимасам-да, улар мен ҳақимда «зарур» маълумотларни тўплаб улгуришибди. Аммо улар кимлар? Биронтаси Саломатхонга кўнгил қўйганми? Ёинки — бу ўй бошимга келиши билан кўз олдим бир зум қоронғилашиб кетди — унга унаштириб қўйилганми?

— Биз бирга ишлаймиз. қиз бола бўлгани учун баъзан ишдан кеч чиққанида кузатиб қўяман шундоқ.

— Лақиллатма бизни, агар жонингдан умидинг бўлса. Кузатаман десанг Саломат ишхонангдан ягона қиз эмас-ку! Сен бизга ўз мақсадингни айт!

Мен гўё шу саволни ўзим узоқ кутиб юргандек, дардларимни тинглайдиган одамлар топилганидан қувонган каби жавоб бердим:

— Мен шу қизни яхши кўраман. Унга одам қўйиб, уйланиш ниятим бор. Аммо ҳалигача унинг кўнглини билмайман. Чунки ўзига бу тўғрида ҳеч нарса демаганман.

Ўз сўзимни айтгач, енгил тортдим. Саломатхонга айтолмаган муҳаббат изҳоримни унга маҳалладош йигитларга тўкиб солгандим, энди ошқора бўлган муҳаббатимдан ғурурланиб, йигитлар кўзига тик боқардим. Кутилмаганда, менинг сўзларим нашъа қилгандек, барваста йигит кулимсиради.

— Кузатиб қўйиб, кеч пайти ёлғиз ўзинг қайтишга қўрқмайсану, севгингни изҳор қилишдан қўрқасанми? Хай, майли, бир йигитнинг бир қизни севишга ҳаққи бор. Фақат у ўз севгисига бир умр вафодор бўлса. Ниятинг шу бўлса, омад сенга ёр бўлсин. Аммо бундан кейин бизнинг маҳалламизга тинч келиб-кетишинг учун сен бизга сўз бер. Сенинг шоирлигингга учган, балки бошқа бирон жиҳатларингни ҳам ёқтирган Саломатни ҳеч қачон алдаб ташлаб кетмасликка, агар у ҳам сенга мойил бўлиб, ота-онаси ҳам рози-ризолик берса, уйланиб, бир умр вафодор эр бўлишинг ҳақида бизга сўз бер!

— Сўз бераман!

— Шоир бўлса, ёзиб берсин, — деди шу пайтгача индамай турган бирови. У, афтидан, дўппослаш умидида келган, ишнинг тинч битаётганидан норозидек эди.

— Уйғурча ёзишни биласанми? — сўрашди мендан.

— Йўқ, сизлар ёзиб беринглар, мен кўл қўяман, — дедим.

Қасамёд сўзларини араб алифбосида уйғур тилида ёзиб, менга ўқиб беришди. Мен бажонудил имзо қўйдим. Сиёҳ ўрнига юрак қоним томгандек эди гўё.

— Бу бошқа гап, — деди жўрабоши менинг хатти-ҳаракатимдан қониққандек. — Энди бу лафзингга содиқ бўл. Йигитнинг лафзи улуғ. Лафзига хиёнат қилгани унинг ўлгандир.

Улар мен билан тинч хайрлашишди. Шу-шу мен бу маҳаллага эркин келиб-кетадиган бўлдим. Ҳатто баъзида одамларнинг бир-бирига мен ҳақимда «шоир йигит, бўлажак куёв» дея гапиришганини эшитар эдим. Дунёда мендан бахтли одам йўқ эди. Ҳа, Саломатхон билан бирга бўлган йилларим ҳаётимнинг энг бахтиёр палласи эди...

Турсунбой ака кўзларига қуюлиб келган ёшни тиёлмай, биздан хижолат бўлгандек деди:

— Узр, бу ҳақда шу пайтгача ҳеч кимга сўзламаган эдим. Бугун Абдусаттор чизган расм сабаб бўлиб, ҳам сизлар сўраганларингиз учун кўнглим тубида ардоқлаб келаётган армонли хотираларимни баён қилдим.

Бу тарихни ковлаштирган асосий айбдор бўлганим учун, гапни бир муддат бошқа мавзуга буришга уриндим:

— Мана шу девзира гуручини Фарғона водийсидан бошқа жойда етиштириб бўлмайди дейишади. Аммо 17-асрда Ҳиндистоннинг бир вилоятида экилар экан. Бу маълумотни мен Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор», яъни «Сирлар денгизи» асари қўлёзмасида учратдим. Ўша пайтдаёқ шухратли гуруч бўлса керакки, алоҳида таъкидлаб ёзибди.

— Ҳиндистонга уни Бобур олиб берган бўлиши мумкин, — мулоҳаза билдирди Абдусаттор. — Бобурнинг Фарғона мева ва экинларини Ҳиндистонда ўстиришга катта эътибор бергани маълум. Ўша вилоятнинг иқлими девзира экишга мос бўлгандир.

Ошдан сўнг бизнинг унсиз сўровимизга кўра Турсунбой ака ҳикоясини давом эттирди:

— Ўзбеклар асосан Ўш ва Жалолобод вилоятларида яшаши ҳисобга олиниб, ўзбек тилидаги газета таҳририяти Ўшга кўчирилганида, ўз касбига меҳр қўйган Саломатхон ҳам Ўшга кўчиб келди. Бу пайтда онаси вафот қилган бўлиб, отаси қизини бениқоя севар эди. Ўғиллари бўлса-да, у ҳам Саломатхон билан Ўшга келди. Тўй қилдик. Янги оила бўлса-да, моддий жиҳатдан ҳам яхши яшардик. Чунки энди Саломатхон ўз касбида устоз бўлиб, ўзбек, қирғиз, рус тилидаги матнларни аъло даражада териб, икки сменада ишлаб катта маош оларди. Шу сабабли мен бошқа журналистлар каби вақтимни тинимсиз хабару репортажлар ёзиб қалам ҳақини кўпайтиришга сарфламасдан ўзбек, қирғиз, рус ва жаҳон болалар адабиётини имкон қадар чуқурроқ мутолаа қилиб, ўзлаштириб олишга тиришардим. Бу жиҳатдан менга хотинимнинг мадади беқиёс бўлди. Фарзандлар кўрдик. Устозлар маслақатига кўра Тошкентга кўчиб келдик. Ижара уйларда яшаганимизда ҳам менинг ҳамдардим, таянчим, қисматдошим Саломатхон эди. Вафотидан сўнг ҳам унинг азиз хотираси менга ҳамиша ҳамроҳ...

Меҳмондўст хонадонни тарк этиб хайрлашаётганимизда суратдаги Саломатхон ая ҳам гўёким бизни мулойим нигоҳ билан кузатиб қолаётгандек эди.

МАНГУ АРМОН

Бир неча йил бурун ҳамкасб дўстларимдан бири ўз ўрнига Қозоғистоннинг Оқсув шаҳридаги ўқитувчилар тайёрлайдиган коллежнинг сиртқи бўлими талабаларига ёзги сессияда икки ҳафта тарих фанидан дарс ўтиб келишимни илтимос қилди. «Бир сабабга кўра мен ўзим боролмайдиган бўлдим — деди у. — Сиз эса таътилдасиз. Мен қўнғироқ қилиб қўяман. Сизни кутиб олиб, ётоқ билан таъминлашади».

Мен бир оз ўйланиб туриб рози бўлдим. Оқсув шаҳри Сайрам туманининг маркази бўлиб, қадимда Исфижоб, Ўрунқент, Сарём каби турли номлар билан аталган Сайрам шаҳри ҳам шу туманда жойлашган. Тарихийлиги назарда тутилиб, туманга ҳам унинг номи берилган. Қадамжолар, зиёратгоҳ жойларнинг кўплиги жиҳатидан Сайрамнинг исталган бошқа тарихий шаҳарлар билан рақобатлаша олиши тарихчи сифатида каминага маълум эди. Бу шаҳарни зиёрат қилиш иштиёқи ва баъзи бошқа жиҳатлар масалани узил-кесил ҳал қилди. Бошқа жиҳатларнинг асосийси шу эдики, чўғи пастроқ бўлган таътил пулини деярли бутунлай сарфлаб бўлаёзган эдим-у, таътилнинг ўзи тугашига ҳали анча бор эди.

Хуллас, ҳам зиёрат, ҳам тижорат дея чегарадан ўтиб, Чимкент вилоятидаги Оқсув шаҳрига йўл олдим. Етиб келганимнинг эртасигаёқ тарих факультети сиртқи бўлими ўзбек гуруҳи талабаларига ўрта асрлар тарихидан дарс ўтишни бошладим. Дастлабки кунлар дарсдан сўнг Оқсув шаҳрининг ўзини айландим. Кунлар иссиқ бўлгани учун шаҳар яқинидан оқиб ўтувчи Оқсув дарёсида чўмилишни бирон кун ҳам канда қилмадим. Бу дарё оқ рангли тоғ жинсларини оқизиб келганиданми, суви гўёким бўр қўшилгандек оппоқ эди. Яқиндан кун эрталабдан Сайрамга жўнаб, кун бўйи ўндан ошиқ зиёратгоҳни айланиб, кечкурун ҳориб-чарчаб Оқсувга қайтдим.

Таҳсилнинг иккинчи ҳафтаси бошлангач, талабалардан туманда яна қандай диққатга сазовор жойлар борлигини сўрадим. Равшан исмли йигит Оқсув яқинидаги қадимий қишлоқ — Манкентда тарих ва ўлкашунослик музейи борлигини айтди. Равшан ўзи манкентлик экан ва дарсдан сўнг музейга бирга боришга келишиб олди.

Равшан ўрта бўйли, сочлари жингалакка мойил чиройли йигит. Диққатни дарҳол тортадиган жиҳатлардан бири унинг кўзларидаги маъюслик ифодаси эди. Бу ифода кўзларининг туб-тубидан келаётгандай туюлар, баъзан дарс орасида ҳазил-хузул гаплар айтилиб, Равшан барча қатори кулимсираганида ҳам кўзларини маъюслик тарк этмасди. Дарсда саволларга яхши жавоб берса-да, овозида ҳам ҳазинлик, ҳатто бир оз асабийлик сезиларди.

Манкент Оқсувга шундоққина ёндошиб тургани учун, менинг истагимга кўра, пиёда йўлга тушдик. Оқсув марказидан Манкент йўлига қараб бурилганимизда Равшан дўкондан бир қути сигарета сотиб олди. Устозларга хос оҳангга насиҳат қилдим:

— Шу савилни ташласангиз бўлмайдами? Ҳам соғлиққа, ҳам ҳамёнга зиён-ку!

Равшан маъюс кулимсираб деди:

— Асли ўзи чекувчи эмас эдим мен. Бошлаганимга бир йил бўлди.

— Нега бошладингиз? Биров мажбур қилдими?

— Шу... бошимга бир иш тушди, домла.

— Нима иш тушди? Бўйдоқ экансиз, рўзғор, бола-чақа ташвишларидан ҳали озод бўлсангиз.

— Уйланмоқчи бўлганимда тўйдан олдин қайлигим вафот этди.

— Наҳот? Нега? Қандай қилиб?

Равшан хўрсиниб деди:

— Бахтсиз ҳодиса туфайли. Бир неча киши машинада кетишаётганда аварияга дучор бўлишган.

— Худо раҳмат қилсин. Қандай ёмон ҳодиса-я! Кечирасиз, ўзим билмай ҳаётингиздаги қайғули воқеани сизга эслатиб қўйибман.

— Ҳечқиси йўқ, барибир мен буни эсламаган кун, соат ёки лаҳза йўқ.

Биз бир оз индамай юрдик. Равшаннинг доимий маъюслиги сабаби менга энди аён бўлган, аммо унга қандай тасалли беришни билмас эдим. У сигарет қутисини ҳали очмаганини кўриб дедим:

— Майли, чекаверинг. Вақти келганда ташларсиз балким.

Равшан «раҳмат, домла» деди-ю, бир дона сигаретни ёқди.

— Қайлигингизни севармидингиз?

— Ҳа, биринчи синфдан буён. Ўн йил бир партада ўтирганмиз.

Олдинига «бечора йигитнинг ярасини тирнамай қўя қолмай, суҳбатни бошқа мавзуга кўчирган маъқул» деб ўйлаган бўлсам-да, беихтиёр берилган саволимга олган бу жавобдан сўнг Равшаннинг муҳаббати тарихига қаттиқ қизиқиб қолдим. Ўтироф этишим керакки, қизиқишим сабабларидан бири ҳикоя, ҳатто қиссага ўхшаш баъзи нарсалар қоралаб юришим эди. Қаламкашлик касалига чалинган одам турмушдаги ҳар бир ҳодисадан ўзига ижодий материал излаши маълум.

— Мени кечиринг, Равшан, лекин мен бошингиздан ўтган воқеаларни имкон қадар тўлароқ, тафсилотлари билан эшитгим келяпти. Агар сир бўлмаса, бир бошдан ҳикоя қилиб берсангиз. Ҳам йўл қисқаради, ҳам бир оз бўлса-да, кўнглингизни бўшатиб оласиз.

— Майли, домла — деди Равшан ва ярим чекилган сигаретни ерга ташлади.

Бу пайтда биз Оқсув чеккасига етдик ва кўз олдимизда Манкент қишлоғи намоён бўлди. Намоён бўлгандаям бор бўй-басти билан, бутунича. Чунки Оқсув тепаликда бўлса, Манкент паст текисликда жойлашган. Боғ-роғлар билан ўралган ҳовлилар, полизлар, олтинранг буғдойзорлар кафтдагидек кўринар, чор-атроф доирасимон қир-адирлар билан ўралгани учун гўёким

улкан лаганга моҳир рассом томонидан қишлоқ манзараси ишлангандай таассурот қолдирарди. Мен бу манзарага бир неча дақиқа маҳлиё бўлиб қолдим. Ғир-ғир шабада эсар, Равшаннинг дардли ҳикоясини бағрига синдириш учун замин кенгайиб кетгандек эди.

— Бу шундан бошланган... Мен илк бор биринчи синфга борганимда ўқув йили бошланишига бағишланган тантанали тадбирда менинг ўнинчи синфда ўқийдиган акам ўша қизчани елкасига ўтиргизиб даврани айланган ва қиз биринчи кўнғироқни чалган эди. Уни ўшанда таниганман ва ўша илк бор кўрганимдаёқ яхши кўриб қолганман. Ўқитувчимиз «ким ким билан партадош бўлишни хоҳлайди» деганда дарҳол унинг ёнига ўтириб олганман. У билан биринчи синфнинг биринчи кунлариданоқ жуда иноқ бўлиб қолдик. Танаффузда ҳам бир-биримиздан ажрамасдик ҳисоби. Катта танаффузда уйимиздан олиб келган нон ва бошқа егуликларни бирга ердик. Байрамларда албатта откриткалар ёзиб бир-биримизни табриклардик. Дарсдан сўнг мен уни уйигача кузатиб кўйиб, сўнг уйимга кетар, эрталаблари ҳам мактабга бирга келардик. Ўқиган китобларимиз ҳам бир хил бўлиб, аксари муҳаббат мавзусида эди. Дарсни ўзлаштиришимиз ҳам қарийб бир хил бўлиб, ўқитувчилар ҳазиллашиб «буларнинг биттаси олган баҳони иккинчисига бемалол сўрамасдан кўйиш мумкин, чунки жавобида барибир фарқи бўлмайди» дейишарди. Бизнинг муносабатимиз барчага маълум, билмаганлар, доим бирга юрганимиздан, қариндошларнинг болалари бўлса керак, деб ўйлашарди. Болалигимда «катта бўлгач, кимга уйланасан» деб сўрашганда, мен ҳеч иккиланмай Зилюлага деб жавоб берардим. Аминманки, Зилюла ҳам бундай саволларга шундай жавоб берган.

— Катталар ҳазил қилиб сўрашса, сиз ростини айтиб қўя қоларкансиз-да?

— Ҳа, шундай. Фақат болаликда эмас, улғайганимда ҳам шу жавобни берардим, чунки бундан бошқача бўлишини сира тасаввур қилолмасдим.

— Мактаб ёшида севишганларни ёқтирмайдиган муаллимлар ҳам бўлади. Умуман, ўқитувчиларнинг кўпчилиги шунақа. Тарбиявий соатларда сизларни «тартиб»га чақиришмаганми?

— Йўқ, бирон марта ҳам. Чунки бизнинг муносабатимиз одоб доирасидан ташқари ҳар хил фикр-ўй, гап-сўз ва хатти-ҳаракатлардан йироқ эди.

— Энди, ҳар ҳолда юқори синфларда, севги фильмлари таъсирида бўлсаям, сизларда ҳам романтик учрашувлар бўлгандир. Масалан, илк бор бўса олиш каби...

Сал беадабона гап ташлаганимни англаб турардим. Аммо бу ўринда ҳам қаламкашга хос ҳар бир нарсани икир-чикиригача билиб олиш истаги андишадан устун келди.

— Йўқ, бирон марта қўлини ҳам ушламаганман, — деди Равшан қатъий равишда. — Биз бу мавзуларда суҳбатлашмаганмиз ҳатто.

— Эртакдан ҳам ўтиб кетди-ку буёғи. Шу замонда шунчалик ибою ҳаёга қойил! Бундай нарсалар борлигини ҳам билмасдик, дерсиз ҳали...

— Борлигини билардик. Лекин на менда ва на унда бундай истақлар бўлган. Биз бундан уялардик. Кейин, ўпишиб-кучоқлашадиганлар бир-бирларидан тез совиб, ажраб кетишганини ҳам кўп кўрган эдик.

— Унинг ўлимини эшитгач, қандай ҳолатга тушдингиз?

— Мен аввалига ишонмадим. Мактабни битирганимиздан сўнг бир йил ўтгач, биз бир-биримизга фотиҳа қилинган ва тўйга санокли кунлар қолган эди. Бир дўстимнинг тўйи бўлаётганда мен уни келишилган жойда кутдим. Бир ҳафтадан бери кўришмаган эдик. Аммо ўн бир йил мобайнида у биринчи марта аҳдлашилган вақтда келмади. Мен анча кутгач, бир оз хафа бўлиб уйга қайтдим. Эртасига бир тенгдошим менга шу хабарни айтди. Лекин унга ишонмадим. Чунки кўпинча ёлғон гапирарди. Кейин бошқалардан ҳам эшитдим. Машинада беш киши бўлган. Машина катта тезликда ағдарилган ва уч киши ҳалок бўлиб, бошқалар ҳам оғир жароҳатлар олишган.

Ўшанда юрагимдан бир нарса узилиб тушгандек бўлди. Аммо мен ҳамон ишонмасдим. Ишнолмасдим... Жаноза бўляпти, аммо мен кўзларим билан аёллар орасидан уни қидираман. Бир пайт таъзияга келганлар орасида шу гап ёйилиб қолди: «Марҳуманинг кўзи ҳеч юмилмаепти экан. Қариялар айтишдики, шўрлик қиз азиз бир кишисини интиқ бўлиб кутяпти, уни албатта боши устига келтириш керак».

Мени суяб тобут олдиға олиб боришди ва Зилола юзини очишди. Бошининг тепа қисми жароҳатланган, юзи бутун бўлиб, айрим жойларининг териси сидирилган ва бир неча тиши синган эди. Бирдан кўз олдим қоронғилашиб қолди... Ўзимга келганимда мени ҳовлиға олиб чиқишган ва сув ичиришаётган эдилар... Бир неча кунгача мутлақо ухлаёлмадим.

Равшан ҳикоясини тугатгач, Манкент қишлоғини оралаб анчагача индамай бордик. Афсоналардағина бўладиган бениҳоя покиза ва маъсум ҳамда шу қадар ғамгин муҳаббат қиссаси менга қаттиқ таъсир қилган эди.

Ўн бир йил ўзларига доғ туширмай, муҳаббатларини садафдаги дурдек ардоқлаб юриб, энди бир-бирларига етдим деганларида нега тақдир уларга бу аччиқ қисматни раво кўрди? Шундай гўзал муҳаббатни ато этган Аллоҳ унга турмуш ғуборлари кўнмасдан абадий мусаффо ҳолида қолишини истадими ёки?

— Аллоҳ сизга сабр-тоқат берсин, — дедим хўрсиниб. — Уни мангу йўқотдим, деб кўйинманг асло. Бир кун келиб, руҳларингиз учрашади.

— Менинг бунга ишончим комил, домла.

— Шундай муҳаббатга сазовор бўлган одамнинг иродаси ҳам шунга яраша бўлиши керак. Ўқишга кириб тўғри қилибсиз. Бошига қандай фожиа тушмасин, одамнинг тарки дунё қилиши муносиб эмас. Вақт ўтиб, кўнгил яралари бир қадар битгач, уйланасиз. Оилавий ҳаёт, фарзандлар қувончи сизга тасалли бўлади.

— Ҳа, гапларингиз рост. Уйдагилар мени ғамдан тезроқ фориг бўлар деб, бошқа қиз топиб уйлантирмоқчи бўлишди. Лекин улар совчиликка борган барча ҳамқишлоқларимиз рад жавобини беришди. Одамлар бу энди Зилолани эсдан чиқаролмайди, бошқа хотин билан яхши яшаб кетолмайди дейишаркан. Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман.

— Ҳали ўқишингизни тугатишингиз керак. Сиз муҳаббатга муносиб ва севишга қодирсиз. Ажаб эмас, қалбингизга яна муҳаббат кириб келса. Ўша муҳаббатни кутиб яшанг ва унинг келишига ишонинг.

Менинг бу сўзларимдан сўнг Равшан ишонқирамагандек маъюслик билан қараб қўйди, аммо ҳеч нарса демади.

Музейни томоша қилиб, қишлоқ тарихи билан танишаётганимда ҳам маҳзун қисса ҳаёлимдан кетмас, у Манкентни назаримда янада улугвор қилиб кўрсатарди.

Қайтишда Равшан мени астойдил уйига бир пиёла чойга таклиф қилди. Лекин мен яна бир йўлим тушганда кирарман деб унамадим. Чунки бугунги кун таассуротлари мен учун кутганимдан ҳам зиёда бўлган эди.

ТҮРТЛИКЛАР

* * *

Умринг уч фаслга бўлинар, билсанг,
Ўтмиши — кечадир, борлиги — бугун.
Умрингнинг эртасин кўрмоқчи бўлсанг,
Бугуннинг ўтишин тилагин бутун.

* * *

Ойнинг юзидаги доғ — холинг бўлиб кўринди,
Бунча тотли ҳаёт, оҳ, болинг бўлиб кўринди?!
Нуқсонлар надур, ногоҳ, озор надур, билолмам,
Муҳаббат тубсиз бир чоҳ, золим бўлиб кўринди.

* * *

Қизик, кўрдим чархнинг гардишларини:
Бири ёзганини бир ёдлайди.
Шукр деб, дунёнинг ташвишларини:
Бири кўтаради, бири доллайди.

* * *

Ёшлигингда, барча зина бирдай туюлар,
Кексайганда, биринчи ҳам қирдай туюлар.
Қанча билсанг, шунча жумбоқ дунё ишлари,
Охирига етиб бўлмас, сирдай туюлар.

* * *

Йиқилмайин, туrolмай қолишимдан кўрқаман,
Бошимни қўйган ўшал болишимдан кўрқаман.
Кеч бошладим юришни дилларнинг манзилига,
Етиб бора олмасдан, ҳоришимдан кўрқаман.

* * *

Дилга тушар экан бирламчи бари,
Сўнгра ўтар экан дилдан тилларга.
Ажаб, демаскан ёш, демаскан қари,
Лаҳза тенг бўларкан ҳатто йилларга.

*Аюбхон
Муҳаммадий*

КУТЛОВ

*Умарали Норматов,
филология фанлари доктори,
профессор*

ШАФФОФ ТУЙГУЛАР КУЙЧИСИ

Адабий жараён, ижодкор қисмати ҳеч қанақа қолипларни тан олмайдиган ноёб ҳодиса. Баъзи ижодкорлар биринчи асари биланоқ чақмоқдек яшнаб, адабиётга ёниб киради, илк асари биланоқ эл оғзига тушади. Бошқа бир қалам аҳли эса узоқ йиллар машаққатлар чекиб, излай-излай, охири, излаганини топади. Адабиёт оламида бунга мисоллар кўп. Ўтган асрнинг етмишинчи йиллар авлодига мансуб Ўткир Раҳмат айни кейинги тоифага мансуб ижодкор. Шоир таржимаи ҳолида эслатиб ўтганидек, эсини таниганиданоқ табиат, гўзаллик, шеърият шайдоси бўлиб улғайган, оилавий муҳитда бедилхонлик, навоийхонлик, машрабхонлик руҳида тарбияланган. Мактабда нозиктаъб адабиёт ўқитувчилари унинг Навоийга, умуман, шеъриятга бўлган меҳри ва ҳайратини янада оширган. Айниқса, Ҳамид Олимжон унинг жону дили эди. Шоирнинг деярли ҳамма шеърларини ёд олганди. Шу орада ўз-ўзидан калбидан шеърлар куйилиб кела бошлаган, тўртинчи синфда ўқиб юрган кезлари шеър машқига уринган. 1961 йили, яъни, 12 ёшида туман газетаси «Шарқ тонги»да илк шеъри дунё юзини кўрди. Мактабни тугатиб Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат Университети филология факультетида таълим олди. Ўзи эътироф этганидек, Улуғбек жилғаларидан барпо бўлган, Навоий нафаси уфуриб турган, Усмон Носир қалби тафти тушган даргоҳда қайта тугилиб, қайта бунёд топгандай бўлди; таниқли адабиётшунос Нуриддин Шукуров тарбиясида «Назм ва наво ганжинаси»га калит излашда давом этди, аммо шоирликка даъво қилишдан ўзини тийди, шеър, сўз масъулияти уни шундай йўл тутишга ундади. Устознинг: «Калит ўз қўлингда бор, лекин у ҳали товлангани йўқ. Сенинг вазифанг уни товлантириш, сўнг хазинага қўл уриш», деган пандини ҳеч унутмади, Омон Матжон, Уллибиби Отаева, Мукаррама Фафорова, Жонибек Субҳонлар даврасида қалам тебратди, устоз тавсиясига кўра, «Шалола» шеърият анжуманига бошчилик қилди. Ўқишни тугатиб, катта ҳаётга йўлланма олди.

Гарчи шоир шеърлари 70—80-йиллари газета ва журналларда, алманах ва жамоа тўпламларида бетиним босилиб турган бўлса-да, уларни тўплам-китоб ҳолига келтиришга шошилмади; илк шеъри матбуот юзини кўргандан 26 йил ўтиб, 1987 йили илк тўплами - «Ирмоқ»ни чоп этишга журъат топди. Ҳали матбуотда бир-икки шеъри чиқмай туриб, илк машқларини китоб қилишга шошиладиганлар сони кўпайиб бораётган ҳозирги кунларда Ўткир Раҳматнинг бу борада тутган йўли ниҳоятда ибратлидир.

Гапнинг очиги, Ўткир Раҳмат қирчиллама қирқ ёшига етганида, айни истиқлол йилларида ҳар жиҳатдан етилди, очилди. Жамоат ишлари билан баробар шоир ижодий фаолиятни ҳам изчил давом эттираётир, истеъдодининг янгидан-янги қирраларини намоён этаётир. «Соғинч» (1991), «Жилға» (1992), «Райҳон ҳиди» (1993), «Шукрона» (1996), «Кўзим қорачиги»

(1996), «Ой ёғдуси» (1998), «Хаёл ифори» (2008) китоблари шеърхонлар қалбидан ўрин олди. Шу тариқа. эътиборга сазовор аксар асарлари истиқлол йилларида рўёбга чиқди, бўғзида қолиб кетган сўзларини тўлиб-тошиб айтишга чоғланди.

Занжирлардан эрким бўшалди,
Орзуларим бир-бир ушалди.
Офтоб кулиб, юз очди ҳилол,
Мангу яша энди, истиқлол! —

деб ёзганида шоир, дил қаъридаги асл туйғуларини тўкиб солади. Айниқса, «омадли имкон» - дил истар оқимга келиб қўшилиш, истиқлол бунёдкорлари сафида туришдек бахт насиб этганидан ўзида йўқ қувонади, бундан беором қалби таскин топади:

Кўксимда сиғмайди ажиб бир нолон,
Ненидир зор излаб, куйдай эшилдим.
Тақдирда бор экан омадли имкон,
Дил истар оқимга бориб қўшилдим.

Истиқлолни бу хилда олқишлаш ҳаёти ва ижодий тақдири шу қутлуғ тарихий ҳодисага туташ шоиргагина насиб этиши мумкин. Бу ҳол шоирнинг Ватан, истиқлол туркумидаги шеърларига алоҳида кўрк, файз бахш этади.

Ўткир Раҳмат шеърларида истиқлол тушунчаси ҳамиша Ватан, кўз, қалб, юрак, она, муҳаббат каби одам боласи учун энг азиз, энг юксак, нурли туйғулар билан ёндош ҳолда келади, шоир уларни асло бир-биридан айро ҳолда тасаввур этолмайди.

Ватан - сен кўзимсан, борсанки - ёруғ,
Ҳам оташ қалбимсан - даргоҳи юрак.
Сен нурли - истиқлол буюк ва улуғ,
Ватан, сен - онамсан ҳаммадан юксак...

Ўткир Раҳмат ижодида учқур хаёл орқали тикланган яқин ва узоқ ўтмиш хотираларига оид шеърлари бутун бир туркумни ташкил этади. Улар орасида, айниқса, «Гуласал» билан «Гўри Амир» алоҳида ажралиб туради. Иккинчи жаҳон уруши даврининг фронт орти фожиалари ҳақида насрда ҳам, назмда ҳам кўп ва хўб ёзилган. Аммо «Гуласал»даги фожиа талқини бетакрор, беқиёс. Ўткир Раҳмат асарда акс этган уруш даври воқеаларидан 4-5 йил ўтиб дунёга келган. Аммо хаёлан у ўзи кўрмаган давр ичида айни ўша давр одами, аниқроғи, болакайи бўлиб яшайди, сўзлайди, қалб дардлари, болакайга хос алам-ўқинчларини тўкиб солади. Шеър тузилиши, фожиавий-драматик асоси, ифода тарзи жиҳатидан баллада жанрига яқин туради. Уруш тинкани қуритган кезлар. Қишлоқдаги икки оиланинг мурғак фарзанди -ўспирин билан қизалоқ далада сигир боқиб оила тебратиш гамида ака-сингил тутинган, бир-бирига суяниб қолган, чуғурчукдай чуғурлашиб ўзлари ҳам сезмаган нималарнидир орзу қилишади. Шу орада кўнгилсиз ҳодиса юз беради. Ҳодиса манзараси ихчам, лўнда, ўта таъсирчан:

Қовоқлари - бодом,
кўзларида ёш - маржон,

юзлари - нимранг оқ гулдай
бир куни уйидан
чиқиб келди Гуласал.
- Дадамдан қора хат келибди,
аза ошга сарф қилиш учун
ойим...
сигирни бозорга олиб
кетди.

Қизалоқ отадан жудо, боз устига икки мурғак қалбни боғлаб турган
восита - сигир ҳам энди йўқ. Шунда ўспириннинг катталардай жўмардлиги
тутиб, қизалоқ кўнглини кўтариши вазиятни ўзгартириб юборади:

Шунда,
юзига ранг югурди,
кўзи юлдуздай порлаб,
ўз акасига эркалангандай
эркаланди мени қучиб
Гуласал.

Ўша кезларда улар кўнглида уч берган камтарин орзу-ҳаваслар ифори
ҳам ихчам, содда — самимий ифода этилади:

Катта бўлсак
Гуласалнинг дадасидай ўлмасликка,
ёмон одамлардай бўлмасликка,
сигирларни сотмасликка
иккимиз ҳам
чуқур-чуқур хўрсиниб
аҳд қилиб қўйдик.

Барибир, жудолик, муҳтожлик изтироби ўз ишини қилади. Шаффоф,
бокира мурғак қалб бундай мусибатни кўтаролмайди. Асарнинг давомини
ўқиганда, фожей қисмат манзарасидан огоҳ бўлиб ўзингизни кўярга жой
тополмай қоласиз.

Ўспирин билан қизалоқ орасида ҳали севги деб аташга эрта -эндигина
куртак туга бошлаган, ҳали тўлиб етилмаган, гул очиш, япроқ ёзишга
улгурмаган бокира самимий мулоқотлар ифодасидан юраклар ҳаприқади.
Ҳижрон ва муҳтожлик оғриқларига дош беролмай ўлим тўшагида ётган
қизалоқнинг умри шомида ўспиринни йўқлаши, видолашув дақиқалари,
ўша аянчли дақиқаларда қизалоқ хаёлида чақнаган умид, тенги йўқ умид
ўқувчини ларзага солади:

Алаҳлаб ётарди
тўшакда Гуласал,
эрта узилган гунчадай сўлиб...
- Акажон...
сигирим қайтиб келди...
дадам ҳам ёзди оқ хат...
қани нон... дадажон!..
Юраклар анордай эзилди бу оҳдан!

Гуласал узилди...
Қовоқлари - бодом,
кўзлари - илҳақ,
юзлари оппоқ гулдай,
лабида қотган сўз:
                  СИГИРИМ,
                  ОҚ ХАТ,
                  НОН!
Тўшакда ётарди Гуласал,
асалим!

Воқеаларнинг ўспирин тилидан берилиши, айниқса, ўспириннинг сўнгги қалб нидоси ниҳоятда ўрнига тушган. Асарнинг бош пафоси ўспирин онасининг мана бу сўзларида аниқ ва равшан ифодасини топган:

Гулдай қизча шундай
бўлмасмиди,
уруш бўлмаганда,
паймонаси тўлмаганда...

«Гўри Амир» шеъри сарлавҳаси остида «1941 йил 21 июнь» деб изоҳ берилган. 21 июнь якшанбага ўтар кечаси XX аср тарихидаги энг мудҳиш тун. Айни ўша тунда иккинчи жаҳон уруши бошланди, айни шу тунда жаҳонга машҳур саркарда Амир Темур руҳи покига суиқасд қилинди, унинг қабри очилди. Шеърда айни шу мудҳиш туннинг шоир Ўткир Раҳматга хос руҳий манзараси кўлами чизилади:

Ўтганларнинг руҳлари - юлдуз,
Сомон йўли - шаҳид лашкарлар.
То тонггача узмадилар кўз,
То тонггача безовта улар!

Шеър ана шундай мислсиз хавотирлардан дарак берувчи ҳаракатдаги залворли сатрлар билан бошланади. Бу алам-ўкинчларга тўла туйғулар силсиласи кучайиб бораверади, «хўрсинади юраклар тўлиб», «эзилади сонсиз бағирлар», «юлдузлардан кўз ёши бўлиб тўкилади ёғду - ёмғирлар!» Ҳайронликда чинор бош ушлайди, кўноқлари шох орасида қушлар ухламай тонг оттиради; миноралар тани муздай қотиб, тонг отгунча қон ютиб чиқади. Ниҳоят, шеърнинг еттинчи бандига келиб бу мудҳиш хатарнинг сабаби аён бўлади. Бу масканга Худо беҳабар кимсалар каманд ташлаган. Сўнг, замоннинг бундайин бедодлиги туфайли шоир қалби оёққа туради, тўлиб-тошиб ҳайқиради:

Замонанинг кирдикоридан
Азоб чекди тириклар гоҳи.
Руҳлар тинчмас дил озоридан,
Қабрларнинг недир гуноҳи?

Қўрқувларни қилдилар ато,
Тилин тишлаб ҳақ сўзни айтмас.
Бу тузумнинг дастидан, ҳатто,
Ўтганлар ҳам гўрда тинч ётмас!

Охирида яна шеър бошидаги «сомон йўли - шаҳид лашкарлар» ҳолати-манзарасига қайтилади; бошдаги бандда улар «то тонггача безовта» бўлиб чиққани айтилган бўлса, энди уларнинг «то тонггача йиғлагани» таъкидланади.

Узоқ ва яқин ўтмишнинг маломатли лавҳалари туркумидаги яна бир асар устида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Гап «Кўрқиз» драматик достони хусусида кетаётир. Муаллиф изоҳига кўра, асар воқеаси 70-йилларнинг охирларида бўлиб ўтади. Демак, «Гулсал», «Гўри Амир»дан фарқли ўлароқ, асар бевосита шоирнинг ўзи шоҳид бўлган ҳодисалар тўғрисида.

Муаллиф асар учун фавқулудда, қизиқарли сюжет танлаган. Достон қаҳрамони Маъсуда туғма кўр, чорак асрдирки, ёруғ дунё, яқинларини кўриш бахтидан бенасиб. Ниҳоят, қизнинг ота-онаси улуғ орзулари ушаладиган кунлар келади; чексиз орзу-хаёллар, тасаввурларга мойил шоиримиз ҳозирги ҳаётда кўрилмаган ҳодисани реалликка айлантиришга журъат этади. Моҳир шифокорлар тасодифан ҳалок бўлган одам кўзи гавҳарини туғма ожиз қиз кўзига ўрнатиб кўрқиз кўзини очишга муваффақ бўладилар. Кутилмаган улкан бахт, қизнинг, ота-онасининг, дўсту биродарларининг қувончи чексиз... Аммо бу бахт, қувончлар узоққа бормайди. Орадан сал фурсат ўтмай кўрқиз кўришга муяссар бўлган ёруғ дунё унинг учун зулматга, у кутган бахт оғуга айланади. Бутун фожиа шундаки, шу пайтга қадар оламни, одамларни покиза қалб кўзи орқали тасаввур қилиб келган қиз энди нопок, қаллоб, мунофиқ, муртад, малъун бир раҳбар кимса кўзи билан кўра бошлайди. Қиз кўзи олдида бири-биридан мудҳиш ҳодисалар гавдалана бошлайди. Мана шу мудҳиш ҳолатлар асарнинг драматик асосини белгилайди. Шу тариқа муаллиф 70-80-йиллар адабиётида мустабид тузум шафқатсизликлари ҳақида қаламкаш дўстларига ҳамоҳанг ўзига хос шафқатсиз достон яратишга муваффақ бўлади.

Махсус, жиддий таҳлил, талқинларга асос берадиган бу достоннинг хотима қисмида бош қаҳрамон дил изҳори, қалб амри ўлароқ қатъий қарори хусусида озгина тўхталиб ўтиш билан чекланамиз. Қиз ўзи учун энг азиз одамлари - ота ва онасига қарата дейди:

Чорак аср бу оламни
ўзга тасаввур,
Ўзгача бир меҳр билан
мен суяр эдим.
Иймон, виждон одамларнинг
ҳамроҳи дердим,
Покизалик, беғуборлик
мангу ёр дердим...
Онажоним, айтинг менга,
оқ сут бергансиз,
Нега ошпоқ ниятларга
губор тушаркан?
Отажоним, дунёда бор
ҳақиқат дея,
Парваришлаб ўстирдингиз
мен - ожизани.
Чорак аср бирор луқма
биров ҳақини
Уйимизга,
дастурхонга келтирмадингиз.

Ҳалол яшаб,
ҳалол ошаб
ўтишни менга -
Шу ожиза қизингизнинг
томирларига,
Отажоним, Онажоним,
қуйган сизмасми?!

Нопокликни, ноҳақликни асло ҳазм қила олмайдиган бокира қалбнинг - романтик қаҳрамоннинг мана бу қатъий қарори, жасорати ўқувчида ҳеч қанақа шубҳа уйғотмайди, ўшандай вазиятда бу ноёб шахс бошқача йўл тутиши мумкин эмас:

Энди билдим,
бегона кўз
мени тинч қўймас,
Қулоқ солмай,
бўйин эгмай,
яшай олмайман!
Кўрмаса ҳам ўша кўзим
гавҳари азиз,
Кўр кўзимнинг гавҳари-ла
кўрмоқ истайман,
Ўзга киши кўз гавҳари
менга керакмас!..

Шу тариқа Ўткир Раҳматнинг энг яхши асарларига хос қабоҳат билан асло мурасага бора олмайдиган шаффоф туйғулар Маъсуда тимсолида, унинг қалб нидоси орқали яна бир бор авж пардаларда янграйди...

Ўткир Раҳмат ҳақида ёзилган аксар мақолаларда шоир - табиат мусаввири, деган фикр айтилади. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов: «Шоир табиат билан қадрдон дўст сингари сирлашади, энг муҳими, у билан тил топиша олади. Шу маънода, Ўткир Раҳмат чин маънодаги табиат ошиғи сифатида тасаввур уйғотади», деб ёзади. Шоир Салим Ашур эса «Ўткир Раҳмат баҳор, ёмғир, томчи, қиш, қор, қўйинги, бутун табиатни инсон шуури ва қалбига таъсири манзараларини тадқиқ этувчи шоир», дейди.

Ниҳоят, бу туркумдаги яна бир асар - «Бир қуш бор...» шеъри ҳақида бир-икки оғиз сўз. Бу шеър ҳам «Гуласал» каби воқебанд, драматик -фожеий қисмат ифодаси жиҳатидан балладага яқин турадиган асар. Фарқли жиҳати шундаки, бу ерда она табиатнинг гаройиб мўъжизаси - сайроқи қуш фожиавий қисматидан ҳайратда, изтиробда қолган лирик қаҳрамон кечинмалари худди «Гуласал»дагидек ўқувчини ларзага солади, ўйга толдиради. Шоир асар учун олти-беш ҳижоли содда сатрлар танлайди; Чўлпон, Саид Аҳмад лирик ҳикояларини эслатадиган ҳодисани соддагина холисона сўзлаб бериш йўлидан боради. Йўқ, воқеани ҳикоя қилиб бериш деган ибора бу асар руҳига унча мос тушмайди, бу ҳол чинакам шеърий асар қимматини тушириб юбориши мумкин. Аслида, ҳодиса унда лирик қаҳрамон - ҳассос шоир нигоҳи, қалби орқали чинакам шоирона тарзда ифодалангани.

«Қушнинг хонишидан Маст эди боғ ҳам, Фунчалар жилмайиб Бағрин

очарди». Асар шундай дилтортар сатрлар билан бошланади. Шоир тезгина асл воқеага кўчади:

Сеҳрли наводан
Ўртанди бағир,
Ҳаяжон шодланиб
Измига олди.
Мен ипсиз боғланиб
Шу қушга охир,
Тузоқлар қўйдиму
Сўнг тутиб олдим.

Мана, энди қуш қисмати можаролари бошланади: эркинликка ўрганган қуш қафасдаги ҳаёт тарзига кўника олмайди, сув берса бепарво, донга қарамайди, тумтайиб қафасда бетобдай ётади, сайёд ёлвориб сўз айтса, жавоб ҳам қилмайди, бу ҳолат унинг қалбига тикондек ботади. Аммо у ахдидан қайтмайди, «Тақдирда не бўлса кўрарсан», дея қўл силтайди. Тақдирга тан бермай иложи борича, ўша митти жон ҳам охири вазиятга кўникади, аланглаб, ютоқиб сув ичади, қафасга бош уриб сўнг дон титкилайди, қанотин ёзганча қафас ичра сайраб учади. Бундан лирик қаҳрамонимизнинг қувончи чексиз: чунки, у мурод-мақсадига эришди. Ўша тобда бу ўжар, соддадил қаҳрамонимизнинг мана бу хулосаси қалбларни зир титратади:

Ҳаттоки куйларкан
Яралса имкон,
Қафасда қуш боқиб
Мен шунда билдим.

Ва шу билганидан қолмай қушчага эрта-кеч дон тутиш, сув беришда давом этади, сайроқи қушчага парвариш ёқаётганидан ўзида йўқ шод. Аммо инсон, барибир, инсон-да, охири у ҳам бу қилмиши учун ўзига виждони олдида ҳисоб беради. Авваллари шунчаки сайраш бўлиб туюлган қушнинг нолалари бир кун келиб дилини ёшлайди, «Шу митти жонимга Раҳм ҳам қилмай, Туткунда сақлайсан Одам боласи!» деётгандек туюлади унга. У инсофга келиб, одамлиги тутиб қушчани қафасдан озод қилади.

Озодлик...
Эркинлик...
Қанотга имкон,
Дил истар орзуга
Қовуштирар бахт.
Қушча ҳам боғида
Сайраб беармон,
Кенгликдан тўймайин
Учарди фақат.

Асарни шундай бахтли хотима билан тугатиб қўя қолиш ҳам мумкин эди. Бундоқроқ шоир шундай қиларди. Аммо, шоир Ўткир Раҳмат бунақа жўн йўлдан борадиган муаллифлар тоифасидан эмас. Уни қийнаган, қалбини ўртаган муаммо асар поёнида очилади, тўла намоён бўлади.

Лирик қаҳрамон кундалик турмуш ташвишлари гирдобида қафасни ҳам, сайроқи жонни ҳам унутиб юборган. Бирок:

Вожаб,
Бир куни
Эрталаб турсам,
Ўша қуш қафасда
Чўқирди донни!

Қизиқ, қушча ўз сайёдидан асло чўчимайди, хотиржам, мунчоқ кўзларида нур ялтирайди, чуғурлаб ўзича ўз тилида нимадир дейди. Сўнг, айтиб минг узр боғ томон учади. Боғида яйрайди, тинмай сайрайди, ошёни бағрида тонгни шом қилади. Ажаб:

Билибми гоҳида,
Гоҳида билмай,
Қафасда ўтириб
Ўтказар оқшом.

Бу ажиб ҳолат лирик қаҳрамонимизни аламли ўйларга толдиради:

Ажаб, бу қандай ҳол,
Қандай сир эди?
Шу қушга худойим
Берсин тўзимни.
Куну тун ўйланиб
Йиғлагим келди,
Шу қушча ўрнида
Кўриб ўзимни!..

Шу тариқа шоир бу ғаройиб қисса нақлидан ҳеч қанақа ҳисса - хулоса чиқармайди, одатдагидек ўқувчига ақл ўргатмайди. Аммо хушёр китобхон асарни ўқир экан, ўзини хаёлан албатта ўша митти қушча ва лирик қаҳрамон ўрнига солиб кўргиси келади. Асарнинг асосий юки ана шу сатрларга жойлашгандай туюлади. Ундаги самимий эътироф, шаффоф туйғулар қалбнинг нозик торларини титратиб юборади, одамни хушёр торттиради.

Ўткир Раҳматнинг ота-она, қадрдон сингил, болалик дўстлари, ўсмирлик йиллари ўтган она қишлоқ, бободехқон, олтмиш йиллик ҳаёт йилларида дуч келган яхши ва ёмон одамлар, қувончли ва нохуш ҳодисалар туфайли қалбида кечган ўй-мушоҳадалар, гоҳ қасида, гоҳ мадҳия, гоҳ ҳажвий-киноя, гоҳ қувноқ ҳангома, ҳазил-мутоиба шаклида тизилган сатрлар, назмлар ҳам талайгина. Қишлоқда туғилиб, ўсиб, не-не сўқмоқлардан ўтиб шаҳарликка айланган, шаҳарликка айланса-да, барибир, қишлоқликларга хос хислатларини йўқотмаган, сочига оқ оралаган чоғларида ҳам туғилган юртини, болалигини, болалигида орттирган қадрдонларини беихтиёр қўмсаб юрадиган тенгдош - замондош ижодкорларга хос кайфият унга ҳам хосдир. Шоирнинг:

Отам каби гўё қишлоғим,
Онам бўлиб кутар у ҳамон -

деган сатрлари шундай эътирофлардандир.»Бободехқонга» қасидасида яқин кечмишнинг фожеий манзаралари ихчам, лўнда ва таъсирчан сатрларда шундай гавдаланади:

Тоълелари куйганлар ўтди,
Ўтди қанча жувонмарг жонлар.
Бу кунларни орзиқиб кутди,
Кўз ёшига ботиб мижгонлар.

Ўз боғида ўзи бегона,
Кун кечирди гўё бир қарол.
Ўзга қўшиқ айлаб девона,
Сарсон кезди хитобу савол.

Фожей қисматнинг ечими ҳам деҳқончасига содда, лўнда ва таъсирчан:

Ҳамроҳ эса сабр, матонат,
Кўнгилларга берарди далда.
Мутеликнинг занжирин фақат.
Парчалаган истиқлол бўлди.

Ниҳоят, таниқли шоир Ўткир Раҳматнинг ижод йўли, шеърятига хос айрим жиҳатлар, бетиним изланишлар туфайли эришилган топилмалар хусусидаги кузатиш, мулоҳаза, таҳлил ва талқинларимизга хулоса яасак ҳам бўлар энди. Аммо, ижодкорнинг ўзи бизни бундай мушкулотдан халос этгани учун ундан миннатдормиз. Ўткир Раҳматнинг мана бу сатрлари мақоламызга яхшигина якун бўла олади:

Умр деган бу йўлнинг
Довонларидан ошдим,
Манзил томон гоҳ қувнаб,
Гоҳи ташвиш-ла шошдим.
Туйғулар кучоғида
Эзгуликни талашдим...
Йўлинг йироқ, мададни -
Дўстларингдан олгайсан.
Энг аввало, не деса,
Қалбга қулоқ солгайсан.
Гард инмаган бир шаффоф
Туйғу билан қолгайсан.

Ижоднинг машаққатли ва шавқли йўлида олтмиш ёшни нишонлаётган Ўткир Раҳматдан бундан буён ҳам қалбига, шаффоф туйғуларига содиқ қолиб, одамларга эзгулик улашишда давом этишини тилаб қоламыз.

*Набийра Тўрешова,
Қорақалпоғистон
халқ шоири*

**ҲАҚҚА ТЎҒРИ ЙЎЛНИ
КЎЗЛАБ**

* * *

Фаслларнинг қолмас ҳеч фарқи,
Сен-ла гўзал ҳаттоки хазон.
Шодлик ҳатто қишларнинг зарби,
Завқ бағишлар ёзги чанг-тўзон.

Асло қийинчилик сезмасман,
Сен бор ерда барчаси енгил.
Ҳатто қайғудан ҳам безмасман,
Сендан қувват олади кўнгил.

Сен борсанки, умрим гул, баҳор,
Дунё ишларининг фарқи йўқ.
Менга сулув кўринар жаҳон,
Дилгинамнинг зарра дарди йўқ.

* * *

Меҳр қалқир, ноз қалқир
Кўзларинг қийиғинда.
Юзларингда ёз балқир,
Нур ўйнар ёноғингда.

Ўжар сўзга куч бердинг,
Сўзлатмоқнинг қасдинда.
Юзга содда тус бердинг,
Сир олмоқ-чун, аслинда.

Сабрингни мен сўтарман,
Сергаклигим билдириб.
Қармоғинга кетарман,
Нақ ўзингни илдириб.

* * *

Сен менга гина қилиб
Баъзан бўй яширасан.
Ўзингга ҳийла қилиб
Қадрингни оширасан.

Эътибор қилмай мен ҳам
Сен томон қарамасман.
Ҳаттоки бирор қадам
Из босиб йўламасман.

Бардошинг етмай, охир,
Йўлимга тикиласан.
Изларнинг тушиб нархи,
Бағримга тўкиласан.

* * *

Яхшилигинг ҳаммага аён,
Яхши сўзлар юрар ортингда.
Бўлмаса ҳам дунёда поён,
Номинг қолар элнинг ёдинда.

Ном тўзмайди, олтинга ўхшаб,
Тилдан-тилга ярқираб кўчар.
Рассом чизган суратдек яшнаб
Эзгуликлар қаторин безар.

Мен ҳам лолман сенинг олдингда,
Яхшилигинг дилни лол айлар.
Тўкилай деб, тўлиб кафтимда
Денгиз каби муҳаббат қайнар.

* * *

Балки, сен саробдирсан
Мени алдаган?
Ўткинчи гирдобдирсан
Изи қолмаган?

Балки, сен ранг нурисан,
Гўзаллик сараси?
Балки, ёз ёмғирисан,
Фасллар ораси?

Балки, сен оппоқ қорсан,
Қўлда эриган?
Балки, сен порлоқ тонгсан,
Тун ичра тирилган?

Хўш, кимсан, билгим келар
Бари-барини?
Синайман, бажараман
Юрак амрини.

* * *

Сўзлардан кўрқаман сенинг олдингда,
Бир сўзни ортиқча айтадигандай.
Кўзлардан кўрқаман сенинг олдингда,
Юрак қиндан чиқиб кетадигандай.

Тезроқ ўтмоқ керак. Имкон излайман,
Билдиргим келмайди ички ёнғинни.
Нотаниш одамдай сўзлаб, сизлайман,
Пинҳон тутай дерман сендан дардимни.

Барибир, сен буни англаб оласан,
Ҳолатимни ўқир энг ўткир назар.
Жимликни бузолмай, ўйга толасан,
Нени буюрмоқчи тақдири азал?!

* * *

Биламан, сен мендан олиссан,
Узоқларда ўтар ҳар дамнинг.
Тўлқини йўқ совуқ оқимсан,
Пўлатдан ҳам кучли чидаминг.

Тоғ кўзгалар, сен кўзгалмассан,
Кутавериб аср ўтади.
Тўкилади кунлар эрта-кеч,
Умр поёнига етади.

Ҳаммамизга саркарда тақдир
Юракларга куч-қувват берсин.
Сени севиб тортган жабрларим
Сенга омон-эсон еткарсин, азизим!

* * *

Ҳар қадамда минг бир савол,
Қордай ёғиб, берар малол,
Жавоб кутар шу он дарҳол,
Шарҳи-минг бир дoston экан.

Саволларга жавоб излаб,
Ҳаққа тўғри йўлни кўзлаб,
Кетайин ҳақ сўзни сўзлаб,
Насибамга сочган экан, азизим!

Музаффар Аҳмад
таржимаси

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

*Дамин Тўраев,
филология фанлари доктори*

НАФИС СЕҲР БИЛАН ЖИЛОЛАНГАН ИЖОД

Атоқли шоир Мақсуд Шайхзода қайд этганидек, «ўзи ҳам, сўзи ҳам ўзбек адабиётига гоят мароқли ва порлоқ саҳифа бўлиб кирган» Ҳамид Олимжон ўтган аср ўзбек адабиётини том маънодаги бадиий ва халқчил асарлари билан бойитди.

Ҳамид Олимжоннинг қисқа лекин сермазмун ижодий фаолиятига назар ташланса, янги ўзбек адабиётининг қарийб йигирма йиллик мундарижаси кўз олдимиздан ўтади. Бу ижод намуналарида ўтган аср ўзбек адабиётининг ривожланиш йўлидаги мураккаб адабий жараённинг ғоявий-бадиий хусусиятлари ўз аксини топган десак, муболаға бўлмайди.

Ҳамид Олимжон туғма истеъдод соҳиби бўлган. Унинг дастлабки шеърларидаёқ, лирик қаҳрамон ҳис-туйғуларида ҳаётга фаол муносабат ўз аксини топа бошлаган эди:

*Биз — баҳор, қаршимизда қишлар бор,
Биз — олов, олдимизда сувлар бор.*

Ҳамид Олимжоннинг муҳаббат ва табиат лирикаси, бу лирикадаги қаҳрамонларнинг нозик туйғулари, бой маънавий дунёсининг самимий тасвирида ўқувчи кайфиятини кўтарувчи, уни ҳаётбахш кечинмаларга етакловчи бадиий-эстетик сира намоён. Масалан, шоир «Хаёлимда бўлдинг узун кун...» шеърида ўқувчини ҳар бир инсонда мавжуд бўлган севги дунёсининг руҳият манзараларида содир бўладиган инжа кечинмалар, дардли муҳаббат оламига олиб киради. Лирик қаҳрамон қалбида кечган соғинч ҳислари ва ўз ёри висолига етиш мақсадида табиатга қилган илтижоларига китобхон ҳам шерик бўлади:

*Хаёлимда бўлдинг узун кун,
Сени излаб қирғоққа бордим.
Оч тўлқинлар пишқирган тунда
Топиб бер, деб ойга ёлвордим.*

Шоирнинг «Ўрик гуллаганда» шеъри табиат лирикасининг дурдона намуналаридандир. Бу шеър фақат табиат манзараси ҳақидаги тасвирдан иборат эмас. У катта ижтимоий-эстетик фазилатни ўзида мужассам этгани билан ҳам

аҳамиятлидир. Ҳамид Олимжон ижодининг тадқиқотчиси, адабиётшунос олим Наим Каримов таъкидлаганидек, «Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади...» мисралари билан бошланувчи ушбу шеър узоқ йиллардан бери ўзбек диёрига келувчи баҳор нашидасининг мадҳи сифатида янграб келади. Дарҳақиқат, бу шеърнинг халқимиз дили ва қалбидан жой олиб, ҳаво тўлқинларидай майин лиризм оҳангида тингловчи ҳис-туйғуларини уйғотиб, унга баҳорий кайфият бағишлашининг сири нимада? Энг аввало, ўлкага ўзининг сепини ёяётган баҳор фасли китобхон қалбида ҳаётбахшлик ва бахтиёрлик ҳисларини уйғотади. Тасвирда табиатдаги жамики ҳолатлар лирик қаҳрамоннинг эзгуликка йўғрилган гоъвий-эстетик мақсадини юзага чиқаришга хизмат қилади:

*Майли дейман ва қилмайман гаи,
Ҳаёлимни гулга ўрайман.
Ҳар баҳорга чиққанда яккаш,
Бахтим борми, дея сўрайман?*

*Юзларимни силаб-сийпалаб,
Бахтинг бор, деб эсади еллар.
Этган каби гўё бир талаб,
Бахтинг бор, деб қушлар чийиллар.*

Ҳамид Олимжоннинг «Ўлка», «Ўзбекистон» шеърлари ҳам она Ватан ва унинг гўзал манзаралари жўшқин туйғулар ҳамда фаҳр-ифтихорга тўла мафтункорлик билан тасвирланган лирик намуналардир. Ҳар иккала шеърдаги лирик қаҳрамоннинг туйғулари тасвирида, айниқса, ҳиссиёт оқимида юртимизнинг гўзал ва бетакрор манзаралари бутун бўйи-басти билан берилади. Шоир Ўзбекистон фаслларига хос бўлган фазилатларни, ана шу гўзал табиатли юрт фарзанди бўлган халқимиздаги меҳнатсеварлик ва ижодкорликни мадҳ этади.

Шоир мазкур шеърларидаги ҳаётий воқеликни давр руҳи талқинида тасвирласада, ўзи айтмоқчи бўлган поэтик гоъни — юрт гўзаллигини лирик қаҳрамоннинг маънавий қиёфасида бериши, хусусан, ўз тақдири шу Ватан истиқболи билан боғлиқ эканини, имон-эътиқоди шу Ватанга бағишланганини унинг юксак туйғуларида кўрсата олиши эътиборлидир. Шоирнинг ўттизинчи йилларда яратган «Ҳар юракнинг бир баҳори бор», «Ишим бордир ўша оҳуда», «Жануб кечасида», «Чимён эсдаликлари», «Ҳолбуки, тун...», «Дарё тиниқ, осмон беғубор», «Дунё гўзал кўринур сенга», «Энг гуллаган ёшлик чоғимда» каби шеърларидаги нозик жилоли туйғулар тасвири, сирли оҳангдорлик ва таъсирчанлик, оғзаки шеърятга хос халқчил самимият ва майинлик ўқувчи қалбига ҳарорат, шуурига эзгулик олиб киради.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ҳамид Олимжон лирикаси янги фазилатлар билан бойиди. Хусусан, «Севги», «Сен туғилган кун», «Шарқдан Фарбга кетаётган дўстга», «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» каби шеърлари, «Жангчи Турсун» балладасида халқчил руҳ янада кучайди, лирик қаҳрамон ички дунёси, маънавий қиёфаси чуқур реалистик тасвирларда очила борди. Ватан ва ёр, садоқат ва вафо мавзулари янада баландроқ жаранглади.

Шоирнинг бу даврдаги муҳаббат мавзуидаги лирикаси ҳам ижтимоий мазмун ифода этишга йўналтирилганлиги билан характерлидир. Хусусан, қаҳрамонлик кўрсатаётган жангчиларимиздаги садоқат ва соғинч ҳислари Ватанга бўлган муҳаббат туйғулари билан уйғунлашиб кетади. Бу, айниқса,

«Сен туғилган кун» шеъридаги лирик қаҳрамоннинг айрилиқ дардида жўш урган ички кечинмалари тасвирида яққол намоён бўлган:

*Бугун сенинг туғилган кунинг,
Бугун уйинг тўлади гулга.
Нима қилай? Мен узоқдаман,
Хаёл билан тушаман йўлга.*

*Ўн тўққизга чиқасан бугун,
Узоқдаман. Йўқ менда тоқат.
Оғир жангга кетаётиб ҳам
Ёлғиз сени ўйлайман фақат.*

Ҳамид Олимжон ҳарбий лирикасидаги ўзига хос хусусиятлардан бири воқелик тасвиридаги ҳар бир ҳолатдан шунчаки бадиий детал ёки оддий восита сифатида эмас, балки ғоявий-эстетик мақсадни ифодаловчи чуқур умумлашмалар ва теран фикрларни баён қилишдаги моҳирона фойдаланишда ҳам кўзга ташланади. Фикримизнинг далили сифатида «Қамал қилинган шаҳар тепасидаги ой» номли шеърини олайлик. Бу шеърдаги лирик қаҳрамон мулоҳазалари орқали ёвуз душманга бўлган халқ нафратини, бутун вужуди билан ғалабага кўз тиккан ҳар бир инсоннинг армон ва истагини сезиш қийин эмас. Тўлин ойни жон-дилидан яхши кўрувчи лирик қаҳрамон унинг бемаҳалда, яъни, шаҳар душман қамалида қолган пайтида тўлганидан норози:

*Ёввойи ёв қутуриб
Қилар уйларни вайрон.
Ўлим ёғдирар тинмай
Бағримизни қилиб қон.*

*Шунинг учун ҳозирча
Бўлмаганинг яхшироқ.
Шаҳримиз тепасида.
Тўлмаганинг яхшироқ.*

Ҳамид Олимжон «Жангчи Турсун» балладасидаги Жангчи Турсун ва Она образи талқинида халқимиздаги ватанпарварлик туйғуларининг ҳаётийлигини ўзига хос кўтаринки руҳда тасвирлади ва бу образларга янгича моҳият бағишлади. Тўғри, баллададаги Она образи нутқида баъзида давр руҳи таъсиридаги баландпарвозлик бордек туюлади. Аслида, ундай эмас. Биз асардаги реал воқелик — тасвирнинг ҳар бир мисрасида Она образининг юзага келишидаги ҳаётий воқелик бадиий-эстетик эҳтиёжнинг мавжудлигини кўриб турамыз. Асар сюжети оқимидаги воқеа тасвирига кўра, ҳали ҳаёт тажрибасига эга бўлмаган ёш Жангчи Турсун душман ҳамласи олдида довдираб қолади. Уни турли васвасалар ўз гирдобига олади. Ана шундай пайтда, у онасидан уни ботирликка ундовчи, унга куч-қувват бағишловчи сўзлар битилган хатни олади:

*Халқинг учун тўккали
Йўқми бир қошиқ қонинг?
Ватаннинг тупроғидан
Ширин эканми жонинг?*

Жангчи Турсун онасининг бу гаплари фронтдаги биродарларини, ёрини, отасини соғинган қизларнинг, барча оналарнинг қалбидаги нидолари эди.

Шоир лирикасининг муҳим хусусиятларидан бири ундаги халқона оҳангнинг жаранглаб туришида, оғзаки ижод вазнида ёзилган мисраларнинг содда ва равшан ўқилишида кўзга ташланади. Дарҳақиқат, у халқ оғзаки ижодига болаликдан меҳр қўйган эди. Бу меҳр талабалик йилларида фольклор асарларини мутолаа қилишга етаклади. У катта фидойилик кўрсатиб, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»ни машҳур шоир Фозил Йўлдош ўғли оғзидан ёзиб олди ва уни нашр эттирди, бир қатор тадқиқотлар яратди. Унга халқ тарихини ўрганишдаги муҳим манба, донишмандликнинг намунаси сифатида муносабатда бўлди. Бу эса, ўз навбатида, ўзининг ижобий самарасини берди. Халқ оғзаки ижодидаги эртақ, дostonларнинг ҳаётбахш сюжетидан фойдаланиб «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» дostonларини яратди.

Шоирнинг «Зайнаб ва Омон» дostonи ҳақли равишда эпик шеърятнинг яхши намунаси ҳисобланади. Дostonнинг яратилиш тарихига оид маълумотлар ва ижодий жараён ҳам, унинг асосида бадиий тасвирланган реал воқеалар талқини ҳам маълум бир даврдаги — ўтган асрнинг ўттизинчи йиллар ўрталаридаги ўзбек халқи ҳаётидаги ўзгаришлар ҳақида китобхонга тушунча беради. Зайнаб ва Омон образида ўз даврининг илғор вакиллари — бахти-иқболини эркин севги ва меҳнат туфайли кўришни истаган ёшлар ҳаёти аксини топган. Шоир дostonдаги реал образлар характерини яратар экан, улар характерининг шаклланишида она юрт — Ўзбекистоннинг гўзал манзараларини ҳам ифтихор туйғулари билан реал воқелик талқинига боғлаб тасвирлайди.

Дostonда Зайнаб ва Омоннинг ўз мақсадлари — севгисига эришиш йўлидаги курашини тасвирлар экан, миллий урф-одатлардаги инсон эркини бўғадиган муаммоларни ҳам четлаб ўтмаган. Азал-абад «одамга йўлдош», «қалбларга сирдош» бўлган севгининг янги жамиятда эркин бўлишини, «энди одам истар бўлса ёр, ўз севганин қилсин ихтиёр», дея никоҳ ва оила қуриш масаласида ўзининг давр учун илғор маънавий қарашларини баён этади.

Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» тарихий драмасида олға сурилган эрксеварлик ғоялари, уруш йилларида ҳаёт-мамот учун ёв билан олишаётган халқимиз ҳимоячилари учун ўрнак бўларли қаҳрамонлик намунаси эди. Драмада халқимизнинг олис тарихида VIII асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида Муқанна бошчилигидаги Мовароуннаҳрдаги озодлик ҳаракати катта бадиий маҳорат билан ифодаланган. Тарихий манбалардан маълумки, Муқанна ёшлиқдан анча зийрак ўсган, бир қанча синаотли илмларни эгаллаган, бир кўзи кўр, боши қал ва бадбашара кўринишга эга бўлгани учун юзига ниқоб тутиб юрган. Халқ орасида у бошчилигидаги кўзғолончилар кийимига нисбат берилиб, улар ҳаракатини «Оқ кийимлилар кўзғолони» деб аташган. Душман билан бўлган жангда талафотга учраган Муқанна таслим бўлишни истамай ўзини ёниб турган тандирга ташлаб, ҳалок бўлади. Ушбу тарихий воқелик асосида яратилган мазкур драмада миллий озодлик учун кураш масаласи Муқанна ва унинг сафдошлари — Оташ, Гулобод, Гулойим образларидаги драматизм талқинида очиб берилади. Драматургнинг шеърларидаги романтик тасвир услуби, айниқса, Муқанна сиймосини тасвирлашда, ундаги довураклик ва жасоратни, виждон ва номусни мадҳ этишда, ёвга бўлган ғазабнок чеҳрасини чизишда яққол кўзга ташланади:

*Яна кимки, Ватан учун жанг қилса,
Яна кимки, ёв ҳолини танг қилса,
Яна кимки, ёвни қувса Ватандан,
Менинг чехрам кўринади ўшандан.*

Бу мисралар ўқувчида Ватаннинг муқаддаслигини ҳис этиш, юрт бехатарлиги йўлида фидойилик туйғуларини уйғотиши, шубҳасиздир.

Фалсафий интеллектуал шеърият соҳибларидан бири — Асқад Мухтор «шодлик ва бахт куйчиси» Ҳамид Олимжон ижоди хусусида тўхталиб, шундай фикрни айтган: «У лириканинг кучига чуқур ишонч билан қаради, ўзининг барча жанрдаги асарларини лириканинг нафис сеҳри билан суғорди». Дарҳақиқат шундай. Шоир асарларидаги ана шу «нафис сеҳр», гўзал жилвалар, лирик тароналар халқ шуурига шуъла таратиб тураверади.

Шарқ хикматлари

Инсон табиатининг икки асосий бисоти - ақл ва фикрдир.

Плутарх

* * *

Ёзгалар ақлига ақлингни қайроқлаб, пешласанг, катта фойда оласан.

Монтень

* * *

Агар бор эса поклик нийяти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.
Керак оғзи поку сўзи дағи пок,
Яна кўнгли поку кўзи дағи пок.

Алишер Навоий

* * *

Инсон ўз ишларининг инъикосидир.

Шиллер

* * *

Инсон бўлиш, бу - санъатдир.

Новалис

* * *

Самимийлик ҳақиқатнинг жони ва ҳалол одамнинг пешонасига ёзилган белгисидир.

Дидро

* * *

Виждон биз эга бўлган ҳамма китоблар орасидаги энг доно китобдир, унга тез-тез нигоҳ ташлаб турмоқ керак.

Цицерон

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Машраб Бобоев

ҲАЁТ — КИТОБ ДЕМАК...

* * *

Онагинам, бедор боқиб юлдуз тўла самоларга,
Соғинчимни, саломимни сўзлагайман саболарга.

Тонг нурига беланганча юмганда ҳам тун кўзини,
Мен бедорман, бедорликда дарс бергайман дарёларга.

Қучоғингда бахтинг бўлиб тўлсам деган гўдагингман,
Кўзларинг бир тўйса дейман рангин-рангин жилоларга.

Бағри сахро бир сен эмас, кўча ялло бир мен эмас,
Оналарнинг насибаси - бардош бермоқ жафоларга.

Ғамим чекма юрагини ўғирлатиб қўймаса деб,
Муҳаббат деб топинмасман мен дуч келган рўёларга.

Келар ҳали дуоларинг ижобатга ўтажак кун,
Нуқта бўлиб боргум, албат, кўксингдаги нидоларга.

Саломимни етказгайсан юзларига шамол пардоз,
Пахта гардин сурма қилган барча нозик адоларга.

Бу нотугал қўшиқ учун авф айлагил Машрабингни,
Соғинчиму муҳаббатим сиғмас ахир, ҳижоларга.

* * *

Таманнолар ўша-ўша, ифор-ифор,
Бахтиёрлик тамғаси бор ол ёноқда.
Лаблардаги табассуминг кибор-кибор,
Лекин булар бари сохта, бари сохта!

Қаҳқаҳангдан дарз тушади самоларга,
Етти ётдай юрагингга андуҳ, армон.
Туғилгансан гўё фақат адоларга,
Лекин булар бари ёлғон, бари ёлғон!

Биламан-ку, ҳолинг сенинг кўп афтода,
Биламан-ку, ҳар бир кулгинг нимага тенг.
Ёлғон агар бўлмасайди бу дунёда,
Тўйиб -тўйиб йиғлар эдинг, йиғлар эдинг!

Қаён юрма-йўлларингда тураман мен,
Ёнлаб ўтай дейсан - ёнлаб ўтолмайсан.
Тутиб олай дейсан - қўлинг етмас, лекин,
Тутолмайсан, тутолмайсан, тутолмайсан!

Қачонлардан тақдирингда яшайман-ку,
Отай дейсан улоқтириб, отолмайсан.
Қачонлардир йўқотгансан, энди мангу
Излайсану тополмайсан, тополмайсан!

Гарчи сархуш кўринсанг ҳам сохта бахтдан,
Кўзларингда чўкиб ётар буюк қайғу.
На йиглайсан, на куласан чин юракдан,
Муҳаббатнинг қасоси бу, қасоси бу!

Бардошингга ҳамду сано, олқиш сенинг,
Мардонавор етиб келдинг шу онгача.
Лекин, ахир, тугаши бор ҳар нарсанинг,
Чидаркансан қачонгача, қачонгача?!

* * *

Ўғлим Анварга

Мен нону насиба деб йироқларда юардим,
Гоҳо хитоб, гоҳида сўроқларда юардим,
Оҳанг излаб қофия, туроқларда юардим.

Дунё қизиқ: қайдадир қизиган бозор эди,
Қайдадир бўёқларга кўмилган баҳор эди,
Қайдадир ... умидидан айрилган бемор эди.

Кураш дея аталар эди ҳаёт деган сўз,
Кураш демак - ё бунёд, ёки барбод деган сўз,
Ўртада гоҳ жигилдон, гоҳ эътиқод деган сўз.

Ушбу тасвирда эдик сен дунёга келган он,
Ушбу тасвирни сенга этмоқдаман армуғон,
Уни мукаммал этмоқ сенинг бурчинг, болажон.

* * *

Кўзларим кўзларинг қасдида,
Кўзларинг бегона этмагин.
Мен сенинг қулингман, аслида,
Мен сени севаман, тентагим.

Банд этиб кўнглимнинг кўшкини,
Сен менга қиласан адолар.
Ва, лекин, сочларинг мушкини
Ўғирлаб кетади саболар.

Висолга етолмас тоабад,
Қошларинг ораси гар яқин,
Қошлардай қилмагин дуобад,
Сен мени йиғлатиб кўймагин.

Кўзларинг - оламга зиёдир,
Баҳорлар уйғонур жилмайсанг,
Кўйингда ким-кимлар адодир,
Сен буни билмайсан, билмайсан.

Бепарво бўлмасанг бунча ҳам,
Дилбарлик касб этиш шу қадар.
Пойингда жудаям кўп одам,
Кўз тегиб қолмасин, алҳазар!

Ҳисларим йўлингга пояндоз,
Ҳисларим тепкилаб кетмагин.
Ҳисларим йўлингда сўйлар роз:
Мен сени севаман, тентагим.

* * *

Ҳаёт - китоб демак.
Унинг ҳар сатри
Бир оннинг изоҳи бўлмиш ибора.
Ойларни акс этар саҳифалари,
Боблари -
Йиллардан иборат.

Мутолаа қилиб муттасил уни,
Йиллардан-йилларга ташлаймиз қадам.
... Ҳаёт китобини варақлаб туриб,
Китобга айланиб қоларкан одам...

Бадиий сўз учрашуви. Бадиий сўз мулоқоти. Бунинг ўзгача ҳикмати, ўзгача файзи бор. Яқинда журнал жамоаси бир қатор муаллифлар иштирокида Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетидида учрашув ўтказди. Учрашув самимий мулоқотга айланиб, тасаввур ва таассуротлар тўлишди.

Муҳтарам журналхонлар, қўйида мазкур олий ўқув юрти муаллим ва талабалари ижодидан намуналар ҳавола этаётирмиз.

Олий педагогик таълим таянчи

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг маънавий-маърифий тарбия ишлари бўйича биринчи проректори Нуриддин Досанов билан суҳбат.

— Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети мамлакатимизнинг энг нуфузли, мўътабар олий ўқув юртларидан биридир. Республикаимизнинг қай гўшасидаги таълим масканига борманг, у жойда илм-фан асосларини, педагогик маҳорат сирларини мазкур олийгоҳда эгаллаган фан мутахассисларини учратасиз. Нуриддин Халилиллоевич, университет тарихи, унинг Ватанимиз олий таълимидаги салоҳияти хусусида сўзлаб берсангиз.

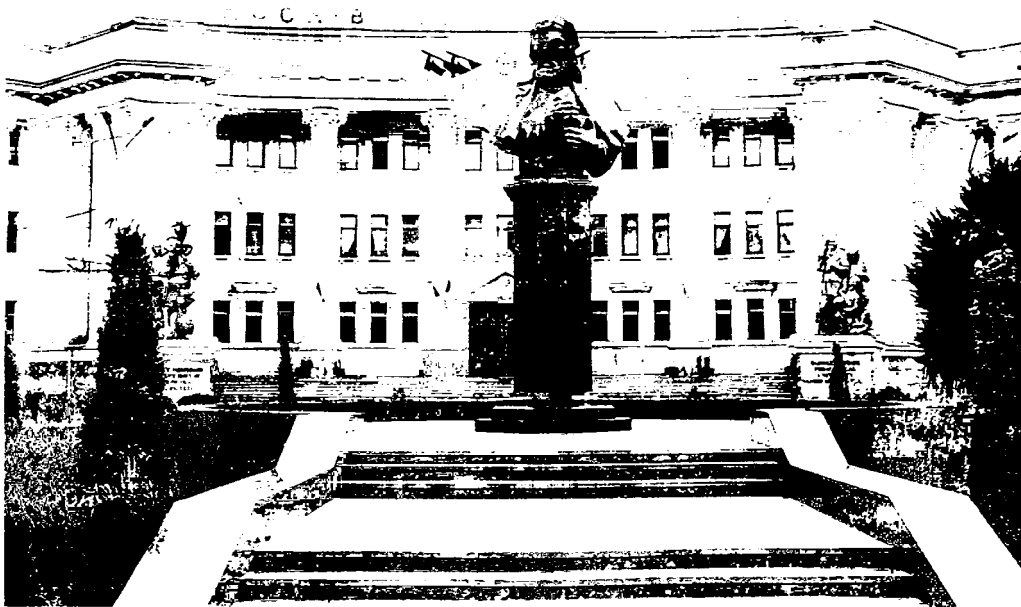
— Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети Ўрта Осиё Давлат университетининг педагогика факультети замирида Ўзбекистон Республикаси Халқ маорифи комиссарлигининг 1935 йил 14 сентябрдаги қарорига мувофиқ ташкил этилган. Педагогика институти сифатида фаолият юритиб келган мазкур олий ўқув юртига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 феввалидаги қарорига асосан университет мақоми берилиб, у республикадаги академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари учун педагог кадрлар — фан ўқитувчилари тайёрлайдиган етакчи таянч олий ўқув юрти, деб белгиланди.

Университетда 7 та ўқув биноси, 8 та талабалар уйи мавжуд. Тошкент вилоятининг Хумсон қишлоғида жойлашган ўқув дала амалиёти ва соғломлаштириш базаси, Тошкент вилояти Қибрай туманидаги Тузел қишлоғида жойлашган агробиостанциялар талабалар, профессор-ўқитувчилар хизматидадир.

Университетнинг 13 та факультетида 100 га яқин фан докторлари, профессорлар, академиклар, 250 га яқин фан номзодлари, доцентлар, 400 дан ортиқ ўқитувчилар талаба ва магистрантларга турли фан асосларидан сабоқлар беради. Ҳозирги кунда университетнинг бакалаврит босқичида 25 та таълим йўналиши бўлиб, уларда 13949 нафар талаба, 28 ихтисослик бўйича 502 нафар магистрант таҳсил олмоқда. Ўрта-махсус педагогик маълумотга эга бўлган, республиканинг умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлари ва касб-ҳунар коллежларида фаолият

кўрсатаётган икки мингдан зиёд ўқитувчилар 7 та йўналиш бўйича университетнинг махсус сиртқи бўлимида бакалавр маълумоти олиш учун таълим олмоқдалар.

Таълимга ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий тараққиётнинг асосий омили, муқаррар шарти, жамиятнинг мислсиз қадрияти сифатида қаралаётган, унда умумжаҳон тамойиллари даражасида ислоҳ кечаётган мустақиллик йилларида университетнинг педагогик кадрлар тайёрлаш тизими ва услуги тубдан ўзгарди. Унинг илмий-педагогик салоҳияти, юрт маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни янада ошди. Зеро, жамиятни ҳаракатлантирувчи куч бўлган, қадим ва янги билимларни ўзлаштиришга, мустақил ва ижодий фикрлашга, ижтимоий-профессионал фаолиятга қодир мутахассис ёшларни вояга етказиш бугунги олий таълимнинг бош мақсадидир.

«Замон талабига мос мутахассис тайёрламоқчи эканмиз, биринчи навбатда ўқув юртаримизнинг шакли, қиёфаси ва таркиби, моддий базаси ҳам замонавий бўлиши шарт», — дейди республикаимиз Президенти И. А. Каримов. Давлатимиз раҳбари яна таъкидлайдики, «Ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат аввало ўз фарзандлари қиёфасида, униб-ўсиб келаётган ёш авлод тимсолида шу халққа хос хусусият ва фазилатларни намоён этадиган, унинг азалий орзу-интилишларини рўёбга чиқарадиган буюк кучни кўради. Мустақиллик йилларида шу мақсадда амалга оширган том маънодаги тарихий ишларимиз ҳозирги вақтда, сўзсиз, ўз ҳосилини бермоқда».

Муайян мутахассислик, ихтисослик фанлари доирасидаги билимларнинг ўзи билангина бугунги давр талабларига муносиблик касб этиб бўлмаслиги ҳеч кимга сир эмас. Бинобарин, Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб таълим тизимини, таълим мазмунини тубдан янгилашга, бу борада кенг ислоҳотлар олиб боришга,

унда чинакам узвийлик ва узлуксизликни таъминлашга, ахборот технологиясини жорий этишга киришилгани улуғвор тарихий жараён бўлди. Айни чоғда, маънавий етуклик масаласи жамиятимизнинг доимий бош муддаоларидан бири экан, шубҳасиз, бу ёшлардан ҳам қизгин фаолликни, тинимсиз изланишни, яратувчанлик йўлида собитқадам бўлишни, жаҳон ҳамжамиятининг илғор ютуқлари билан ҳамнафас одимлашни тақозо этади.

Дарҳақиқат, жамият маънавий салоҳиятининг юксаклиги унинг истеъдод эгаларини, иқтидорли ўқувчию талабаларни кадрлаши, билим олишнинг ҳуқуқий асосларини нечоғлик оқилона яратиши, изланиш учун барча шарт-шароитларни барпо этиши орқали намоён бўлади. Университетимизда бўлажак мутахассисларнинг ҳар томонлама камол топишларига барча замонавий шароитлар муҳайё этилган. Талабаларга фанларни чуқур ўзлаштириш билан бир қаторда, ўзларининг илмий, ижодий қобилиятларини юзага чиқариш, тараққий эттиришлари учун кенг имкониятлар яратилган.

Турли йилларда бу даргоҳда Мақсуд Шайхзода, Зулфия, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло, Хайридин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Ҳаким Назир, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом сингари кўплаб адиблар таҳсил олишган. Республикамиз илм-фани, маорифи, маданияти, ишлаб чиқариши ривожига улкан ҳисса қўшган ва қўшаётган қатор-қатор атоқли олимлар, жамоат ҳамда давлат арбобларининг фаолият йўллари университетимиз билан чамбарчас боғлиқ.

— «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да мамлакатимиз талаба-ёшларига замонавий билимлар, ихтисослик малакалари беришни давр талаблари даражасига кўтариш, уларда эркин фуқаро маънавиятини, озод инсон шахсини шакллантириш масаласи ҳозирги куннинг энг долзарб вазифаси эканлиги қайд этилган. Нуриддин Ҳалилиллоевич, юксак маънавий-ахлоқий фазилатли, мустақил фикрлашга қодир, ҳозирги замон шароитида ишни ташкил этишнинг илғор усуллари ва шаклларини эгаллаган юқори маълумотли, малакали кадрлар тайёрлашга йўналтирилган ягона давлат сиёсатини амалга ошириш ўқув масканида қандай кечмоқда?

— Президентимиз И. А. Каримовнинг нутқ ва маърузаларида, асарларида ҳам даврнинг бу улуғвор вазифалари ўзининг атрофлича, теран ифодасини топган. Жумладан, талаба-ёшларнинг сиёсий онгини, ҳушёрлигини янада кучайтириш, жамиятда бўлаётган ўзгаришларга, воқеа-ҳодисаларга, ислохотларга фаол муносабатини тарбиялаш, ҳозиржавоблигини теранлаштириш ҳамда Ватанимиз тараққиётига таҳдид солаётган турли хил оқимлар таъсиридан уларни муҳофаза қилишга доир маънавий-ахлоқий тарбия давлат сиёсатининг асосий йўналиши деб белгиланган. Амалга оширилаётган бутун таълим жараёни, тарбия соҳасидаги барча маънавий-ахлоқий ишлар давлатимиз сиёсатининг шу устувор йўналишини ўзида мужассам этиб келмоқда.

Ҳар ўқув йили бошида университетнинг айни ўқув йили учун мўлжалланган маънавий-маърифий ишлар режаси алоҳида қўлланма сифатида нашр этилади. Унда маънавият ва маърифат бўлимининг, талабалар турар жойларида ва ижарада яшовчи талабалар билан олиб бориладиган маънавий-маърифий ишларнинг, шунингдек, гиёҳвандликка, турли хил иллатларнинг тарқалишига қарши саъй-ҳаракатнинг, маърифий, ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий анжуманларнинг, давлат дастурлари доирасидаги тадбирларнинг, университет «Камолот» ЁИҲ, Касаба

уюшмаси, Хотин-қизлар қўмитасининг режалари жамланади. Ушбу мажмуадаги мавзуларнинг йўналиш-миқёсларидан ҳам бугунги куннинг маънавий-маърифий масалалардаги масъулиятларини ҳис қилиш қийин эмас.

Жумладан, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида талабаларни мустақил Ўзбекистон Республикасининг ватанпарвар фуқаролари сифатида шакллантириш, уларда эзгу миллий ғурур, миллий феъл-атвори тарбиялаш, такомиллаштириш, уларни Ватан ва миллат олдидаги фуқаролик бурчларини бажаришга тайёрлаш; мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтила бориши муносабати билан олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун талабаларни ижтимоий ҳимоя қилиш; талабаларда касб-ҳунарни эгаллашга масъулиятли муносабатни тарбиялаш, фуқаро сифатида ўз бурчларини ҳалол бажариш туйғуларини уйғотиш ва такомиллаштириш; оилапарварлик масъулиятини, ота-она, қўни-қўшни, маҳалла-қўй, эл-юрт олдидаги бурч туйғусини тарбиялаш; талаба-ёшларни жамият тараққиётига таҳдид соладиган ҳар қандай ҳолатларга нисбатан муросасиз қилиш; талабани эркин, мустақил шахс, ўз ҳақ-хуқуқларини танийдиган, ўз кучи, имкониятларига таянадиган мутахассис даражасига етказиш сингари қатор жараёнлар кўзда тутилган.

Нуриддин Халилиллоевич, илғор жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда Республика олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълимини ривожлантириш ва такомиллаштириш, ривожланган давлатлар илғор тажрибаларини ўрганиш, улар билан ҳамкорлик борасида университетда қандай ишлар амалга оширилмоқда?

— SCM-045A04-2004 «Университет бошқарувини такомиллаштиришга кўмак» ТЕМПУС лойиҳаси натижасида компетенциялар маълумотномаси, Республика педагогик ОТМларнинг www.pedagog/uz платформаси, ички ҳужжат алмасув тизими ТДПУ-ИНТЕРНЕТ яратилди. IB—JEP-25174-2004 «CFEP Академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ўқитувчиларининг малакасини ошириш марказини яратиш» ТЕМПУС лойиҳаси натижасида эса университетда педагогик кадрларнинг малакасини ошириш маркази очилди, курсларнинг ўқув дастурлар, режалар ва масофадан малакани ошириш материаллари яратилиб, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланди ва www.pedagog/uz порталида жойлаштирилди, интеллектуал-ўқитиш платформаси вужудга келди.

Университет менежменти бўйича кадрларни тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш ТЕМПУС лойиҳаси натижасида ТДПУда «Таълимда менежмент» магистратура мутахассислиги очилди, давлат таълим стандарти, ўқув режалар ва дастурлар яратилди.

Европадаги Пьер Мендес Франс номидаги Гренобл университети (Франция), Брнодаги Масарик (Чехия), Брюссел эркин университети (Бельгия), Малага университет (Испания)лари билан ҳамкорликлар ўрнатганмиз.

— Узлуксиз таълим тизими учун янги авлод ўқув адабиётларини яратиш концепцияси талабларига мувофиқ дарсликлар, ўқув-методик адабиётлар яратилиши, таржима қилиниши ва нашр этилиши жараёнига университетнинг кейинги йилларда қўшаётган ҳиссаси қандай?

— Таъкидлаш лозимки, университетда замон талабларига жавоб бера оладиган ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш бўйича кейинги йилларда анча самарали ишлар амалга оширилди. Бу йўналишдаги ишлар

2006, 2007, 2008 йилларда янада сермахсул бўлди. «Ўқув адабиётлари таъминоти ва мониторинги маркази» (2006) факультет деканлари, кафедра мудирлари ҳамда кутубхона ходимлари билан биргаликда ҳар бир таълим йўналиши ўқув режасидаги фанлар бўйича ўқув адабиётларининг кутубхонамиздаги мавжудлик ҳолатини батафсил таҳлил қилиб чиқди. Натижада айни соҳадаги барча муаммолар ойдинлашди, чора-тадбирлар белгиланиб, камчиликларни бартараф этишга киришилди. Университетдаги барча таълим йўналишлари фан дастурлари ҳамда ишчи ўқув режасида кўрсатилган фанларга оид дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларнинг университет кутубхонасида мавжудлик ҳолати тўлиқ ўрганиб чиқилди ва унинг мониторинги яратилди. Ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш ишлари бугун ҳам қизғин давом этмоқда.

Ҳар бир таълим йўналиши фан дастурида ҳамда ишчи ўқув режада кўрсатилган, лекин мазкур фанлар бўйича кутубхонада мавжуд бўлмаган дарслик ва ўқув қўлланмалари учун университет профессор-ўқитувчилари ҳамда илмий тадқиқот институтлари ходимлари иштирокида муаллифлар гуруҳларининг шакллантирилганлиги, унинг натижаси ўлароқ шу кунга қадар университет профессор-ўқитувчиларидан иборат 570 дан ортиқ муаллиф билан 350 дан ортиқ дарслик ҳамда ўқув қўлланма яратиш бўйича ректор — муаллиф ўртасида икки томонлама шартномалар имзоланганлиги, энг муҳими, янги тайёрланаётган ўқув адабиётларининг қўлёзма нусхаларини 2007 йилнинг март-апрель ойларида яқунлаш шартлашиб олинганлиги ўз самарасини берди. Жамоамиз бундай масъулиятли, заҳматли вазифанинг уддасидан тез чиқди. 2006—2007 ўқув йилида Дефектология, Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш, Мактабгача тарбия ва болалар спорти, Миллий истиқлол ғояси: ҳуқуқ ва маънавият асослари, Тасвирий санъат ва муҳандислик графикаси, Амалий санъат, қозоқ тили ва адабиёти, Тарих, Жисмоний тарбия методикаси ва болалар спорти каби таълим йўналишларининг ўқув адабиётлари билан таъминланганлик даражаси анча паст эди. Бугун эса манзара ижобий тарафга кескин ўзгарди. Санаб ўтилган таълим йўналишларидаги барча фанлар бўйича ўқув адабиётлари яратилди.

Университетимиз профессор-ўқитувчилари томонидан 2008 йил давомида 13 та амалий, 7 фундаментал, битта инновацион ва 2 та халқаро грантлар бажарилди. Айниқса, 2008 йилда университетимиз аспирантлари томонидан қўлга киритилган 4 та ёш олимлар гранти бутун жамоамизнинг катта ютуғи бўлди. Профессор-ўқитувчиларимиз томонидан 31 та монография, 2999 та дарслик, ўқув қўлланма ҳамда 1487 та долзарб илмий мақола тайёрланди.

2008 йил давомида университетимизда бир қатор республика миқёсида ва олий ўқув юртлараро конференциялар ташкил этилди. Айниқса, 2008 йил 12—13 феврал кунлари Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Республика хотин-қизлар қўмитаси ҳамда университетимиз ҳамкорлигида ўтказилган «Олима аёлларнинг фан-техника тараққиётида тутган ўрни» мавзусидаги илмий-амалий анжуман катта самара берди. Университетимизда илмий-тадқиқот ишларини ривожлантиришга, ёш мутахассисларни илмга жалб қилишга катта эътибор қаратилди. Университет тадқиқотчилари 4 та докторлик ва 30 дан ортиқ номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилдилар.

— Кейинги йилларда гуруҳларга мураббийлик фаолиятининг кўламлилашгани ва бу соҳада давр янада жиддий вазифаларни тақозо этаётганлиги

сезилмоқда. Университетда гуруҳларга мураббийлик ишлари қандай йўлга қўйилган?

— Таълим-тарбия жараёнида талаба-ёшларнинг сиёсий-мафкуравий дунёқарашилини кенгайтириш, уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук ватанпарвар инсонлар қилиб тарбиялашга қаратилган маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини таъминлаш кўп жиҳатдан гуруҳ мураббийларига улкан масъулиятлар юклайди. Бу борада олиб борилаётган ишларни мувофиқлаштириб бориш мақсадида университет ректорининг 2006 йил 29 декабрдаги 648-У-сонли буйруғи билан мураббийлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи «Мураббийлар кенгаши» ташкил этилган. Университетда «Мураббийлар кенгаши»нинг Низоми асосида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда.

Университетда 396 та академ гуруҳ мавжуд бўлиб, уларнинг барчасига университет ректорининг буйруқлари билан гуруҳ мураббийлари тайинланган. Гуруҳ мураббийларининг талабалар билан олиб борадиган маънавий-маърифий ва турли хил тушунтириш, тарғибот-ташвиқот ишларини самарали ташкил қилиш борасидаги малакаларини ошириш мақсадида доимий равишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг истиқболли ёш педагог ва илмий кадрларнинг малакасини ошириш «Истеъдод» жамғармасида гуруҳ мураббийлари ўз малакаларини ошириб келмоқдалар. Таътил даврида қолган гуруҳ мураббийлари билан «Тарбиявий ишларни ташкил этиш» мавзусида ўқув семинарлари йўлга қўйилган.

Университетимизда мураббийлар учун «Гуруҳ талабалари ҳужжатлари мажмуаси» жорий этилган. Ушбу мажмуада гуруҳдаги талабалар тўғрисидаги маълумот, ахборот соатлари ҳақидаги қайдлар, гуруҳ мураббийсининг гуруҳдаги талабалар билан олиб борадиган маънавий-маърифий ишлар режаси, қилинган ишлар юзасидан маълумот ва ҳисоботлар сақланади. Мураббийлар кенгаши «Ахборот гуруҳи» билан доимий ҳамкорликда талабаларга республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар ҳақида ахборот бериб бориш, жаҳонда юз бераётган янгиликлардан хабардор этиб бориш ҳамда уларнинг сиёсий онги ва ижтимоий фаоллигини янада ошириш мақсадида ҳар душанба куни гуруҳларда «Ахборот соатлари» машғулоти, жадвал асосида мураббийлик соатлари ўтказилади. Республикадаги, университетдаги янгиликлар, эътиборга лойиқ ишлар, тадқиқот ва кашфиётлар ҳақидаги ахборот корреспонденцияларни, мақолаларни тайёрлаш ва уларни маҳаллий оммавий ахборот воситалари, университет радиоузели орқали эълон қилиб бориш мақсадида университетда ахборот хизмати ташкил этилган.

Университетимизда талабаларнинг ота-оналари билан ҳамкорликни янада яхшилаш, улар билан алоқанинг изчиллигини таъминлаш ҳамда ёшлар тарбиясида ота-оналарнинг масъулиятини ошириш учун ҳар чоракда бир маротаба «Ота-оналар куни» ўтказиб келинади. Доимий равишда университетимиз талабалар турар жойлари ўртасида «Камолот» ЁИХ иштирокида «Энг яхши талабалар турар жойи», «Энг яхши маънавият хонаси», «Энг яхши қават» танлови ўтказилиб, голиблар муносиб рағбатлантирилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 10 октябрдаги «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатини қўллаб-қувватлаш ва янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ университетимиз бошланғич ташкилотда самарали ишлар амалга оширилган. Шунингдек,

«Камолот» ЁИХ қошида «Фаол талабалар кенгаши» тузилган ва ушбу кенгаш ичида тарғибот гуруҳи ташкил этилиб, барча факультетлардан фаол, иқтидорли талаба-ёшлар жалб қилинган. Фаол талабалардан тузилган тарғибот гуруҳи сардорлари томонидан жойларда долзарб мавзулар бўйича ўқув семинарлари олиб борилади.

Диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш билан боғлиқ баҳс-мунозаралар, давра суҳбатлар, маърузалар ва учрашувларга масъул сифатида ёки унда иштирок этиш учун ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича олимлар, мутахассислар, жамоат ташкилотлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари вакиллари жалб этилмоқда. Тадбирларга прокуратура ходимлари, Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом институти, Тошкент Ислом университети, Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси ва Тошкент шаҳрида жойлашган диний ташкилотлар (масжид, черковлар) ходимлари кенг жалб қилинмоқда. Ўтган уч йил давомида деярли ҳар ойда бир маротаба ўтказилган университет, факультетлар ва талабалар турар жойларидаги тадбирларда ўнлаб уламолар ва диний ташкилотлар раҳбарлари иштирок этди. Уларда талабаларга ислом динининг эзгулик, тинчлик, биродарлик, меҳр-муруват ва хайру-саховат дини эканлиги, унда қон тўкиш, одамлар ўртасига нифоқ ва зиддият солиш, бузғунчилик амаллари билан шуғулланишнинг кескин қораланиши Куръони Карим оятлари ва ҳадислар мисолида ёритиб берилди.

Талабаларнинг дарсдан бўш вақтларини мазмунли ўтказишлари ҳамда маданий ҳордиқ олишлари учун етарли шарт-шароитлар яратилган. Университетда талабалар турар жойларида 12 та маънавий ва маърифат хоналари мавжуд. Кутубхоналарнинг мумтоз ва замонавий адабиётлар билан таъминланганлик ва талабаларнинг кутубхона адабиётларидан фойдаланиш даражаси яхши. 70 дан ортиқ илмий, ижодий, касбий ва спорт тўғарақлари фаолият кўрсатмоқда. Бу тўғарақларнинг университет талаба-ёшларини қамраб олиш даражаси тобора кенгаймоқда. Талаба-ёшларимиз шаҳар ва республика миқёсида ўтказиб келинаётган спорт мусобақаларида юқори кўрсаткичларга эришиб келмоқдалар. Бундан ташқари университетда «Талаба-спорт уюшмаси»нинг махсус лицензиясига эга бўлган «Педагог» спорт клуби фаолият кўрсатади. Клубда университетнинг профессор-ўқитувчилари, ишчи-ходимлари ва талаба-ёшлари ўртасида анъанавий баҳорги ва кузги спорт мусобақалари ўтказилиб турилади. Шунингдек, университет ректорининг профессор-ўқитувчилар ва талаба-ёшлар ўртасидаги анъанавий кубоги ташкил этилган.

— Маълумки, инсоннинг муайян ижодкорликда қатъийлашуви унинг худди шу талабалик йилларига тўғри келади. Университет ижодкор ёшларининг бугунги кундаги изланишлари ва улар билан олиб борилаётган ишлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтсангиз.

— Иқтидорли талабаларимиз 34 та фан йўналишлари бўйича Республика талабалар олимпиадаларида иштирок этиб, 4 та 1-ўрин, 2 та 2-ўрин, 1 та 3-ўринларни эгалладилар. Иқтидорли талабаларнинг илмий мақолалари, рисоалари давомий чоп этиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти стипендияси ва номли давлат стипендиялари танловларида 1 нафар магистр Президент стипендиати, 5 нафар талаба номли давлат стипендиатлари совриндорлари бўлишди. Ҳар бир факультетда фан, ижод, спорт, касбий маҳорат тўғарақлари мунтазам фаолият юритади. Уларда талабалар муайян устозлар раҳбарлигида

Ўзларининг илмий, ижодий қобилиятларини шакллантириб борадилар. Турли маънавий-маърифий тадбирлар, олимлар ҳамда ижодкорлар лабораторияси билан яқиндан танишувлар, бошқа турдош таълим масканлари ва ижодий уюшмалар билан ҳамкорликлардан ягона мақсад ҳам шу — талабалар дунёқараши, салоҳиятини ҳар жиҳатдан юксалтириш, уларни етук, замонавий талабларга муносиб мутахассислар қилиб тайёрлаш.

Ўзбек тили ва адабиёти факультетида ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида фаолият юритиб келаётган «Чашма» адабий-бадий тўғараги сўз санъати ҳавасмандларининг, ёш қаламкашларнинг ижод сирларини эгаллаш, уларнинг илк машқларини синовдан ўтказиш мактабига айланган. Унинг машғулотлари адабий жараённинг ранг-баранг масалалари қамровида олиб борилади. Университетдаги бошқа йўналишларда таълим олаётган ижодкор ёшлар ҳам мазкур тўғаракка қатнашиб, долзарб адабий-назарий масалалардан сабоқлар олишади. Тўғаракда янги бадий намуналар юзасидан баҳс-мунозаралар, тақдимотлар ўтказилади. Талабаларнинг ижодлари муҳокама қилинади. Айниқса, унинг ташаббускорлиги доирасида ўтказиладиган адабий-маърифий тадбирлар, таниқли адиблар, шоирлар ва олимлар билан учрашувлар ўзига хос аҳамиятга молик. Машғулотларни олиб боришга факультетнинг етук адабиётшунос олимлари билан бир қаторда, ҳозирги ўзбек адабиётининг бир қатор атоқли адиблари ҳам жалб этилган. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов, Ўзбекистон халқ ёзувчилари Ўткир Ҳошимов, Муҳаммад Алиларнинг «Маҳорат мактаби» рукнида олиб бораётган сабоқлари ёшлар маънавияти, уларнинг ижодий тақомилида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Кейинги йилларда қатор ижодкор талабаларнинг илк шеърий, насрий, илмий-назарий тўпламлари нашр этилди. Гулчеҳра Умированинг «Оппоқ орзулар», Насиба Жўраеванинг «Эй, юртим гуллари», Асрор Мирзонинг «Ҳижрон фасли», Дилноза Эшонқулованинг «Ошуфта дил», Бахтиёр Розиковнинг «Кўнгилга сайр», Малика Иброҳимованинг «Шеърларимда истиқлол мадҳи» китоблари шулар жумласидан. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али сўз бошиси билан нашр этилган «Япроқ ёзди бинафша» номли мажмуа университет ёш ижодкорларининг асарларидан ташкил топган.

Олий педагогик таълимнинг умумжаҳон илғор тамойиллари билан ҳамнафас қадам ташлашини жамиятимиз тақозо этмоқда. Юксак тараққий топмоқнинг эса имкониятлари ва омиллари кўпдир. Бунга Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети жамоасининг илмий педагогик салоҳияти ҳар жиҳатдан етарли.

Тоҳир Шермурод суҳбатлашди.

ТАЛАБАЛАР ДАФТАРИДАН

**Гавҳар
Матназарова**

Ўлкам

Ҳар тонгинг қаршилаб, салом берганда,
Гулзордан саралаб, гуллар терганда,
Ўлкамга осуда оқшом кирганда,
Сенинг тинчлигингга қувондим ўлкам.

Тоғлардан шилдираб сув оққанида,
Табиат дилимга ўт ёққанида,
Куюш ҳам чарақлаб шод боққанида,
Сенинг тинчлигингга қувондим ўлкам.

Улуғбек

Осмонга қарайман, ёруғ юлдузлар
Тунларни ёритар, зиёга чулғаб.
Асрлар ҳақида ўйлайман баъзан
Улуғбек юлдузи нур сочар тўлғаб.

Кўз олдимга келар у улуғ сиймо,
Гўё юлдузлар ҳам эгар унга бош.
Қалбимни эзади бир ғам доимо.
Ўшал ғамга етмас гоҳида бардош.

Бугун мен чароғон юлдузга боқиб,
Сизнинг қисматингиз ўйлайман бобо.
Фоже тақдирингиз руҳимга тақиб,
Сизга бош эгаман, сиз нурли сиймо.

Ўзбегим аскарлари

Қалби қайноқ, юрагида Ватан туйғуси
Уфуриб, жўш уради, қайнаб танида жон.
Доим сергак, хаёлида юртнинг қайғуси,
Ўзбегимнинг аскарлари шундай ҳар замон.

Қасам ичмас, лекин, сўзи қасамдан ўткир,
Ёлгонларга бўйсўнмайди, асло, ҳеч қачон.
Борига шукур қилар, қалбида сабр,
Ўзбегимнинг аскарлари шундай ҳар замон.

БУГУН ОЛАМГА НУР
СОЧГИМ КЕЛЯПТИ

Обид Холиқов

Душманларга қаддин букмас сира, ҳеч, зинҳор,
Қайтмайди, ганимларни енгар бегумон.
Кўнглин хушлар, сайр вақти айтиб: «Омон ёр»,
Ўзбегимнинг аскарлари шундай ҳар замон.

Қора булут яқин келмас, асло, бу кўкка,
Доим чақнар юлдузлари, ҳилолли осмон.
Тинчлик учун нишон қилар кўксини ўққа,
Ўзбегимнинг аскарлари шундай ҳар замон.

Боқий яшар, чироқлари мисли чақноқ кўз,
Боқий яшар, гулли бўстон, ҳур Ўзбекистон.
Чегарала тик турарлар кечаю кундуз,
Ўзбегимнинг аскарлари шундай ҳар замон.

Нетайин?

Майли, айтганингиз бўлсин барчаси,
Тинч қўйай, энди, сизни, майли, кетайин.
Йўлимга кўз тикарлар пойлаб нечаси,
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Қарамайман, йўлимиз келса ҳам туташ,
Кўзимнинг гавҳарларин сиз-чун ситайин.
Юрагим сиз учун қилай нимталаш.
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Бўйсўнмай ўзимга, юрган сиз томон
Оёқларим бандидан чопиб ташлайин.
Саҳрони Мажнундек этаман макон,
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Қўлларим гул тутар сизга ҳар доим,
Гул тутган қўлларим айбдор этайин.
Айби йўқ битта сиз, кўкдаги моҳим,
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Юзларим анжирдир, сочларим қиров,
Содиқ эмас улар бевафо — хоин.
Чорам йўқ, майлига, бўламан биров,
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Хўрсиниб чопаман, эски йўлакда,
Майли, доғингизда куйиб ўтайин.
Сиздан мен олисда, бўлай фалакда,
Бироқ, сизни севсам, айтинг, нетайин?

Қор

Бугун менга кулиб қарадингми, қор,
Фақат ўғирликка ярадингми, қор?
Кечаги бир ёшим етмайин, энди,
Яна бир ёшимни сўрадингми, қор?

Ўзинг оқсану қорадир қилмишинг,
Айт, яхшиму шу қилган ишинг?
Ёшим ўғирлашдан қачон толасан,
Айт, қачон ўз ҳолимга қўясан, қор?

Мен сендан умримни қизғанаман, қор,
Тортқилашдан ўзга ишинг йўқ зинҳор.
Ёшим кетгач, ғариб мен, сен эса шод,
Қачон ёшим қайтариб берасан, қор?

Бугун менга кулиб қарадингми, қор,
Кўзёшларим кўриб, яйрадингми, қор?
Кечаги бир ёшим етмайин, энди,
Яна бир ёшимни сўрадингми, қор?

**Ойбек
Имомов**

Юрагим

Воҳ, юрагим қишда гуллади яна,
Лола, қизғалдоқлар алвон бўлиб очилди.
Қишнинг совуғи урмасин деб, яна,
Устидан ғурур чимматин ёпиб олдим.
Ҳатто, совуқда гуллади юрак,
Мен юрагимни кафансиз кўмдим.
Гулнинг ҳолига ачиниб йиғладим,
Йиғладим тундан то тонг отгунча.
Оймома кўзёшим кўриб, қолди жим,
Сўнг, яна хаёл сурдим чарчаб қолгунча.
Фақат, фақат шу туни келмади уйқум,
Воҳ, юрагим қишда гуллади яна!..

Журъат

Мана, бугун туғилди журъат,
Ҳам шижоат пайдо бўляпти.
Менга хос бўлмаган бир нафрат:
«Дардингни ёқ!» Буйруқ беряпти.

Аста олдим қўлимга мактуб,
Ғижимладим изҳорларимни
Ва, уларни оловга тутиб
Ёқавердим дардим, зоримни.

**Камола
Маҳмудова**

Бир умрга чеккан оҳимнинг
Тўлови - ҳовучгина кул.
Қайки дардим, қай гуноҳимнинг
Ўлчов тошин босолмас буткул.

Қани, айтинг, олов йилларим,
Ҳазон бўлган ўн тўққиз ёшим?
Сизлар учун зарурмиди шу
Юрагимдаги бағритошим?

Афсус, дея, нола қилманг ҳеч,
Туғилмайди энди муҳаббат.
Муҳаббатсиз яшай билинг тинч,
Муҳаббатсиз қарши олинг бахт.

Деманг, мени бузди деб аҳдин,
Чекмади деб, ишққа ҳеч ташвиш.
Мени кутар, олдда бир бахтим,
Мени кутар, чин орзу-ўқиш.

Севгидан ёрдорлигим

Ким ҳам била оларди,
Кўнглим тўла ғуборлар.
Бир кун жоним оларди,
Тўйингдаги «Ёр-ёр»лар.

Чидолмайман. Азоблар
Гирдобига чўмдим, мен.
Сенга бўлган ҳисларим
Юрагимга кўмдим, мен.

Айбга йўйлинг соф севгим,
Не экандир гуноҳим?
Жавоб бергин, сен айтгин,
Бўғзимда қолар оҳим.

Йўқ, гапирма, сен фақат
Кўзларимга боқ бир бор.
Ўтли нигоҳинг қадаб,
Жодулагин фусункор.

Ишон, шунда билмайман,
Бу дунёда борлигим.
Сенга тўсиқ бўлмайман
Севгидан ёдгорлигим...

Сени қўмсаб

Менинг хаёлларим елди шамолдек,
Соғинган бахтиёр кунларни излаб.
Умид учқунлари ширин армондек
Кезмоқда дунёни, бир сени қўмсаб.

Менинг бу сўзларим худди ёлғондек,
Айтилмаган гўё юракдан сўзлаб.
Аммо, ҳур қалбимда гўзал чамандек
Севгимнинг гуллари йиғлайди бўзлаб.

Юксак чўққидаги оппоқ қор мисол,
Покиза қалбинг ҳам қалбларга тимсол.
Чархнинг йигитларин айлаб девона
Ошиқ юракларга севги ўтин сол.

Бугуннинг хаёли

Бугун осмонларда учгим келяпти,
Гўзал чаманларни кучгим келяпти.
Кичик бир томчига айланиб қолиб,
Булутдан ергача тушгим келяпти.

Бугун уммон узра сузгим келяпти,
Менинг дунё бўйлаб кезгим келяпти.
Севгининг қўлидан тутиб, негадир,
Муҳаббат аҳдини тузгим келяпти.

Бугун оламга нур сочгим келяпти,
Ерни ташлаб кўкка қочгим келяпти.
Осмонни булутлар қопласа мудом,
Уни қўлим билан очгим келяпти.

Бугун сув устида чопгим келяпти,
Асли, йўқ нарсани топгим келяпти.
Билмайман, кўнглимга қайлардан келди,
Ойнинг лабларидан ўпгим келяпти.

**Турсунали
Назарқулов**

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Марғуба Мирқосимова,
ТДПУ «Ҳозирги ўзбек адабиёти»
кафедраси мудири, профессор

ИЖОДКОР ШАХСИ ВА БАДИИЙ УСЛУБ

Услуб тушунчасига ўтган асрнинг етмишинчи - саксонинчи йилларида, айниқса, жиддий эътибор қаратганлигини қатор адабиётшуносларнинг мақола ва тадқиқот ишлари орқали кузатиш мумкин.

Адабиётшунос олимлар Ҳомил Ёқубов ва Салоҳиддин Мамажонов услубни «ғоявий - бадиий хусусиятлар бирлиги» тарзида талқин этган бўлсалар, қатор тилшунос, ҳаттоки, баъзи адабиётшунослар ҳам услубни тил ҳодисаси сифатида қарашни маъқуллаганлар.

Ёзувчи услубини фақатгина бадиий тилга боғлаб ўрганиш, асар тилини лексик қатламлар, образли ва образли бўлмаган нутқ воситаларига ажратиб талқин этиш унчалик тўғри эмаслигини адабиётшунос Ўрол Носиров ўзининг «Ижодий шахс, бадиий услуб, автор образи» номли монографиясида тўғри таъкидлаб, қуйидаги мулоҳазани билдиради: «Шундай қилиб, услуб ёзувчининг воқеликни индивидуал образли ўзлаштириши, уни эстетик - образли тасвирлаш, индивидуал бадиий талқин қилиш усулидир».

Ана шундай талқин ўзбек адабиётшунослигида тўқсонинчи йилларга қадар ижодкор услубининг назарий талқинига оид қарашларда етакчилик қилган. Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида ижодкор услуби у яратган бадиий оламга хос етакчи хусусиятларга боғлаб ўрганилмоқда. Сўнгги даврда ижодкор феномени, яъни, истеъдод соҳибларининг ижодий қиёфасини белгилаш ўзига хос услуб яратиш йўлидаги изланиш-интилишларига муштарак тарзда тадқиқ қилинмоқда. Бир қатор адабиётшуносларнинг шеърят поэтикаси, ўзбек насрига хос етакчи тенденцияларни илмий тадқиқ ва таҳлилга тортган қатор кузатишларида, алоҳида сўз санъаткорлари ижодига чизгиларида улардан ҳар бирининг ижодий қафасини шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ўзига хос услуб тарзида ўрганилган. Худди шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда назар ташласак истеъдодли шоир Баҳром Рузимухаммаднинг шеърлари анъанавий шаклларга мос тушмайди, гапларнинг грамматик жаҳатдан параллел жойлаштирилиши, риторик тузилиш мурожаат, хитоб оҳанглари ни ифодалашга йўналтирилганлиги билан янғича.

Жийда гули
мени маст қилди
жин чалди жийданинг остида
сап-сарик чироқмикан бу гуллар
юлдуз шуъласидан қувват оларми
нуқул қошиқчалар жаранги
Энг хавфлиси шундаки
болари нектар йиғмоқ учунмас
сизни чақиш учун келади.

Жийда гулининг ифоридан маст ҳолдаги лирик қаҳрамон гўзаллик ўғриси сифатида тасвирланади. Табиий гўзалликнинг шарбатини симирувчи боларилар бу «ўғрини» чақиш учун келаётгандай. Манзара анъанавий поэтик тасвирга сира ўхшамайди. Шоир айтмоқчи бўлган поэтик фикр ҳам яширин. Тасвирланаётган манзарадан китобхон ўз зеҳни ва туйғулари қувватига кўра маъно англайди. Гўзаллик қаршисида эс-хушидан айрилган лирик қаҳрамонни жин чалиши натижасида у жийда гуларини сариқ чироқларга, жийда гулига парвона боларининг ҳаракатларини қошиқчалар жарангига ўхшатади. Айни шу нуқтада, поэтик маъно юзага чиқади: бизни ўраб турган олам ва унинг гўзалликларидан ҳайратланишни, завқланишни билмаган инсон ҳаёти рўёга ўхшайди. Бундай одамлар фақат ейиш-ичиш ғами билан умр ўтказадилар, уларни боларининг машаққатли меҳнати натижаси эмас, ўз жонининг, ҳузур-ҳаловатининг беҳавотирлиги қизиқтиради. Бундай одамлар боларидан ҳам майдароқ, боларичалик фойда келтирмайдиган, ўз нафсининг қулларидир. Шеърда манзара ичига қараб ҳаракатланувчи спирал кўринишли поэтик тафаккур бу дунёнинг ранг-баранг манзараларга бойлигини, ҳар бир манзара ўз ички маъноларига эга эканлигини ифода қилади. Шоир шеърларидаги ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян бир образли ифодага, рамзий-маънога ва ички оҳангга эга эканлигини қуйидаги шеър орқали ҳам кузатиш мумкин:

Узоқ тараддулланиб турди кўрқув
хотиржамликка ўхшаб бамайлихотир
таҳликага чап бериб турди
Кўлини соябон қилиб қошига
ваҳима яшаётган уйга қаради
қаради музаффар навкар сингари
Сўнг эса
сўнг шундай алпозга тушдики
қалтирамаган жойи қолмади

Кўрқув образи орқали шоир диққатимизни унинг хавfli маънавий иллат эканига қаратади. Кези келганда кўрқоқ одамлар хотиржам, удабурон, айёр ва ўта эҳтиёткордирлар. Аммо мардлик талаб қилинганда улар ўз-ўзини фош этади. Ана шу маънолар кўрқув образи орқали тасвирланаётган манзара-ҳолат замиридан англашилади. Бармоқ вазнида ёзилган шеърлардан фарқ қилувчи ҳижо, туроқ ва қофиядан узоқ, халқ жонли тилига яқин бундай сарбаст шеърлар кўпроқ насрга ўхшаб кетса-да, бадиий поэтик тили, сермаънолилиги, оҳангги, сўз қўллашдаги шоир маҳорати ила китобхонни ўйлатади, фикрлашга ундайди.

«Соялар суҳбати» номли шеърда Баҳром Рузимухаммад ранг образ ва ранг рамздан маҳорат билан фойдаланган:

Менга нима бўлди учта соям бор
Иккитаси рангсиз биттаси сариқ
Хиринглаб кулади бир соям
Чунки йўқотиб қўйдим болалигимни
Топганим жийда гулининг ифори
У ҳам бошқа боққа ўтиб кетганди

Шоир инсон умрининг паллаларини сояларга ўхшатади. Иккита рангсиз соя - болалик ва йигитлик даврини маънисиз ўтказган инсон умрининг

соялари. Сарик рангли соя - қарилик чоғи ўз умрини сарҳисоб этиб, ўз устидан кулаётган, яъни, бўм-бўш ҳаёти устидан ҳукм чиқарган инсоннинг умумлашма образи. У ҳаётда юксак ё эзгу мақсад учун яшамаган аммо қачондир гўзалликни севган. Афсуски, бу гўзаллик ҳам «бошқа боққа ўтиб кетганди».

Кимдир қувончдан хандон отиб кула биледи, кимдир ҳатто илжайишни раво кўрмайди. Кимдир азобни туяди, кимнингдир дийдаси қотган. Одамлар ранг-баранг. Бундай турфаликнинг кўнгилдаги ранглари қандай маъноларни ифода қилади? Икром Отамурод кангул шоири сифатида ранг-баранг одамларнинг кўнгил манзараларини ўзига хос тарзда поэтик кашф этишга эришган:

Бир одам... қувончдан яйраб кетмайди,
тўкилиб кетмайди қайгудан.

Бир одам... канглун очмас,
зинҳор бировга,
биловнинг канглуба -
кириб ҳам бормас.

Бир одам... кунини ё қарғаб,
ё мудраб ўтказди,
тимирскиланиб ўтказди
тунини.

Бир одам... тошбақамижоз:
роста бўлиши ҳам осон,
чаппа бўлиши ҳам осон...

Шоирнинг «Узоқлашаётган оғриқ» номли достони муайян андозаларга мос келмайди. Поэтик тафаккур тарзининг сержилвалиги лирик қаҳрамон кўнгилдаги оғриқнинг хилма-хил маъноларни ифода қилишидан англашилади: «Токи бу дунёда шундай бир оғриқ борлиги ва усиз одамзод қалби ғафлат, жаҳолатга ботиб қолишин англасин, тушуниб етсин юракдан. Уйғонсин қалбининг қаърида мудраб, гофил ётган оғриқ азоби...». Лирик қаҳрамон қалбидаги бу оғриқ қандай маънони ифода қилади? Унинг тизгинсиз ўйлари не сабаб одамнинг ўзлиги ҳақида? Ўзлик шоир талқинича, бу ХОТИРАНГ, ҚАДИМИЯТИНГ, НОМИНГ, ЛИСОНИНГ, ВАТАНИНГ, ҲАҚИҚАТИНГ ва юрагинг қуввати — ЭРКУ ИХТИЁР, сўзинг равон этган НОМУС ва ОРИНГ!

Лирик қаҳрамон вужудини ўртаган алам, изтироб, оғриқ минбарда ҳақиқатдан лоф уриб, амалда ундан ниқоб ўрнида фойдаланувчилар туфайли. Юртининг номидан от суриб, эътиқодин шиллиққурт каби сўриб ётганлар; ақли сийрак, фаҳми нотавон зотлар; аъмоли-ўмариш, қилмишинайрангдан иборат кимсалар. Шулар томирингни емириб борарлар. Барча нодонлигу жаҳолат улар туфайли.

Имонни, виждонни туфроққа қориб,
таъманинг қарами бўлса муддаонг,
ё раббим, кўксингда тўр тўқир тинмай,
ўргимчак балои нафсининг аъмоли.

Кимлигин билмаган банда алҳазар,
ҳамиша ўқланган сопқон сингари
ганим дастида шай турган катора:
сотқинлик, жиноят ўшандан содир,
разолат, хиёнат ўшандан пайдо,

ўша - ишорани бажарувчи қул,
ўша - ҲАҚИҚАТНИ мўлжал олган тиф.

Мабодо, инсон ўзлигини англаб етмаса, кечани эсдан чиқарса, бугуннинг ўзида тўхтаб қолади. Шоир лирик қаҳрамон қалб нидоси орқали эрта сари бораётган одамларга қарата ўзинг билан бирга кечадан келган меҳрни, ишончни, оқибатни эртанги кунларга олиб ўт. Бу фазилатларни боболаринг сенга мерос қилиб қолдирган, уларни унутсанг ўзлигингга ҳам бегонасан... дея бонг уради. Кангул кўноғида доимо мен кимнингдур ўрнидаман, деган бир илоҳий ҳис макон тутмоғи мансуб. Умид шундан. Шафоат шундан. Иноят шундан. Шулар туфайли заминда ҳаёт давом этади, инсон эрта сари интилади, азобу оғриқлар ундан узоқлашади. Аммо, оғриқсиз яшаб бўладими? Ҳаётнинг турли йўлларида юриб келаётган икки йўловчининг ҳаёт фалсафаси, нуқтаи назари, сезимлари, ҳукм-хулосалари орқали бу саволга жавоб топамиз. Биздан қочиб кетаётган тўрғайларни, йўрғаларни, сафсарларни вақтида меҳр билан ортга қайтарсак, сотқинларнинг урчиши, қўрқоқларнинг тиф тутиши, манфаат жаллодлари бўй чўзишига чек қўйилади. Одамлараро меҳр-мурувват макон топса, назарнинг тўқлиги, дил фориғлиги, юзлаб кўзларнинг бирдан очилишига сабаб бўлади. Барчанинг мулки - ИМОН, давлати - СУБУТ, макони - ВАТАНГА айланса, изгиробни туйса, севса, севилса, оғриқ ундан узоқлашмаса, шунда ИМОНга етишар, кўнгил покланар. Достоннинг фалсафий-бадий умулашмаси салмоқли.

Дунёнинг бор азоб-уқубатларини нафақат жисмонан, балки ўз руҳий дунёсида эзилиб кечирган овора кечмишларини адиба Саломат Вафо «Оворанинг кўрган-кечирганлари» романида таъсирчан ва ишонарли услубда тасвирлаган. Ҳаётда ўз иқтидорига сўра, севган касбини уддалаб, болалари, оиласи бағрида ҳалол яшашни ҳар қанча истамасин, асар қаҳрамони Салтанат ҳаётнинг зарбаларига, шафқатсизликларига, хиёнат мунофиқликларига дуч келаверади. Оқибатда, у яшашдан безади, ҳаётдан ғазабланади, нафратланади. Аслида, одамлардан беғараз, самимий муносабат, яқинларидан меҳр-муҳаббат, дўсту сирдошларидан вафо, садоқат, ўзи яшаб турган бу оламдан қувонч ва тўқислик излаган аёл учун буларнинг бари бир бутунликда бахтни англатарди. Овора шу бахт учун кўрган азобларига чидайди, шу бахтга етиш йўлини излади. Ўз бошпанаси, ўз осмони, ўз ҳавоси ва суви бўлишини орзу қилди. Унга бу орзулардан ҳеч бири насиб этмайди. Чунки истаганлари учун тўланадиган бадал юки оғир эди. Тинч, осойишта яшаш учун Аббос Сулаймоннинг жирканч нафсини қондириши, бошқаларнинг унга нафратланиб қарашларига чидаши, энг ачинарлиси виждон азобида яшашни керак. Салтанат бутун вужуди билан бу йўлнинг носозлигини, ичидаги «мен»га қарши кураша олмаслигини ҳис этиб, қишлоққа қайтади. Афсуски, жигарлари уни кўллаб-қувватлашни истамайди, бойвачча синглиси ўз қасридан кичик хужрани ҳам унга раво кўрмайди. Топар-тутари бадастур укаси аллақайси бегона аёлга миллионлаб қарз бериб юборади-ю, ўз жигарига ёрдам беришдан бош тортади. Энг оғир вазиятда ўз уйдан ҳайдалади.

Салтанатни қийнаган азобли саволларнинг бари жавобсиз: «Нега қиз бола турмушга чиқиб кетгандан сўнг уйга қайтиш номус ҳисобланади? Ака-укаларимнинг уйда қанчалик ҳаққи бўлса, менинг ҳам шунчалик ҳаққим борми?» Салтанат қиёфасининг ўзига хослиги ҳамма каби эмаслигида. У мағрур, серҳаяжон, жангари, бир қадар қайсар. Адиба қаҳрамон қиёфасини

«иккиланишда» тасвирлайди: бири истеъдодли журналист, гўзал ва мафтункор аёл. Кези келганда, бошқаларда бўлмаган ноёб хислатларидан фойдаланишни билади, «сувга олиб бориб, суғормай олиб келиш»ни уйдлашига кўзи етади. Иккинчи қисми ўзи билан ўзи курашиб яшайдиган, ҳар қандай муносабатдан манфаат изловчи кимсалардан нафратини яшира олмайдиган, ўз қисматидан аламзада (истаган эркак аёл қисматини ўз манфаати йўлида ағдар-тўнтар қилиб юборишидан норози), ҳимоясиз, суянчиқсиз, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ожиза, оиланинг бор юкини аёл елкасига ташлаб, на унинг, на фарзандларининг қисматига масъул бўлмаган бепаросат, овқат ейишдан бошқа нарсани ўйламайдиган ҳайвонсифат эр билан яшашдан бош тортган, барчанинг лаънатига дучор бўлса-да, ўзи истамаган ҳаётдан юз ўгирган, шу туфайли юз минг ташвишларни бошдан кечирган Салтанат Маҳмудова қиёфасида гавдаланади. «Эримни севмадимми? Ака-укаларимга боғланмадимми? Ким сенга шундай қил деди? ...Қалбим, юрагим билан шуларни тўғри йўлга солиш керак дедим...» Асарда қаҳрамон қиёфаси шу тариқа икки кўринишда: баъзан ўз-ўзи билан курашувда, баъзан бири иккинчисини инкор этиш, исён кўтариш, фарёд чекиш, «Пичоқларнинг аёвсиз азобларига дош бериш», баъзан кўниш ва кўникиш ихтиёрида гавдаланади. Ҳар икки қиёфа бирлашганда, китобхон кўз ўнгида меҳрга ташна, ёниқ қалбидаги тизгинсиз меҳрни беришга муносиб инсонни топмаган, фақат хаёлидагина уни топган ёлғиз аёл гавдаланади. Адиба меҳрдан мосуво аёл руҳиятини «ичдан» ёритишга эришган. Аёлнинг сирли ички олами, сирли туйғулари ва хаёллари, сезимлари илк бора очиқчасига тасвирланган. Оворанинг кўрган-кечирганлари аёл бўлиб туғилгану лекин аёл бўлиб яшаш бахти насиб этмаган, оқибатда, бутун бир жамият фожеасига айланган ўнлаб оворалар қисматини Шоира, Азиза, Мақсуда опа, Омонгул, Малика, Ойзода Камол тақдири тимсолида тасвирлайди. Асарда улардан ҳар бири бошқасига ўхшамайдиган олами, қиёфаси, яшаш фалсафасига эга бўлса-да, аччиқ қисмат, хўрлик, аёллик бахтидан бенасиблик улар учун умумий дард. Айниқса, Мақсуда опа образи узоқ муддат китобхон кўз ўнгидан, тасаввуридан нари кетмайди. У покиза, самимий, иймон-эйтиқодли, тақводор аёл. ҳаётнинг бор эзгуликларини жуфти ҳалоли - Қори ака тимсолида кўради, унга сўзсиз бош эгади, ўзлигини унга бағишлайди. Иймон-эйтиқодининг рамзига айланган эри ёшликда кўнгил қўйган аёлга уйлангач, Мақсуда опа маънавий ўлим топади. Кадр-қиммати топталган, хўрланган кезлари Салтанат бу азоблардан тўлғониб, дод дейди, исён қилади. Мақсуда опа эса барини Оллоҳнинг иродаси, марҳамати деб қабул қилади, қаршиликсиз итоат этади. Оқибатда, ҳаётлигидаёқ маънавий жиҳатдан емирилиб, ҳеч ким ҳисоблашмайдиган, кадрламайдиган, ихтиёридан айрилган, ёлғизликка маҳкум қилинган. Салтанат орзу қилган бахтни топган аёл бўлиб туюлган Мақсуда опа ҳам, аслида, унинг ўзига ўхшаган бир бечора, хўрланган аёл занлигини англаб етади. Асардаги барча аёлларнинг аянчли қисмати бир бутунликда оворанинг кечмишларига айланиб кетгандай. Ҳар бир қисмат аёл фожеасининг бир кўриниши, турфа сурагидай туюлади. Ҳатто қамоқхона назоратчилари, бузуқ гоёлар тимсоли Идея ҳам аёлнинг битмас-туганмас оғриқлари тимсоли. Аёл қисматининг бу қадар азобли тасвири Мадина каби аёлларга тақдирдош қизалоқ билан боғлиқ воқеалар орқали, айниқса, таъсирчан ифода этилган. Салтанатнинг ёвузлар чангалидан уни қутқариши билан боғлиқ хатти-ҳаракатлари,

қизчанинг чуқурликка ағдарилиб, йўқолиб қолиши муайян рамзий маънони англатади. Жамиятда аёлнинг қадр-қиммати, ўрни тикланмас экан, уни оёқ-ости қилиш, хўрлаш давом этаверади. Эркаклар жамиятда ҳам, оилада ҳам ўз ўрнини эгаллаб, аёлга сунчиқ, ҳимоячига айлансалар ҳаётда бозорчи аёллар, Салтанату Мадиналар қисмати бу қадар оғир, аччиқ, фожеали бўлмасмиди? Одамлар онгидаги аёлга муносабат тушунчаси ўзгармас экан, Мадиналар қисмати шу тариқа мавҳумлигича қолаверади.

Саломат Вафо тасвирда ретроспектив усулдан самарали фойдаланиш, баробарида, қаҳрамон руҳиятидаги драматизмни унинг тушларига маҳорат билан кўчира олган. Айниқса, воқеаларнинг поёнига етмаганлигини, қаҳрамон тақдири «Умр китобининг ғуссали саҳифалари ёпилиши»дан кейин ҳам давом этиши Салтанатнинг асар сўнггидаги туши орқали ойдинлаштирилган. «Тушида Маҳмуд Искандаровга ўхшаган бир одам унга қараб келар эмиш. Унинг атрофида, йўқ, йўқ, эслади, белида ялтироқ пичоқлар осилганди. Шаҳдам қадам ташлаганида жаранг-журунг этарди. Анчадан бери таниш пичоқлари энди Маҳмудга кўшилиб унинг жонини олишга келибди-да? Чунки бошқа оладиган ёки кесадиган ҳеч ким ва ҳеч нарса қолмаган». Пичоқлар қандай маънони англатади, нега у ҳаёт йўлларида қаҳрамонга такрор ва такрор рўбарў бўлаверади? Пичоқ муайян рамзий маънога эга. Салтанат бошидан кечириши тақдирида бўлган фожеалар, йўл қўйган гуноҳлари, хатолари оқибатида бошига тушадиган кўргиликлар пичоқ каби унинг вужудини, юрак-бағрини нимталайди. Ўзи истаб-истамай қилган ишларидан виждони эзилганда, ана шу азобни ҳис қилади. Пичоқлар гоҳ Аббос Сулаймон қўлида, гоҳ муаллақ ҳолда, гоҳ яқинлари, асар якунида эса Маҳмуд Искандаров қўлида кўриниш бериши аёл изтиробларининг чексизлигини билдиради.

Салтанатга илк меҳрни Аббос Сулаймон беради. Меҳрга зор чоғлари ўз ихтиёридан ташқарида қайта ва қайта ўша меҳр кўрган ғўшасига боради, «Сизни жуда соғиндим!», дея илтижо қилади. Сўнгги бор Маҳмуд юборган гулларни қўлига олганида, ўзининг аёллигини, кимнингдир эътибори, меҳри туфайли илиқликни ҳис қилади, вужудини ёқимли ҳарорат қуршайди. Яшашга умид уйғонади. Адиба аёлнинг меҳрга ташналигини, самимий меҳрни туйган чоғи ўзини ва ўзлигини унга қурбон этишга қодирлигини ана шундай ишонарли манзараларда тасвирлашга эришган.

Меҳр-муҳаббатга талпинган Салтанатни ўз вужудидаги виждон маъғини тутган иккинчи Салтанат баъзида тафтиш этиб, айблайди, интилишларини қоралайди, хатти-ҳаракатлари устидан шафқатсиз ҳукм чиқаради. Шундай чоғларда у шашқатор ёш тўкади, ҳатто «кўзларимдан қон томар эди», «юрагимни ҳис қилмай қўйдим», «ўз танамга нисбатан нафрат, чегарасиз нафрат»ни туйдим, дейди. Асарда аёл дунёсидаги зиддиятлар таъсирчан ва ҳаётий тасвирланган. Саломат Вафо аёл дунёсининг, қалбининг сирлари, аслида, оддийгина бир туйғу билан боғлиқ эканини, шу ҳисни бутун вужуди орқали тўлиқ ҳис қилиш учун у ҳар нимага, ҳар қандай азобга, қисматга рози эканини, бахт кўйида оворанинг кўрган-кечирганлари орқали ифодалашга ҳаракат қилган. Бу, шубҳасиз, бугунги ўзбек адабиётида, хусусан, насрда инсон қалбини янги жиҳатлар нуқтаи назаридан тасвирлаш намаён бўлаётганини кўрсатади.

ТУШУНИШ ТАМОЙИЛИ

Адабий танқид шўро даврида яшаб ижод этган ва бу давр адабиётининг тамал тошини қўйган атоқли намоёндалар ҳаёти ва ижодини ҳам янгича тафаккур ва мезонлар билан қайта баҳолай бошлади. Бу жараёнлар гарчи баҳсу мунозараларга бой кечаётган бўлса-да, адабий танқид энг мураккаб масалаларга ҳам пировард натижада халқимизга хос бўлган бағрикенглик, инсонийлик тамойилларига асосланиб, миллий меросимиз, қадриятларимизни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга етказишдек улуғ мақсад билан ёндашганлигини кўришимиз мумкин. Бу тарздаги қайта баҳолашда «уриб ташлаш», «йўққа чиқариш» каби номақбул усуллар эмас, балки адабий танқид методологиясининг асосларидан бирини ташкил этувчи, мунаққид Раҳмон Қўчқоров ҳақли таъкидлаганидек, катта ҳарфлар билан ёзиладиган ТУШУНИШ истаги етакчи тамойилга айланганлигини кўришимиз мумкин.

Сўнги давр танқидчилигида Абдулла Қаҳҳор ижодини қайта баҳолаш ҳам асосий мавзулардан биридир. Агар адабий танқиднинг Абдулла Қаҳҳор ижодига муносабатини кузатадиган бўлсак, ўтган асрнинг 80-йиллар охирларидан бошлаб зиддиятли қарашлар вужудга келганини кўриш мумкин. Худди Ойбекнинг «Қутлуг қон» романи сингари Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарлари талқини баҳсли кечди.

Кейинчалик ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодига муносабатда икки хил йўналиш давом этганлигини кузатиш мумкин. Сувон Мелиев, Ҳақимжон Каримов каби мунаққидларнинг айрим чиқишларида ёзувчининг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарларида шўро даврига хизмат қилувчи ғоя етакчилик қилиши айтилди. Аксинча, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Санжар Содик, Иброҳим Ҳаққул, Дилмурод Қуронов ва бошқа кўплаб адабиётшуносларнинг кузатишларида Абдулла Қаҳҳор ижодини янгича нуқтаи назар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга ҳаракат қилинди. Шу билан бир қаторда, бу мунаққидларнинг кузатишларида Абдулла Қаҳҳорни тушунишга, унинг ижодини етакчи концепциясини англашга интилиш кучайиб бораётганини англаш мумкин.

Сувон Мелиев ва Ҳақимжон Каримовнинг танқидий қарашларида Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусида ёзилган асарларида воқелик шўро даври тоталитар тузум ғоялари нуқтаи назаридан ёритилади, шу боис ҳам сохта ғояга асосланганлиги учун юксак бадиийлик намуналари бўлолмайди, деган хулосалар илгари сурилади.

Мазкур мақолаларга жавоб тариқасида битилган Дилмурод Қуронов ва Санжар Содикларнинг кузатишларида ҳам айна хусусият — бадиий асарни давр билан, давр ғоялари билан боғлиқ ҳолда талқин этишга интилишни кузатамиз. Бу ҳол ўз-ўзидан баҳс-мунозараларда асосий эътибор ғоябозликка, яъни, Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусидаги асарларида шўро ғояларини тарғиб қилинганми ёки аксинча фош қилинганми, деган масала етакчилик қилганлигини кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, Сувон Мелиев ва Ҳақимжон Каримов мақолаларида адабиётнинг асосий ядросини ташкил этувчи инсонийлик (уни Сувон Мелиев мақоласида меҳр, Ҳақимжон Каримов эса ўзбекона урф-одатлар ва мусулмон оламига хос яшаш принциплари шаклида

талқин этади) тамойиллари ҳақида гап кетадики, уни муайян давр ғоясига боғламасдан матннинг ўзидан келиб чиқиб талқин этилганда, асл моҳият ойдинлашган бўлур эди. Шу боис, мазкур танқидий қарашларга ва уларга оппонентларининг жавобларида ҳам давр ғояси, деган тушунча халақит берганлигини кўраимиз. Бироқ, айтиш мумкин, шуни таъкидлаш лозимки, мазкур баҳс-мунозаралар Абдулла Қаҳҳор ижодини англашга, унинг эстетик тамойилларини тушунишга хизмат қилади. Мазкур баҳслар шу жиҳати билан характерлидир.

Бу жиҳатдан қаҳҳоршунос олим Раҳмон Қўчқоровнинг адиб ҳақидаги туркум мақолалари ҳамда «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисоласидаги кузатишлари характерлидир.

Раҳмон Қўчқоров саксонинчи йилларнинг охири тўқсонинчи йилларнинг бошларида Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида, айниқса, романларига турли даврда танқидчиликнинг муносабати ва ёзувчи томонидан амалга оширилган таҳрирлар ҳақида қизиқарли изланишларни амалга оширди. Шу жиҳатдан унинг «Шарқ юлдузи» журналининг 1988 йил 3 сонидан босилган «Қўш роман ва айрича қарашлар» ва «Ёшлик» журналининг 1991 йил 9- сонидан чоп этилган «Саробнинг пайдо бўлиши» каби мақолалари характерлидир.

Биринчи мақолада ёзувчининг «Қўшчинор чироқлари» романи билан унинг биринчи варианты бўлган «Қўшчинор» асари қиёсий таҳлил қилинади. Мунаққид танқидчиликда айтилган фикрларни таҳлил қилар экан, ёзувчи асарда худди Михаил Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романига хос бўлган концепцияни илгари сургани, қаҳрамон танлашдаги муштаракликлар, сюжет йўналиши ва композициядаги, конфликтдаги ва, ҳатто, қаҳрамонлар нутқидаги ўхшашликлар мавжудлигини таъкидлар экан, бундан қуйидагича хулоса чиқаради: «Чунки, ундан буни талаб қилишди!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сингмайдиغان бошқача табиатли романга мос бўлган колхоз қурилиши, унинг таржимаи ҳоли асарга нима қилиб бўлмасин олиб кирилиши шарт қилиб қўйилди.

Иккинчидан, бу қурилишда партиянинг роли, албатта, кўрсатилиши керак, деган талаб қўйилди. Бундай «ошкоралик»ка ўрганмаган ёзувчи, худди Давидовга ўхшаган ишчилар синфининг вакили, ўзбекистонлик «йигирма беш мингчи» — Сафаровни яратди.

Учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. Бунинг учун бўлса, аввало, бу тасвирни туғдирадиган ёзувчи мақсади бўлмоғи керак эди. Қаҳҳорда эса бундай мақсад, узоқ йиллар етилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан унинг намоён бўлиши ҳам қийин эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра талантили уюштирилган, жаҳон миқёсига чиқиб кетганлиги сабабли конфликтсизлик назарияси рамакаларига бўйсунмаган «Очилган кўриқ» йўлини афзал кўрди.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан ёзувчи, ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал синфий кураш эпизодларини тасвирлаши мумкин эди. Бироқ, унинг танқиддан ҳафсаласи пир бўлган, ундан оғзи куйганди. Бу тепса-тебранмас танқид, барибир, «тук топиши» муқаррарлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган романга тақлид қилиб қўтилди». («Шарқ юлдузи» журнали. 1988 йил. 3- сон).

Мунаққид «Ёшлик» журналининг 1986 йил 6- сонидан чоп этилган «Уч сароб» номли мақоласида ҳам «Сароб» романининг қайта ишланиш жарёнларида адабий танқиднинг нотўғри баҳолари сабаб бўлган, деган хулосага келган эди. Бу фикрлар қай даражада ҳақиқатга яқин? Наҳотки Абдулла Қаҳҳордек атоқли ва жасоратли ёзувчи танқидчиларнинг қарашларидан келиб

чиқиб асарларини қайта ишлайверса?.. Бу каби саволлар, шубҳасиз, мунаққидни тинч қўймаган ва у илмий изланишларини давом эттириб, ушбу саволларнинг жавобини топишга ҳаракат қилади. Ва, ниҳоят, изланишлари натижаси ўлароқ, «Саробнинг пайдо бўлиши» номли мақола ва кузатишлари асосида чоп этилган «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисола яратилди. Мазкур изланишларда адабий танқид методологиясининг асосини ташкил этувчи битта жиҳат бор. Муаллиф фактларга холис ёндашиб, асосий мақсадини қуйидагича ифодалайди: «ТУШУНИШ».

Раҳмон Қўчқоров «Сароб» ва «Кўшчинор»нинг қайта ишланган вариантлари ҳақида фикр юритар экан, олдинги қарашларидан воз кечишининг асосий сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эҳтибор берилган эди. Бунда ҳам роман танқидининг кўлами асл моҳиятни кўз олдимиздан тўсган, бизни бир ёқлама ёндашув йўлига бошлаган, натижада, ҳар бир ўзгариш ва таҳрир сабабини нотўғри танқиддан излашга ўтган эканман. Ҳолбуки, мантиқли бир савол бизни доимо сергаклантирмоғи керак эди: агар ўзгаришлар сабаби фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А. Қаҳҳор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилди? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан романнинг иккинчи нашрига ўзгартиришлар киритди? Бу пайтда қатағон деярли тугаган эди-ку?»

Раҳмон Қўчқоров ушбу саволларга жавоб излар экан, роман яратилган даврдаги сиёсий-ижтимоий воқеликка, ёзувчи архивидан топилган қатор манбаларга, хусусан, П. Алексеенковнинг «Кўқон мухторияти» (рус тилида), шунингдек, ўша даврда амалга оширилган суд жараёнлари, қосимовчилик, бадриддиновчилик каби материаллар билан романни деярли сўзма-сўз, фаслма-фасл қиёслаб таҳлил қилиб, ўхшаш жиҳатларини кўрсатар экан, қуйидагича хулосага келади: «Гап шундаки, асарнинг қайта ёзилишига ўша пайтда билдирилган танқидий фикрлар деярли таъсир этган эмас. Чунки, уларнинг аксарияти ўша даврнинг ўзидаёқ инкор қилинган бўлиб, ёзувчи томонидан ҳар иккала танқиддан ҳам кўра қудратлироқ бир куч — давлат сиёсати, унинг ҳоким мафқураси турар эди. 1938 йили омма қўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадиий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтида ёзилган асар» эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифини бўлса маҳкум қилиб чиққан асарлардан фарқли ўлароқ, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир неча марта соғ олиб чиқди, ҳатто мукофот билан олиб чиқди...» («Ёшлик» журнали. 1991 йил. 9- сон).

Биз кузатишларимизда, танқидчиликда Абдулла Қаҳҳор ижодига нисбатан муҳолифатли, зиддиятли қараш мавжудлигини таъкидлаган эдик. Ана шу ҳолатнинг айнан ўзи, биргина Раҳмон Қўчқоровнинг Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги изланишларининг ўзига хос тимсоли эканлигини таъкидлаш зарур.

Бу баҳс-мунозараларнинг асосида ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодини тушуниш истаги ётади. Бунда хулоса битта — Абдулла Қаҳҳор ёрқин истеъдод сифатида ўзбек адабиётини бадиий мукамал, психологик жиҳатдан теран, ўлмас асарлар билан бойитди. Айни чоғда, Абдулла Қаҳҳор ҳушёр дунёқараш соҳиби ва ўткир интуитив ижодкор тарзида замонадаги сиёсий-ижтимоий ўзгаришларни нозик ҳис қилди ва асарларининг моҳиятига буни моҳирлик билан сингдириб юборди.

Шу боис, юқорида таъкидланганидек, Абдулла Қаҳҳор ижоди тўғрисида зиддиятли қарашларнинг вужудга келишини табиий бир ҳол сифатида қабул қилиш керак.

*Хуршида Ҳамроқулова,
ТДПУ докторанти*

ТАЛҚИН ҚИРРАЛАРИ

Адабий жараён шундай ҳодисаки, тадқиқотчи унинг турфаликлари-га кўникмоғи, қутилмаган ўзгаришларга тайёр бўлмоғи лозим. Бугунги адабиётга бундан ўн йиллар аввалги қараш билан ёндашиб бўлмаганидек, олиб борилаётган тадқиқотларда ҳам маълум маънода бир хилликдан қутулиш борлигини сезиш қийин эмас. Узоқ йиллар давомида бадиий тадқиқ доирасидан четда турувчи мавзулар ҳам бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолди. Ана шундай мавзулардан бири бадиий адабиётдаги ҳаёт ва ўлим муаммосидир. Масалага қадимдан турлича ёндашилган. Бадиий адабиётда ўлим ва у билан боғлиқ ҳодисалар ҳақида бугун гапирилиётгани йўқ. Мумтоз адабиётимиздан ҳам бунга талай мисоллар олишимиз мумкин. Манбаларга қарасак, ўлимнинг ислом дини нуқтаи назаридаги талқинларидан илгариги, зардуштийлик, монийлик ва буддавийлик дини таъсири остидаги талқинларига ҳам дуч келамиз.

Энг қадимги даврлардан VIII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти тарихда Исломгача бўлган туркий адабиёт деб юритилади. Бу давр адабиётининг бошқа давр адабиётларига нисбатан кам ўрганилган соҳа эканлиги, ўша давр оғзаки ва ёзма адабиёти намуналарининг бизга қадар қай даражада етиб келганлиги билан боғлиқдир. Манбаларни кузатсак, миф ва афсоналар, монийлик оқимидаги адабиёт намуналарида ҳаёт лаззати, ўлим кўрқинчи ва одамнинг Яратганга боғланган соф илоҳий талқинларига дуч келамиз. Исломгача бўлган динлар таъсири остидаги туркий адабиётни кузатар эканмиз, одамларнинг ҳаёт ва ўлим ҳақидаги тушунчаларидаги эврилишларга гувоҳ бўла борамиз. Маросим кўшиқлари сифатида тилга олинган «Алп Эр Тўнга» марсиясида инсоният тафаккури билан боғлиқ психологик ҳолатлар қуйидагича акс этган:

*Улишиб эран бўрлаю,
Йиртин яқа урлаю
Сиқриб уни юрлаю,
Сигтаб кўзи ўртилур.*

Яъни:

*Мардлар йиғлаб, бўридек увлашдилар,
Ёқаларини йиртиб бақиршдилар,
Фарёд чекдилар,
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) нарда босди.*

Тўртликнинг ўзи бизга одамларнинг ўлимга бўлган тушунчаси ҳақида маълумот беради. Алп Эр Тўнгани йўқотиш одамлар учун қаттиқ мусибатга айланади. Шунинг учун ўзларини идора қила олмаслик даражасига етадилар:

*Замон аҳли озайди,
Олчоқ, ёвуз кучайди,
Эзгу ишлар камайди,
Дунё беги кетганда.
Билимдонлар эзилди,
Дунёни хароб қилди,
Одоб гўшти бузилди,
Ерга тегиб судралур.*

Эътибор берилса, «Алп Эр Тўнга» марсиясида Алп Эр Тўнгдан сўнг қолувчи одамларнинг аҳволи, замонанинг кайфияти сингари ҳолатлар баён қилинади. Демак, бу даврда одамлар ўлимни синов деб эмас, ҳаётнинг якуни сифатида билганлиги ўша даврдаги диний тушунчаларининг инъикоси сифатида намоён бўлади.

«Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг биринчи жилдида Исломгача бўлган туркий адабиёт намуналари Натан Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» китобига нисбатан анча кенг ёритилган. Миф ва афсоналарга оламини билишга интилишнинг маҳсули ўлароқ юзага келган асарлар сифатида ёндашилган. Миф ва афсоналар ҳақиқатни оддий ва содда тарзда бизларга етказди, шунинг учун уларни адабий жараённинг илк кўриниши сифатида эмас, туркий қавмларнинг ҳаёт ҳақидаги фалсафаси, борлиқни англаш усули, руҳоний ва илмий қарашларининг натижаси сифатида ўрганмоқ лозим. Миф ва афсоналарга асосан диний тасаввурлар туртки берган. Уларнинг турли динлар ва оқимлар таъсиридаги ўзгаришларини ҳам шу билан изоҳламоқ лозим. Миф ва афсоналарнинг асосини олам ва одамнинг яратилиши, одамларнинг воқеликка муносабати, илоҳ ҳақидаги ибтидоий тасаввурлар, қаҳрамонлик, ўлимга муносабат, тавба қилиш ҳақидаги мотивлар ташкил қилади. Уларга ёлғон уйдирмалар деб эмас, муайян ҳаётга эгаллиги нуқтаи назаридан ёндашсак, инсониятнинг ҳаёт ва ўлимга нисбатан муносабати қадимдан шу кунгача деярли ўзгаришсиз қолганлигига амин бўламиз.

«Оламнинг яратилиши» афсонаси «Азалда фақат сув бор эди», деб бошланади. Гўё ибтидоий тасаввур ҳосиласи бўлган бу тушунча кейинчалик илм-фаннинг ривожланиши натижасида тасдиғини топди. Ҳатто «Ер ҳали шаклсиз ва бўм-бўш бўлиб, тубсизлик узра қоронғилик ҳукм сураб эди. Худонинг руҳи эса сув юзида парвоз этар эди», деган оят ҳам афсоналарга енгил-елпи ёндашиб бўлмаслигини талаб қилади. Нуҳ алай-ҳиссалом замонидаги тўфондан сўнг инсоният ҳаётининг шу кунгача давоми ҳам афсонанинг муайян асосга эгаллигини кўрсатади. «Қуръон»да тилга олинган таъқиқланган нарсани емаслик, Одам Ато билан Момо Ҳаво, тўфон ҳақидаги ҳикояларнинг илдизлари ҳам қадим афсоналарга бориб тақалиши Исломгача бўлган туркий адабиёт намуналарида тасдиғини топган. Афсоналар қадимдан инсоннинг яратган билан муносабатда эканлигини исботлайди. «Одамнинг яратилиши» афсонасида Ой ота ва Айванинг турмуш қуриши натижасида, қирқ бола дунёга келганлиги, болалари ҳам бир-бирлари билан турмуш қурганликлари афсона эмас, балки Одам Ато ва Момо Ҳавонинг тақдиридан ҳикоя қилувчи ҳақиқатдир. Умуман, ҳаёт ва ўлимга муносабат Тангри билан боғ-

лиқликда идрок қилинади. Бу ҳолат монийлик адабиётида янада ёрқин ифода этилган.

Монийлик йўналишига оид шеърларда нариги дунёда инсон тортажак азоб-уқубатлардан огоҳлантириш мавжуд. Бунинг учун инсон бу дунёда ўлимга тайёр бўлмоғи лозим. Монийлик оқимига хос хусусият шуки, моддий олам моний жамоаси учун ёвузлик маконидир. Сабаби, тана севгиси моддий оламдаги бойликларга ружу қўйишга олиб келади. Руҳий оламдаги бойлик — нурдан узоқлаштиради. Демак, инсон қайси динга итоат қилишидан қатъи назар ўлим мавзусига бот-бот мурожаат қилаверади. Чунки, ўлимни эслаш инсонни руҳан сокинлаштиради. Одам ўз аслини билиб, аслига интилиб яшайди. ўлимни эслаш инсонлик қиёфасини сақлайди. Модомики, туғилиш, яшаш ва ўлим инсон қисматидаги битик экан, инсон моҳияти шу уч жараёнда жам бўлади.

Моний ибн Фатак монийлик таълимотининг асосчисигина эмас, наққош ва рассом сифатида ҳам машҳур бўлган. Айниқса, унинг санъат соҳасидаги ютуқлари кенг ёйилган ва қаҳрамон сифатида бадиий асарлардан ўрин олишига сабаб бўлган. Бунинг учун Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида наққошликдан Фарҳодга устозлик қилиши, «Сабъаи сайёр»да эса мусаввир сифатида Баҳромга Дилором ҳақидаги хабарни келтириши ва ўзи чизган суратни кўрсатиши эпизодларини эслаш кифоя.

Монийлик адабиётида моддий оламдан ташқарида инсон учун давом этадиган ҳаёт борлиги ва одамзод шунга эришиш учун интилиши уқтирилади. Бундай талқин монийлик адабиётининг намуналаридан бўлган «Хуастуанифт»да аксини топган. Асар ҳақида «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»да шундай дейилади: «Хуастуанифт»нинг энг диққатга сазовор томони шундаки, асар монийлик оқимини тарғиб қилишдангина иборат эмас, балки бу оқимнинг туб моҳияти ва келиб чиқишини таҳлил қилишга бағишланган. Асар «Авесто»даги образларни ҳамда зардуштийликнинг кейинги давридаги мифологик қаҳрамонларни ўз ичига олгани, бу образларнинг моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда давом эттиргани билан ҳам диққатга сазовордир». Йигирма бешта йиғма матндан иборат бўлган мазкур асар банданинг яратган қаршисидаги тавбатазаррусидан иборат. Матнлардан инсон ҳамиша гуноҳ қилишга мойил эканлиги, иблис доим уни назорат қилишга уриниши, инсон эса буни англаган ҳолда унга тобе бўлиб қолиши айтилади: «Ўзини пайдо қилган, яратган боқий худонинг ерини унутди, нур худоларидан айрилди. Ундан кейин, эй худойим, ёвуз қилиқли Шмну бориб, онгимизни, ниятимизни иблиснинг қилмиши томон бурди. Телба, руҳсиз бўлиб қолганимиз учун барча ёруғ руҳларнинг ҳаммасига, уларнинг илдизига, пок, ёруғ Азруа (Зерван) худога қарши гуноҳ қилдик, хато қилдик... Гуноҳларимизни кечиргин!». Деярли ҳамма матннинг ниҳояси «Гуноҳларимизни кечиргин!» деган тазарру билан якунланади. Монийлик оқими таъсирида шаклланган адабиёт намуналаридан муҳим жиҳатни англаш мумкин. Кўп худолиликка итоат қилинишидан қатъи назар («Хуастуанифт»да бешта худо ҳақида фикр юритилади), инсоннинг ўлимдан кейинги ҳаётни ҳис қилиши, ...ҳаёт ва ўлим яратганнинг инъоми эканлиги англашилади. Шунингдек, ҳаёт ва ўлим оралиғидаги хатоқор ва гуноҳқор инсон қанчалик тавба қилмасин, ўлим кўрқинчи уни ваҳимага

солади. Шунинг учун бу динга мансуб бадий асарларда тангрини улуғлаш, илоҳий кўшиқлар билан бирга, ўлим тасвирини берувчи шеърлар ҳам киритилган. Бундан кўринадики, ўлим масаласига Исломгача бўлган туркий адабиёт намуналари орасида монийлик оқимида алоҳида эътибор қаратилган.

Монийлик адабиёти намуналарида тангрилар сонининг хилма-хиллигини кўриш мумкин. «Хуастуанифт»да бешта тангри ҳақида сўз борса, «Ўлим тасвири шеъри»да тангрилар сони тўртта деб берилади. Шеърда жон олувчи фариштанинг ўша давр одамлари назаридаги қиёфаси акс эттирилади.

*Қонли тувакдайдир кўзлари дерлар,
Қозиқ каби катта кўкраги дерлар,
Бурнидан бўз булут юксалар дерлар,
Кўксидан қора туман чиқади дерлар...*

Ўлимни ваҳимали деб ҳисоблаш одамлар назарида жон олувчи фариштанинг ҳам қўрқинчли тасвирлашларига сабаб бўлган. Лекин бунинг ҳам муайян асоси бор. Ислом оламининг «Хужжат ул-ислом» унвонига сазовор бўлган Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Ўлимни эслаш китоби»да Иброҳим алайҳиссалом билан боғлиқ ривоят бор. Унда айтилишича, «Иброҳим Халилуллоҳ ўлим фариштасидан сўради:

— Фожир кишининг жонини қандай суратда оласан? Ўша суратда намоён бўла оласанми?

— Тоқат қилолмайсан, — деди ўлим фариштаси.

— Балки тоқат қиларман.

— Бас, у ҳолда мендан юзингни ўтир.

Иброҳим алайҳиссалом ундан юз ўгирди. Кейин қайрилиб қаради ва у зот рўпарасида сочлари тиккайган қоп-қора киши турарди. Қора кийимдаги бу кишидан қўланса ҳид таралар, оғзидан олов ёлқинланиб, бурун катакларидан буруқсиб тутун чиқарди. Иброҳим алайҳиссалом ҳушидан кетди. Бироздан сўнг ўзига келди. Ўлим фариштаси аввалги суратига қайтди. Иброҳим Халилуллоҳ унга деди:

— Эй ўлим фариштаси! Агар ўлим онларида фожирга мана шу суратда йўлиқсанг, шунинг ўзи унга кифоя қилади!» Ўлим бандага қачон, қай суратда келишини ҳеч ким билмайди. Аммо, бу ўлим ҳақидаги тасаввурларни инкор қилиш учун ҳам асос бермайди:

*Охири инсоннинг ўлмоғи ҳам бор,
Қоронғу дўзахга тушмоғи ҳам бор.
Ўн мингларча шайтон келади дерлар,
Ўн мингларча шайтон иш кўрар дерлар.
Қоронғу тун каби, узоқдан тушади дерлар,
Хафалик ҳам босиб келади дерлар.
Кўнглига ўрнашиб, пора қилади дерлар,
Инкорчи руҳлар ҳам чиқади дерлар.*

Шеърда ўлим ҳақ эканлиги, гуноҳкор банданинг дўзахга тушиши тайинлиги таъкидланади. Яна шеърда шайтонга эпитет қилиб «қоронғу» сифати берилдики, бу қарама-қарши оламнинг ўзига хосликларини

англаш имконини пайдо қилади.

Ўрхун-Энасой ёдгорликларида инсоннинг тангрига эътиқоди, шу асосда шаклланган қарашлар ўзгача руҳга эга. Битиктошларнинг асосий мавзуси жангу жадал, ватанпарварликдан иборат бўлса ҳам, ўлимга муносабат қайғули ҳолатда ва алоҳида тарзда ифода этиладики, бу битиктошлардаги ёзувларнинг айнан қабртошларга ёзилиши ҳам ўлимнинг азалий қисмат эканлиги, одамзот ўз умрини ҳаёт ва ўлим чорраҳасида сарҳисоб қилишлигининг фалсафий, айнаи дамда, оддий мушоҳадасидир. Кул Тигин битиктошининг матни Кул Тигиннинг вафоти, мотам марсияси билан тугашининг ўзи ҳам ўлим инсониятга синовларнинг якуни ва абадий ҳаётнинг бошланиши эканлигини ёдга солади: «Кул Тигин бўлмаса, бутунлай ўлар эдингиз, Иним Кул Тигин вафот этди, вужудим алам чекди. Кўрар кўзим кўрмаётгандай, билар ақлим билмаётгандай бўлди (эс-хушимдан ажралдим), жоним азобда қолди. Дунёни тангри ясайди, инсон болалари ҳаммаси ўладиган қилиб яратилган». Битиктошнинг сўнгидаги: «Учиб кетдингиз (вафот этдингиз). Тангри яшатувчидир», деган фикрлар маълум маънода инсоннинг ўлимдан кейинги ҳаётига ишора қилади. Исломгача туркий адабиёт намуналарини босқичма-босқич таҳлил қилар эканмиз, инсониятнинг кўп худоликдан якка худоликка томон борганлигини кузатамиз. Айниқса, бу ҳолат Ўрхун-Энасой битикларида кўзга ташланади: «Табғачга таслим бўлгани учун тангри ўл, деган, шекилли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади» («Тўнюқуқ» битиктошидан). «Тангри ёрлақгани учун, истейдодим, бахтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим» («Кул Тигин» битиктошидан). Айтиш мумкинки, қадимги туркий халқларнинг ҳаёт ва ўлим аро муносабатни англаши йўлида ўзликка, худога томон интилиши уларни кўп худоликдан якка худолик сари элтди. Бу ҳолат, кейинчалик, уларнинг Ислом динини қабул қилишлари ва шу динда собит туришларига олиб келди.

Ўрхун — Энасой битикларига мансуб «Ирқ битиги» мазмун — моҳияти билан бошқа битиктошлардан фарқ қилади. Унинг асосида тақдирдан ва тушлардан фол очиш туради, шунинг учун уни «Фол китоби» дейиш ҳам мумкин. Инсоният азалдан ўз тақдирини олдиндан билишга қизиқиб келган. Шунинг учун кўрилган тушларни таъбирлаш, баъзи ҳолларда фолбин ва башоратчиларга учраш табиий ҳолдир. Буларнинг замирида инсон ўз тақдирига ўзи эга эмаслиги, ҳар бир иш яратганнинг амри билан бўлиши ётади. Акс ҳолда, ўзига маълум бўлган нарса учун махсус фолбинлар ва фол китобларига ўрин йўқ эди. «Ирқ битиги» ҳам ана шундай эҳтиёжларнинг натижаси ўлароқ юзага келган. Муҳими, унда инсоннинг ҳаётга нисбатан курашувчанлик ҳиссининг мавжудлигидир. Одамлар кўрилган фоллар орқали ҳаётларини изга солишга, олдиндан чоралар кўришга интиладики, бунинг асосида инсоннинг ҳаёт ва ўлим оралиғидаги кураши ётади.

Қадимги туркий адабиёт намуналари турли дин ва оқимлар таъсирида яратилганини эътибордан соқит қилмаган ҳолда, бу адабиётга буддавийлик динининг ҳам алоҳида таъсири борлигини айтиб ўтиш керак. Марказий Осиёга кириб келган буддавийлик ўз адабиётини яратди. Будда тарихий шахс сифатида талқин қилинади. Будда сўзи санскритча Буддаҳа — нурланган деган маънони билдиради. Будда қадимги ҳинд афсо-

наларида айтилишича, инсониятни азоб-уқубатлардан халос қилиш учун пайдо бўлган. Дастлаб, ягона таълимотга эга бўлган буддавийлик кейинчалик ўн саккизта мактабга бўлиниб кетади. Милоднинг биринчи асрида эса, бу таълимот хинаяна (кичик аравача ёки нажот топишнинг тор йўли), махаяна (катта аравача ёки нажот топишнинг кенг йўли) оқимларига ажралган. Ламалар ва йогалар фаолиятининг асосида ҳам буддавийлик таълимоти ётади. Будда таълимоти асосида тўрт олий ҳақиқат ётади. Булар: 1) азоб-уқубат ҳақидаги таълимот; 2) азоб-уқубат сабаблари ҳақидаги таълимот; 3) азоб-уқубатлардан халос бўлиш ҳақидаги таълимот; 4) азоб-уқубатлардан қутқаришнинг нажот йўллари топиш ҳақидаги таълимот. Сўнги таълимот ечими «Нажотнинг олижаноб саккизлик йўли»да тақводорлик эътиқоди, қатъияти, сўзи, иши, турмуш тарзи, тақводорликни орзу қилиш, тақводорлик фикру хаёли билан яшаш тарзида кўрсатиб ўтилган.

Буддавийликнинг мақсади нафақат одамзод, балки бутун мавжудотни қутқаришга қаратилган. Қадимда туркий халқларда шомонийлик дини етакчи дин бўлгани учун буддавийликнинг ҳамма қонун-қоидалари туркий халқларга сингиб ўтмаган. «Олтин ёруқ» достонининг шуҳрат топишига ундаги барча мавжудотни қутқариш ғоясининг етакчилиги сабаб қилиб кўрсатилади. Зеро, инсониятнинг тараққиётида, айниқса, ҳаёт ва ўлим муаммосига муносабатнинг изчил ривожиди буддавийлик динининг айрича аҳамияти бор. Бу дин таъсирида яратилган асарлар кўп бўлмаса-да, борлари ҳам муайян хулосалар чиқариш учун етарлидир. Гап шундаки, буддавийлик динида ўлим ваҳимали эмас, одамзотнинг қайта-қайта дунёга келишининг воситаси сифатида анлангани учун уни оддий ҳол дея қабул қилинган. Албатта, ўлимни оддий ҳолат деб англаш ислом динида ҳам мавжуд, бироқ, бу жараёнга табиий деб қараш инсондан муайян тайёргарликни талаб қилади. Худди шу каби ўлимнинг табиий шартлигини англаш учун буддавийликнинг тўрт муҳим босқичини билиш зарур бўлган. Бу тўртта босқични ўзида мужассамлантирган таълимот махаяна таълимоти бўлиб, биз бу таълимотнинг бадиий ифодасини «Олтин ёруқ» достонида учратамиз.

Достон X асрда Бешбалиқ шаҳрида хитой тилидан қадимги турк тилига таржима қилинади. Унгача ҳам «Олтин ёруқ» асари буддавийликка эътиқод қўйган туркий қавмлар орасида машҳур бўлган. «Олтин ёруқ» ўнта афсонани ўз ичига олган бўлиб, «Шаҳзода ва барс» афсонасида буддавийликнинг моҳияти янада ёрқин кўринади.

Достондаги уч ака-ука қиссаси, айниқса, кичик уканинг ўзини фидо қилиш эпизодларида буддавийликнинг асосий ғояси ифода этилади. Кичик ука Мағастви Бўдисатв мақомига эришган. Бўдисатв — келгусида қайта туғиладиган Будда дея талқин қилинади. Уч ака-уканинг оч ва ҳолсиз барсни кўргандаги суҳбати уларнинг буддавийликнинг қай мақомида турганлигидан огоҳ этади:

«...Тўнгич шаҳзода иккала инисига: «Эй, иниларим, мен бугун жуда-жуда кўрқяпман, мени ваҳима босяпти. Тагин бу ариқ ичидаги ёвуз ҳайвонлар бизга шикаст етказиб юрмасин», дейиши билан будда таълимотидан беҳабарлиги англашилади.

Иккинчи шаҳзоданинг: «Эй ака, мен эса жонимни асрагим келмай-

ди. Бизга биродарлардан айрилишдек ғам-ташвиш бўлмаса, деб қўрқаман», дейиши билан буддавийликнинг биринчи олий ҳақиқатига мансублиги англашилади. Биринчи олий ҳақиқатга кўра, севган одамдан ажралиш азоб ҳисобланади. Шунинг учун у севган оға-инисидан ажралгиси келмайди. Энг кичиги — Мағастви: «Мен ҳеч қўрқув сезмаяпман. Жондан айрилишдек ташвишим ҳам йўқ», дейиш билан унинг буддавийликнинг тўртинчи олий ҳақиқатига мансублиги англашилади. Бунга кўра, бу мақомга эришган инсон нажот топиш йўлини билади, яъни, Бўдисатвга айланади, Шунинг учун унинг оч қолган барсга ўз жонини ихтиёрий фидо қилиши бўдисатвлик деб талқин қилинади. Мағаствининг жонини қўрқмай, ўз ихтиёри билан фидо қилиши буддавийликдаги жоннинг танадан кўчиб юриши, қайта дунёга келиш, аниқроғи реинкарнация ҳодисаси мавжуд деган қараш билан боғлиқ. Реинкарнация таълимоти Ҳиндистон динлари — брахманлик, ҳиндавийлик, буддавийликда, шунингдек, монизм, орфизм, пифогоризм, платонизм таълимотларида, кўпгина сўфийлик тариқатлари, христиан дини черковининг дастлабки руҳонийлари, ислом динининг шиа оқимидаги исмоилийлар фирқасининг имомия, нусайрия каби шаҳобчаларининг баъзиларида тўлиқ, баъзиларида қисман эътироф этилган. Реинкарнация инсон руҳининг ўлмаслиги, қайта туғилиши, яъни, танадан-танага кўчиб юриши ҳақидаги кўҳна диний, фалсафий таълимот бўлиб, унга кўра, инсоннинг ўзи жисмоний ўлса ҳам унинг руҳи деб аталмиш аслияти ҳеч қачон ўлмайди. Белгиланган мукамалликка эришмагунча бошқа танада қайта-қайта бу машаққатли дунёга келаверади. Бу таълимот ҳозирда ҳам Ҳиндистон динларида мавжуддир. Аммо, Ислом динида реинкарнация ҳодисаси инкор қилинади. Айтиш мумкинки, Исломгача бўлган давр туркий адабиётида динлар хилма-хиллиги кўзга ташланади. Бу ҳолат, табиийки, яратилган адабиёт намуналарида ҳам ўз муҳрини қолдирган.

*Илӛс Исмоилов,
ТДПУ талабаси*

Асар қимматини оширувчи восита

Ҳар бир ӛзувчи асар ӛзаӛтганида, ифодаламоқчи бӛлган умумлашма фикрлари ўқувчи томонидан ўзи истаганидек тушунилишини хоҳлайди ва бунга асар давомида ҳаракат қилади. Чинакам сўз санъаткорлари асарларининг аксариятида шу мақсадларни юзага чиқариш учун бир восита ишлатилганлигини кўриш мумкин. Бу шундай воситаки, биринчидан ўқувчига «кўмаклашса» иккинчидан ӛзувчига «кўмаклашади».

Эпиграф кўпчилик назариӛтчилар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Баъзилар уни «олд сўз» дейишса, баъзилар «асар ғояси» дейишади.

Эпиграф, грекча — «эпиграпхе» — ӛзув сўзидан олинган. Қадимги Грецияда қабр тошларида ӛзилган шеърларни шу тушунча билан ифодаланган. Кейинчалик бирор асар ӛки халқ оғзаки ижодидан олинган мақол, ҳикматли сўз, шеърый парча ӛки иборанинги бошқа бир асар ӛхуд унинг бирор қисми бошида келтирилишига нисбатан «эпиграф» тушунчаси ишлатила бошланди. У, албатта, асар моҳиятига «мос руҳ»да бўлиши шарт. Эпиграфни баъзи адабиӛтшунослар «асарнинг сюжетдан ташқари унсури» деса, баъзи адабиӛтшунослар «композиция воситаси» дейишади. Эпиграф сюжетдан ташқари бўлиши мумкин эмас, чунки сюжетни ташкил ӛтувчи воқеа ва ҳодисалар асар мазмунини ташкил ӛтади. Ваҳоланки, эпиграф асарнинг мазмун моҳияти билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун эпиграфни сюжетдан ташқари унсур дея олмаймиз. Уни шартлилик асосида «композиция воситаси» дейиш мумкин, яъни, асарни композицион жиҳатига кўра, композиция воситаси бўла олиши мумкин, аммо, эпиграф, биринчи навбатда, асарнинг мазмун-моҳиятига дахлдор ва асарни тўлиқ англашимиз учун хизмат қилувчи воситадир. Эпиграф дейилганда, биз, умуман насрий ва шеърый асарлардаги ӛки бирор-бир ҳикоядаги мазмун ғояни мухтасар ифодалай оладиган фикрни — эпиграфни назарда тутишимиз лозим. Зеро, эпиграфни қайси турдаги ва қандай ҳажмдаги асарга кўйилишида тафовут йўқ. Эпиграф ким томонидан айтилганлиги, яъни, шахсининг аниқ ва аниқмаслиги жиҳатидан икки турли бўлади:

1. Шахси аниқ эпиграф;
2. Шахси ноаниқ эпиграф.

Бу ўринда, шуни айтиш керакки, эпиграфда шахсининг аниқ ӛки аниқмаслиги унинг қимматига таъсир қилмайди. Эпиграфни шакли, тузилиши жиҳатидан уч хилга ажратиш лозим:

1. Эпиграф «оддий гап» кўринишида бўлиши мумкин. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги: «Ота қарғиши мисоли ўқ, у охиратда эмас, шу дунёнинг ўзида нишонга тегди» ӛки Чўлпоннинг «Улуғ йўловчига» шеърдаги: «Дунёга ишлаш учунгина келганман», кабиларни кўрсатиш мумкин.

2. Эпиграф «мақол, ҳикматли сўз ва ибора» тарзида намоён бўлади. Асқад Мухторнинг «Доғ» ҳикоясидаги: «Осмонга туфласанг юзингга тушади», каби.

3. Эпиграфнинг бу хили, асосан, «шеърый парча» кўринишида бўлади. Бу хилдаги эпиграф айтилганда, халқ кўшиқларидан олинган парчалар ҳам тушунилади. Масалан Абдулла Қаҳҳорнинг «Қизлар» ҳикоясидаги:

«Тойчалар кишнашади, от бўлдим деб, Келинлар йиғлашади, ёт бўлдим деб», сингари. Бу уч хилдаги эпиграфлардан энг кўп қўлланиладигани мақол, ҳикматли сўз ва ибора кўринишидагилардир. Бунинг ўзига хос сабаби бор: бундай эпиграфлар йиллар, асрлар давомида ҳаётда ўз тасдиғини топган умумлашмалик моҳиятига эга ва улкан фалсафий фикрларни ўзида жамлаган бўлади. Бежизга халқимиз мақолни: «Фикрлар қаймоғи», деб атамаган. Шунинг учун бу хилдаги эпиграфлар асар моҳиятини очишда, асарга эпиграф танлашда энг маъқули ҳисобланади.

Эпиграфлар ғоявий — бадиий қимматли восита сифатида қўлланилиш ўрнига кўра икки турли бўлди:

- а) Асар бошида қўлланилувчи эпиграфлар;
- б) Бобларнинг бошида қўлланилувчи эпиграфлар.

Асарнинг бошида келишига кўра, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги: «Ҳамал келди, амал келди», эпиграфи; бобларнинг бошида келишига кўра, Асқад Мухторнинг «Чинор» романи бобларига қўйилган эпиграфлар ўзига хос. Масалан: «Буни фақат икки киши кашф этади, учинчиси ким бўлса ҳам ошиқча» ёки «Энг даҳшатли йиртқич қуён», кабиларни кўрсатиш мумкин.

Эпиграфларнинг мана шу икки кўриниши борасида чалкашлик бор. Баъзилар бобларнинг бошида келишини фақат ўша бобнинг моҳиятига тааллуқли, деб изоҳлайди. Аслида эса, ундай эмас. Негаки, бобларнинг моҳияти йиғилиб асарнинг яхлит мазмунини ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, боблардаги эпиграфлар ҳам асарнинг яхлит мазмунига алоқадор бўлади.

Эпиграф жуда қимматли восита. Унинг қимматли восита эканлигининг яна бир сабаби шундаки, у асар қимматини оширса оширадики, туширмайди. Бундан ҳар қандай фикрни, ҳар қандай асарга қўйиш мумкин деган янглиш фикрга келмаслик керак. Агар эпиграф ва асар бир-бири билан уйғун ҳолатда бўлмаса, эпиграф «оппоқ юздаги қора доғ» бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Шу боисдан, эпиграфдан фойдаланишда моҳирлик, синчковлик каби бир қатор сифатлар талаб қилинадики, уларга, албатта, эътиборли бўлишимиз лозим.

Биз юқорида эпиграфнинг «мақол, ҳикматли сўз ва ибора» кўринишидаги тури энг кўп қўлланиши ва унинг сабаблари хусусида мулоҳазаларни айтиб ўтган эдик. Масалан, шунақанги лўнда хикматли сўзлар ёки мақоллар борки, уларни ҳамма биледи ва ҳамма фойдаланади. Агар бундай ҳикматли сўзларга барча кишилар ишонишмаганида эди, улар асрлардан-асрларга ўтиб келмаган бўларди. Рус танқидчиси Н. Добролюбов айтганидай: «Халқ донишмандлиги, одатда, ҳикматли сўзларда ифодаланади». Шундай экан, инсон тафаккури ва тажрибасининг ўлмас хазиналари минг йиллар оша сўзларда жонланади ва абадий яшайди. Биз мана шундай «ўлмас хазиналарга» нисбатан хурмат кўрсатишимиз лозим.

Юқоридаги мулоҳазалардан чиқариладиган хулоса шуки, эпиграф қўллаш ҳам бир санъат. Бу санъатдан эса фақатгина ҳақиқий сўз санъаткорларигина фойдалана олиши мумкин. Умуман, адабиётда афористик руҳдаги фикрларнинг кўплиги бу ижобий ҳолат, албатта. Бу хусусда Ж. Морлей шундай дейди: «Ҳикматли сўз ва афоризмлар — чинакам ҳаётий донишмандлик ва адабиётнинг мағзи эканини, ҳикматли сўз ва афоризмларга бой китобларгина кўпроқ наф беришини унутмаслик керак. Одамлар китоб ўқиётганда, асосан, шу ҳикматли сўзларни излашлари зарур». Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, асарларда умумлашма, фалсафий, афористик руҳдаги хулосаларнинг кўплиги асар қимматини оширади. Бу ўринда, умумлашма фикрлар ёки эпиграфлар тўғрисидаги Ж. Свифтнинг «Кўчирмалар, нодир фикрлар ва шу сингарилар кўп қиррали шишага қиёс — улар ёзувчиларнинг асарларида сочилиб ётган ақл, билим ёғдуларини ўқувчи онгида ўзгача куч ва жонли тарзда мужассамлаштириб беради», деган мулоҳазаси ўринли.

Эпиграфнинг асосий вазифаларидан бири эса мана шундай, яъни, асарда сочилиб ётган ақл, билим ёғдуларининг умумий ва асосий жиҳатларини жамлаб, ўқувчининг онгида «жонли тарзда» гавдалантиришдан иборатдир. Шунинг учун ҳам эпиграф «асар қимматини оширувчи восита»дир.

*Жаҳонгир Раҳмон,
ТДПУ талабаси*

«Шоҳ Эдип»да инсон фожиаси

Буюк юнон драматурги, шоири Софокл ўзининг «Шоҳ Эдип» трагедиясини бундан 2500 йил аввал яратган. Асарни ўзбек тилига атоқли шоир ва ёзувчи Асқад Мухтор ўгирган. Мазкур асар ўзининг шакли ва мазмуни жиҳатидан ўша давр юнон адабиётида кенг тарқалган ва трагедия йўналишида яратилган асарлардан кўп ҳам фарқ қилмайди. Хусусан, антик давр юнон трагедияларига маъбудлар билан боғлиқ мифлар, ривоят ва афсоналар асос қилиб олинган. Бундай хусусиятни «Шоҳ Эдип»да ҳам яққол кўриш мумкин. Шу билан бирга, ўша давр трагедияларида Хорнинг фаол иштироки ва унинг воқеалар ривожига деярли таъсир этмаслигини таъкидлаш жоиз. Асар парод, стасим, эписодий, эскод каби трагик қисмлардан ташкил топади. Бу анъаналар бугунги кун трагедияларида ҳам сақланиб қолган.

Софокл ўзининг «Шоҳ Эдип» трагедиясида тақдирда ёзилгани рўй бермаслиги мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Юнон мифологиясида Фива шаҳрининг шоҳи Эдип Софокл асарининг бош қаҳрамони сифатига айланган. Афсонага кўра, подшоҳ Лай фарзанд кўргач, ўғлинг улғайиб ўз отаси, яъни, сенинг қотилинг бўлади ва ўз онасига уйланади, деган башоратдан қўрқиб, уни тоққа ташлаб келишни буюради. Бола у ерда йиртқичларга ем бўлиши керак эди. Аммо у омон қолади. Топиб олинган болага кўшни давлат подшоҳи Полиб Эдип деб исм беради. Эдип улғайиб бошига тушажак қисматдан хабар топади ва ўз тақдирдан узоқларга қочади. Чунки, Эдип ҳақиқатдан беҳабар бўлиб, ўзини Полибнинг ўғли деб биларди. Аслида эса, ўша даҳшатли башоратни амалга ошириш учун ўзи қочаётган қисмат сари яқинлашиб борарди. У Фива шаҳрига келиб ўз отаси — Лайнинг қотилига айланади, Фива халқини даҳшатли офатдан қутқариб, тахтга ўтиради, ўз онасига уйланади...

Воқеалар ривожининг кейинги қисмларида ҳақиқий инсон фожеасига дуч келамиз. Тақдирнинг чигал тугунлари Эдип ҳамда Иокаста образларида ўз ечимини қидиради. Софоклнинг маҳорати шундаки, Эдип ҳамон ҳақиқатни билмас, худоларнинг башорати ёлғон чиқди, дея қаттиқ ишонарди. Лекин авлиё Тиресий унга бор ҳақиқатни айтганда, Эдип уни эшитишни ҳам истамайди, авлиёни ҳузуридан ҳайдаб чиқаради. Шундай бўлишига қарамай, Эдип ҳақиқатни талаб қилади, ўзига зиён қилишини билса ҳам ҳақиқат учун курашади.

Маъбудлар ва худоларнинг айтгани рост чиққач, асар сюжетининг энг даҳшатли воқеалар риштаси айбсиз айбдор Иокастага келиб тақалади. У ювиб бўлмайдиган гуноҳ қилади. Ўз эридан ўгил эмас, эр туғди, ўз

ўғлидан бўлса бола. ҳақиқатни билган Иокаста ўзи учун ҳам, Эдип учун ҳам энг тўғри йўлни танлайди. ўзини-ўзи ўлдирди. Иокастанинг ўлими олдида муаллиф уни шундай тасвирлайди:

*...Ёрини ўлдирган тўнғич ўғлини,
Ўз ўғли кўйнига кирган онани,
Унинг болаларин қарғай бошлади.
Эридан эр тўққан, ўғлидан бола,
Ҳаром чойшабларин йиртиб ташлади...*

Эдипнинг Иокаста жасади ёнидаги ҳолати ўқувчини қаттиқ таъсирлантиради. Ўзини қоҳин даражасида кўрадиган Эдип маъбудларнинг куч-қудрати олдида таслим бўлишдан бошқа чора тополмайди. У Иокастанинг жонсиз танасини кўрганда, на она дея олади ва на хотин деб йиғлай олади. Эдип ўзи туғилган шу машъум тўшакда ўз онасининг ноз-карашмаларига маст бўлиб, Иокастанинг оналик меҳрини кўра олмайди. У ўз ўғилларига оталик ҳам қила олмаган гуноҳкор ака эди. Маъбудлар Эдипни ўз тақдиридан қочганлиги учун ана шундай даҳшатга гирифтор қилади. Эдип, таъбир жоиз бўлса, ўзининг айбини мардонавор тан олади. У Иокастанинг кўйлагидаги олтин тўғноғични олиб, оналик меҳрини ва хотинлик ноз-карашмаларини ажрата олмаган кўзларини ўйиб ташлайди.

*Таъқиқли чиройга қараб ўрганган,
Меҳрли чехрани таний олмаган,
Кўзларнинг кўришга ҳаққи йўқ, асло,
Қилган ёвузлимиз, чеккан дардимни
Кўриши керакмас менинг кўзларим...*

Шунинг учун умрининг қолган бесамар қисмини одамларнинг назаридан йироқда ўтказишга қарор қилади.

Бу — машъум ифволар тўрига тушиб қолган, лекин, ҳеч нарсадан хабари бўлмаган инсоннинг фожеаси. Бу — ўзи зулмга дучор бўлатуриб, тагин устига-устак айбланган одамнинг фожеаси...

Трагедия сўнггида Софокл илгари сурган ғоя Хор тилидан хулоса сифатида янграйди:

— Сен айтгандай бўлди бари, эй танграм!..

*Нуриддин Ўктам,
ТДПУ талабаси*

СЕРҚИРРА ИЖОД СОҲИЛЛАРИ

*Фантастика — бадиий адабиёт
билан аниқ фанларнинг фарзанди.*

Тоҳир Малик

Адабиёт, бу — сўз санъати, адаблар хазинаси, деб аталмиш ноёб дурдона. Одатда, ҳар қандай бадиий асар (унинг қайси жанрга мансублигидан қатъий) назар инсон фикрини юксалтиради. Бу борада фантастика жанрининг ҳам алоҳида ўрни бор. Фантастика сирасида ёзилган асарларда воқелик ўзгача, яъни, киши англаб бўлмас даражада ғайритабиий, инсон зоти ҳайратланарли йўсинда, мавжуд реалликдан фарқли равишда талқин қилинади. Албатта, фантастика дейилганида, кўпчиликнинг тасаввур кенгликларига, энг аввало, фан-техниканинг тараққиёти, улкан роботлар, ҳар хил учар машина ва ҳоказолар ўз кўринишини шоён этиши табиий. Бу бир жиҳатдан тўғри ҳам. Бироқ, асл маъноси юнонча «phantastike» хаёл қилиш, тасаввур (хаёлот) санъати маъноларини беради. қадим-қадимлардан, илмий, адабий тафаккур мутлақо вужудга келмаган замонларда ибтидоий одамларнинг табиатда рўй бераётган ҳодисаларга муносабати ўзларининг тушунишлари, тасаввур қилишлари туфайли фантастик мифлар замирида вужудга келган. Бинобарин, барчамизга маълум бўлган «Ой билан кун», «Азиз момо» каби асотирлар шулар жумласидандир.

Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу жанрнинг бошқа жанрлардан фарқларидан бири, юқорида таъкидлаганимиздек, у ижтимоий реалликдан, мавжуд воқеликдан кескин фарқ қилади. Таниқли ёзувчи, романтизмнинг йирик вакилларида бири — Жорж Станл машҳур реалист — Оноре де Бальзак билан бўлган суҳбатида унга: «Сиз, инсонни ҳаётда қандай бўлса шундай тасвирлайсиз, шундай ёзасиз, Мен эса уни қандай кўришни, қандай бўлишини истасам, ана шу — ўзим истаган тахлитда ёзаман», деганди. Фантастик адабиёт ҳам деярли шундай. Ёзувчи бу ҳаётда нималар бўлишини хоҳласа, қандай кашфиётлар яралишини истаса, ана шу тарзда ёзади. Ёзувчи маълум бир воқеликни, мисолдан олиб қараганда, фан-техниканинг бирон-бир тараққиётини бадиий тарзда, образлар мисолида талқин қилганида, иккисининг натижаси ўлароқ, фантастик асар яратилади.

Бу хусусда, биз ижоди ҳақида мулоҳаза юритмоқчи бўлганимиз, таниқли ёзувчи Тоҳир Малик шундай фикрни билдиради:

«Шу нуқтаи назардан қаралса, фантастиканинг дастлабки намуналарини эртакларда кўрамиз. ўзи учар гиламлар, ойнаи жаҳон каби тасаввур мевалари

эртақлар, афсоналардан ёзма адабиётга ҳам кўчган. Жаҳон адабиётида Гомернинг «Илиада»сида, Овидийнинг «Метаморфоза»сида, Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэл»ида, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ида ва яна шу каби юзлаб асарларда ҳамда «Маҳабҳорат», «Минг бир кеча» каби асарларда фантастика унсурларини учратамиз. Йиллар ўтгани сайин, илм-фан ривожлангани сайин фантастика жанри шаклланиб борди. Бошқачароқ айтилса, илмийлашиб борди. Энди шунчаки «учар гилам» эмас, ўн саккиз минг оламни айланиб чиқа олувчи фазовий кемалар тасвирланадиган бўлди. Энди шунчаки қиёмат эмас, ядро урушининг азобли оқибатлари инсон қисматларининг тасвирлари орқали баён этиляпти. Энди «Бир бор экан, бир йўқ экан», тарзидаги гаплар билан китобхонларни ишонтириб бўлмайди. Ёзувчи йигирма бешинчи асрдаги воқеага ўқувчини ишонтириши зарур. Бунинг учун фақат бадиий адабиётга доир маҳорат эмас, аниқ фанлар тарихи ва келажакидан ҳам билимга эга бўлишлик талаб этилади».

Бироқ, бу жанр фақатгина ўзининг мақсади бўлмиш — ўша илмийлик, фан-техника тараққиёти, роботлар, шарпалар олами, руҳлар билангина чекланиб қолмайди. Балки, унинг тағ замирида инсон ва унинг қалбининг туб-тубларидаги орзулари, истаклари ётади. ҳар бир фаннинг ўзига яраша объекти бўлгани каби, адабиётнинг ҳам объекти мавжуд бўлиб, у инсондир. Юқорида айтилган мулоҳазаларимизга далил-исбот сифатида, биз таниқли адиб Тоҳир Маликнинг «Девона» номли фантастик асари ҳақида бақадри имконият сўз юритмоқчимиз.

Тоҳир Малик детектив, маърифий, ҳажвий ва фантастик жанрда баракали ижод қилиб келаётган адиблардан. Адиб асарлари (деярли, барчаси)да соф инсоний фазилатлар, бир-бирига бўлган меҳр, садоқат, оқибат, муҳаббат,софдиллик каби ҳар бир одамда мавжуд бўлиши мумкин бўлган гўзал хислатларни моҳирона талқин қилишга уринган ва бунга эришган ҳам. Жумладан, фантастик жанрдаги асарларида ҳам. ҳақиқатда меҳр-оқибат деб аталмиш бу ботиний туйғу дунёнинг устуни, кишилар ўртасидаги, уларни бир-бирига боғлаб турувчи кўринмас риштадир Буни Тоҳир Малик «Девона» асарида ҳам алоҳида назар билан тасвир этган. Асар воқеаларининг бир қисми Бухорода, асосий қисмлари эса водий (Булоқбоши, Марғилон, Ёзёвон)да бўлиб ўтади.

Каллаи саҳарлаб соқчилар, жарчилар томонидан Бухоро салтанатида «шаккок» пайдо бўлгани, Вобкент минорасининг устида тик юргани, амир ҳукми билан бугун унинг улкан минорага рўпара этилажаги фуқароларга маълум қилинди. Ниҳоят, оёқ, қўллари кишанланган «шаккок»ни келтирадилар. Баланд бўйли, елкалари кенг, кўзларида ўт чақнаб турган сарпойчан бу одам аравадан бамайлихотир тушиб минора томон юрди. У кишанлар ечилишини ҳам кутмай минора сиртига оёқ қўйди. қалди бир оз қиялашди, кейин ростланди. Кишанларни шарақлатганча тик юриб кетди. Ажабланган халқ ортларига қарамай қочадилар. Фақатгина довдираган икки-уч аскар қолади, холос. Бироқ, «шаккок» ҳаракатларида тажовуз сезилмайди. Кулимсираганча аравага ўтиради. Тагин уни зиндонга олиб кетадилар. Бироқ, эртасига: «Зиндонда ётган одам эмас — иблис! Соқчиларни жоду қилиб, уларни ўзининг ўрнига қўйиб, қочиб қолганмиш», тахлитдаги миш-мишлар оқими шаҳар бўйлаб тарқала бошлайди. Айни палла, шаҳарда алғов-далғовликлар бўлаётганда, осмонда ўша шаккок — сомон йўлидаги Танг сайёраси элчиси Лукн ҳамда шериги Рҳақнинг космик кемалари ўз сайёралари томон учиб борарди...

... Тобора тугаб бораётган Танг сайёраси донишмандлари ўз юртларининг кейинги тақдири ҳақида қайғура бошлайдилар ва Фид исмли бир донишманд симметрия қонунига биноан куёш системасида атмосферасида сув мавжуд бўлган, тангликларга мос келадиган сайёрани топади ва унга ўз элчилари — Лукн ҳамда Рҳақни жўнатади. Сафар йигирма икки йил деганда томомланади ва шу муддат ичида ўз сайёраларига қайтадилар. Бироқ, барибир, икки киши — иккита олам, иккита дунё. Дунёқараш, фикрлаш ҳар хил. Жумладан, бири яхши бўлса, бири — ёмон. Лукнда ерга нисбатан ёмон фикр уйғонади. Бу сайёрани зудлик билан ўзлаштириш керак, фан-техника умуман ривожланмаган, одамлари оми, унинг устига нуқул бир-бири билан уришаверади, деган фикр юритар, у ерда ётган тошнинг фақатгина усти эмас, балки таги ҳам бор эканлигини билмасди, хоҳламасди ҳам. Рҳақ эса, мутлақо бошқа фикрда эди. Унга ердаги одамларнинг бир-бирларига бўлган меҳр-оқибат, муҳаббат, садоқат, вафо каби ботиний туйғуси бошқача таъсир қилади. Ҳолбуки, Тангда бундай ҳолат йўқ, бўлмаган, бўлмайди ҳам. «Юксалиш учун яшаш, яшаш учун юксалиш керак». Уларнинг шиори ана шундай эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмас. Сайёрада деярли дарахт қолмаган. Ҳаттоки, одамлари қушларнинг овозларини ҳам тамомила унутиб бўлишган, дарёда балиқ деган маҳлуқ яшашини ҳам эсдан чиқариб бўлгандилар. Улар фақатгина тараққиёт, тараққиёт, дердилар, холос. Бир-бирига жипслаб қурилган, ҳатто ҳаво юрмас иморатлар, ер кўтармаганлар эса осмонда, учар кемаларида яшардилар. Улар булутларни тўсиб қўйишган. Ер сайёрасининг ҳолатини кўрган Рҳақ ўз юртига қайтганидан кейин бундай ҳолатлар ёқмайди. Чунки ердаги ҳаёт бошқача. Умри битиб қазо қилган одамнинг жанозасига етти маҳалла наридагилар келишади. Тангдачи?

«Тангда муҳаббат уйғонса эди... ерда юрганида кўнглида туғилган бу илинжи унинг тинчини олгани учун муҳаббат ҳиссини қандай уйғотиш мумкин? Тангликлар севишга, севилишга қодирми?» деган саволларга жавоб излар эди.

«Ҳўш ўзинг сева оласанми? Муҳаббат нималигини биласанми? Ерликлар каби муҳаббат йўлида ўзингни қурбон қила оласанми?..» деган саволлар гирдобиди қолар эди. У хотини билан ўтган дамларини, ўғлининг гўдак чоғларини қайта-қайта эслар, ораларидаги муносабатларда меҳр бўлганми, бўлмаганми, аниқлашга тиришарди. Муҳаббат уйғонган тақдирда муносабатларнинг қандай ўзгаришини чамаларди. Ҳар қанча ўйламасин, жумбоқларга ҳар қанча жавоб изламасин, пуч хаёллардан нарига ўта олмас эди. Ерликларнинг ҳис-туйғулари бошқача эди...

У фақатгина ўзининг ясси кемаси ичидаги ген камерада ерликларга мослаштирилган қиёфаси билан эмас, балки қалби билан ҳам мослашиб бўлганди.»

Юқоридаги мулоҳазаларимизни хулосалайдиган бўлсак фантастик асарлар дидактик асарлар билан бир қаторда инсонларни софдилликка, эзгуликка чорлайди. Буни биз мухтасар фикр юритган Тоҳир Маликнинг биргина асари мисолида ҳам кўриш мумкин.

МУЛОҲАЗА

Амриддин Икромов,
ТДПУ талабаси

«САККИЗИНЧИ МЎЪЖИЗА»ГА ИХЛОС

Китоб - эзгулик манбаи, сафарда йўлдош, уйда энг яқин дўст, доно маслаҳатчи ва бебаҳо бойлик.

Дунёда тирикликнинг маъно-мазмунини фақат китобдан топган қанчадан-қанча одамлар яшаб ўтган, шу боис ҳам уларнинг ҳаёти мукамалликка йўғрилган «Мен учун дунёдаги энг қимматбаҳо жой отнинг эгари бўлса, замонимнинг энг ажойиб суҳбатдоши китобдир», деган экан ўнинчи асрда яшаган алломалардан бири-Ал Мутаннаби. Чиндан, инсоннинг маърифатли бўлиб шаклланишида адабиёт ва билимнинг ўрни беқиёс. Буларнинг ҳар иккаласи эса фақат китобда мужассамдир.

Ҳақиқий адабиёт асарлари ўқувчи қалбига миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳини сингдиради. Чунки, китоб ўқиётган одам асар қаҳрамонларига эргашиб инсон қисмати ҳақида фикрлайди. Тафаккур дунёси кенгайди. Ўзини ёмон иллатлардан сақлайди. Асар қаҳрамонлари ҳаётини кузатиб, уни таҳлил қилганида, худдики, ижодкор ўша инсоннинг ҳаётини, бошидан кечиганларини шу китобда ёритиб берганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун халқимиз китоб кўтарган одамдан ёмонлик кутмайди. Бироқ, кейинги вақтларда одамларнинг тезкор ахборотга эҳтиёжи кучайгани учунми, оммавий ахборот воситалари кўпайиб кетганиданми, китобга нисбатан эътибор сусайгандек. Аммо, тиниқ тафаккурли инсонлар бадиий адабиётга ҳамisha эҳтиёж сезганлар ва шундай бўлиб қолади.

Китоб, аслида, ахборотларни, улкан ғоялар, бадиий тафаккур унсурлари ва билимларни ўзида сақлаш ҳамда тарқатиш, инсонни мукамал шакллантириш воситаси бўлиш билан бир қаторда, билимлар тарғиботи ва тарбия асоси ҳисобланади.

Мулоҳазаларимиз мобайнида, дастлаб, китоб ҳақида қисқача тарихий далиллардан маълумотлар келтирсак Китобнинг пайдо бўлиши, албатта, ёзувнинг тарихи билан боғлиқ. Ёзувнинг барча хусусиятлари кўп жиҳатдан китоб тузилишини белгилаб беради. Қадимги Миср, Рим, Юнонистон ва Ўрта Осиёда тош, пальма дарахти барглари, сопол ва бошқа материаллардан тайёрланган бўлиб, уларнинг оғирлиги бир неча килограммгача етган. Милоддан аввалги II асрга келиб китоб материали сифатида пергамент (тери)дан фойдаланиш кенг расм бўлган. Дастлаб бундай китобларни ўрама ҳолда сақлаганлар. Хоразмда милоддан аввалги дастлабки минг йилликнинг биринчи ярмида вужудга келган зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»нинг қадимий нусхаси ҳам ўн икки минг мол терисига битилганлиги барчамизга маълум.

Қадимги Римда II-IV асрлардан бошлаб ҳозирги китобларнинг варақлари сингари буклаб ва тикиб тайёрланган, бир-бирига бириктирилган муқовали китоблар пайдо бўлган.

Китобнинг қудратли қурол эканлиги ҳамма замонларда тан олинган. Инсон камолотида китобнинг ўрни улугъ ёзувчилар, шоирлар, олимлар томонидан энг гўзал ифодалар билан эътироф этилган.

Инсоннинг маънавиятини юксалтириш, уни билимли, ақлли, тарбияли қилиб тарбиялашда китобнинг ўрни жуда каттадир. Айниқса, ҳозирги пайтда тенгдошларимиз орасида эшитамиз, гувоҳи бўламизки, баъзиларнинг фикрлаш доираси тор эканлигининг, ҳаёт ҳақида қарашлари енгил-елпи эканлигининг гувоҳи бўламиз. Буларнинг ҳаммаси инсонга маънавий озуқа берувчи китобга бўлган қизиқиш ва интилишнинг пастлигидан далолатдир.

Китоб мутолаа қилган инсон ҳеч қачон кам бўлмайди, ҳаётда қоқилмайди. Китобга ошно бўлган инсондан ҳеч қачон ёмонлик чиқмайди. Чунки, у китоб орқали ҳаётнинг паст-баландлигини, аччиқ-чучуклигини, азоб-уқубатларини англаб етади ва атрофидаги одамларга эзгулик уруғини сочишга ҳаракат қилади. Мана бу инсоннинг китоб мутолаа қилган жараённинг бир томони.

Иккинчи томони эса, китобга ошно бўлган инсон кучли билим соҳиби саналади. Яъни, у илмнинг изидан, унинг охириги нуқтасигача боришдан тўхтамайди. Бу сирадаги инсонда билим олишга бўлган қизиқиш юқори бўладики, лекин ҳеч қачон пасамайди. У олган билимлари ила ўзини ҳар томонлама кўрсатишга, ўз мавқеига эга бўлишга интилади.

Бир киши бир донишманддан фарзандим хурсанд бўлиши учун нима совға қилсам яхши бўлади, деб сўрабди. Донишманд шундай жавоб берибди: «Агар унга қанд берсанг, боланг бир кун хурсанд бўлади, аммо, эртасига унинг таъмини унутади. Агар ўйинчоқ олиб берсанг, бир ҳафта хурсанд бўлади-ю, кейин ташлайди. Сен унга тулпор, от мингиз, бир ойдан кейин уни қирчанғи қаторида кўради, янги иморат-уй қуриб берсанг бир йил хурсанд юради, кейин уй ҳам эскиради. Сен агар фарзандим доимо хурсанд бўлсин десанг, халтасига китоб солиб қўй, ана шунда у бир умр бахтли бўлади».

Инсон тараққиётининг энг олий нуқтасига етиб борганида ҳам, барибир нафис туйғуларга, гўзал ҳиссиётларга эҳтиёж сезаверади. Чунки, инсон қалби буларсиз яшаши мумкин эмас.

»Менинг ҳамма билган нарсаларим китобда жамланган», деган экан улугъ файласуфлардан бири. Шундай экан, ҳар биримиз китобга ошно бўлишимиз, уни севишимиз, ардоқлашимиз ёлғиз қолган пайтларимизда сирлашимиз, дўст бўлишимиз, энг асосийси, уни қадрлай билишимиз ва унинг гўзаллигидан баҳраманд бўлишимиз керакдир. Одамзоднинг кўнгли, руҳи доимо гўзалликка талпиниб туради. Гўзаллик эса, меҳр-муҳаббатда, одамийликда, севгида, дўстликда кўринади. Китоб ана шу туйғуларни ифодалаш воситаларидан биридир. Инсон вужуди озуқага муҳтож бўлганидек, қалби ва руҳи ҳам доимо ғизога эҳтиёж сезади. Китоб - қалб ва руҳни таъминлайдиган озуқа. Қолаверса, китоб шундай бир хазинадирки, ер асролмаганни у асрай олади. Китоб ўтда ёнмас, сувда чўкмас бебаҳо хазинадир. Шундай экан, бу хазинадан баҳраманд бўлайлик, кўпроқ китоб ўқийлик, қалбимизга яқин борайлик.

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

*Мўйдинжон Йўлдошев,
журналист*

ФУРҚАТНИНГ НОМАЪЛУМ АСАРИ ХУСУСИДА

Фурқат ўзбек адабиёти ва маданияти тарихидаги машҳур сиймолардан бири бўлиб, унинг номи халқимиз томонидан ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинади. Фурқат қолдирган бой ижодий меросдан маданиятимизни ривожлантиришда муҳим манба сифатида фойдаланилмоқда. Ўз замондошлари Муқимий, Завқий, Комил Хоразмий, Аваз Ўтар каби забардаст шоирлар қаторида туриб қизгин ижод қилди, шеър, мақола ва мактубларида халқпарварлик, ватанпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди.

Кўқонда майда савдогар оиласида таваллуд топган. Фурқат мактабда бошланғич маълумот олган. У ёшлигидан адабиёт намуналарини севиб ўқий бошлади. Айниқса, Фаридуддин Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий, Фузулий асарларига жуда қизиққан. У араб ва форс тилларини ўрганган. Ун тўрт ёшида Кўқон мадрасасига ўқишга киради.

Фурқат йигирма уч ёшида Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона)га бориб, тоғаси билан биргаликда савдо иши билан шуғулланади.

Кейин Тошкентга келиб, икки йил шу ерда яшайди. Тошкентда ўтган икки йил унинг ҳаётида ва ижодида чуқур из қолдирган десак, хато бўлмас.

Фурқатнинг бир қатор, хусусан, «Илм хосияти», «Рояль тўғрисида», «Гимназия», «Театр ҳақида» шеърлари айнан шу йилларда яратилган.

Шоир илмнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақида сўзлаб, шундай мисраларни ёзади:

*Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилнинг муроди илм бирла.
Кўнгулларнинг сурури илмдандур,
Кўрар кўзларнинг нури илмдандур.
Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор.*

1891 йилда Фурқат Самарқандга боради ва у жойдан чет элларга йўл олади. Шоир Туркия, Юнонистон, Булғория, Миср мамлакатларида бўлади. 1894 йилдан Ёрқентда истиқомат қила бошлаган. Шоир 1891 йилдан то умрининг охиригача ватанжудоликда яшашга мажбур этилди. Туркистон генерал-губернаторлигидаги мустамлакачи тўралар оддий халқ орасидагина

эмас, ҳатто Фурқатнинг энг яқин дўстларида ҳам гўё у дунёни саёҳат қилиб юрибди, деган таассурот туғилишига эришган эдилар. Аслида, бу саёҳат эмас, мажбурий ватанжудолик эканини, ундан қутулиш ҳайрат-афзо тилсимдан қутулишдек чорасиз эканини Фурқат 1903 йилда марғилонлик дўсти Тошболтага йўллаган мактубида қуйидагича ифодалаган эди:

*Борурман, гар қутулсам, бу тилсими ҳайрат-афзодин,
Етиб имдод ҳолимга жамъии муддаолардин.*

Гарчи Фурқат абадий ватанжудоликка маҳкум этилган бўлса ҳам ҳамиша она юртининг, халқининг гам-ташвиши билан, унга манфаат келтириш иштиёқи билан яшади. Ёрқентда «Туркистон вилоятининг газети»га обуналар уюштирди, муаллимлик фаолиятини давом эттирди, хитой ва уйғур халқлари тарихи, маланияти, урф-одатлари ҳақида асарлар яратиб, нашр эттирди.

Унинг «Бу нечук савдо?» «Адашганман», «Айлай десам», «Суратинг», «Ёр истаб», «Лаҳза-лаҳза» сингари кўплаб ғазал ва мухаммасларида Ватандан айро тушган шоир қиёфаси намоён бўлади. Бу шеърлар Ватанни соғинган, унга талпинган шоирнинг фарёдидек янграйди, гўё.

Муҳтарам ўқувчиларимиз ва Фурқат ижодига қизиқувчи мутахассислар эътиборига ижодкорнинг кўпчиликка яхши маълум бўлмаган ва шоирнинг тўплам (девон, танланган асар)ларига киритилмаган бир асари хусусида сўз юритамиз.

Фурқат хитой халқи турмуш тарзидаги муҳим ҳамда ибратли кўпгина жиҳатлар билан ўзбек ўқувчиларини таништирмақ мақсадида, «Қавонди Чин ва умуроти сиёсий» («Чин қоидалари ва кўрқитиш ишлари») номли асар ёзганди. Мазкур асар «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган.

Асарда муаллиф оила, ота-она, бобо-буви, ака-ука, эгачи-сингил, дўстлар, қўни-қўшничилик, ахлоқ-одоб масалалари ҳақида сўз юритадики, бу масалалар ҳозирги турмуш тарзимизга, урф-одатларимизга ҳамоҳанглиги билан ғоят ибратлидир. Ота-она ва фарзандлар муносабати хусусида, жумладан, Фурқат бундай ёзади:

«Ота-она ўғул ва қиз фарзандини яхши тарбиятлар бирла боқиб, илм ва ҳунар таълим бериб, мол ва пулини нисор қиладур ва охири умрида мулк ва ашёлар мерос кўюб кетадур. Бас, лозимдурки, ўғул ва қизлар ота-оналарига ўрунлиқ вафо қилмоқни бажо келтуруб, одам маросимини кўргузмоқликдур, ўғул-қиз ҳар ҳолда ота-онасининг меҳр-муҳаббатини хотирида маҳкам тутмоғликдур ва ота-онасини либос ва хўрак воситаси бирла хизмат еткуруб, аларни эҳтиёт қилмоқликдур. Ва, яна, ўғул бола хотун олса, ота-онасига вафо қилмоқни ул хотунуга таълим бермоқликдур. Ва, агар келин қайинота ва қайинонасига вафодорлик қилмаса, гуноҳ ўғулга бўлғай. Ва, агар ўғулни ўз онаси вафот бўлиб, отаси бошқа хотун олса, анда ҳам ўз онасига вафо қилғондек вафо қилмоқлиги лозимдур. Агар ота-онаси вафот қилса, мол ва пулини тутмай, такфин, тажғизиятини шойиста айлаб дафн қилмоғлик лозимдур.

Эр киши хотунига мардона бўлмоғлик, хотуни соҳибжамол бўлсун ва хоҳ баднамо бўлсун, бир кўнгулда бўлмоғлик. Агар баднамо хотун олиб қолса, тақдирнинг иродасига бўйинсунмоғликдур. Агар хотуни қайинота ва қайинонасига густоҳлик қилса, анга аввал насиҳат қилиб

иккинчи танбеҳ қилмоғликдур. Ва, агар қиз бола куёвга тегса, хоҳ ганий бўлсун ва хоҳ фақир бўлсун, ўз бахт-толеидин кўрмағлик, агар фақир куёвга тегиб қолса бедиллик қилмай, насиб бўлса, яхши кун кўрамиз деб яхши ният қилмоғликдур. Ва, қиз бола қайинота ва қайинонасини ўз ота-онасига ўхшаш кўруб, аларнинг хизмат ва фармонида бўлмоғлик ва либос ваажҳидин фақир куёвни ҳижолат қилмасликдур...»

Фурқат мазкур асарда дўст танлаш усуллари, дўстлик қонун-қоидаларига амал қилиш хусусида ҳам кенг тўхталади ва ғоят қизиқарли фикрларни баён қилади:

«Бир кишини бир киши дўст тутарда рост сўзларни ароға солиб аҳду-паймон боғламоқлик зарур. Аввал керакким, валогухар ва содиқул қавм, вафодор кишини дўст тутқай. Агар дўсти номурод ва фақир бўлиб қолса, аввалгидек муомала қилиб, балки зиёдароқ лутфу шафқат ва меҳру садоқат кўргузмоғликдур. Агар дўсти вафот бўлса, узотиб, анинг аҳли авлодидин хабар олмоғлик, агар дўсти ямон иш қилса, насиҳат қилиб қайтармоғлик, агар дўсти дармонда бўлса, пул ва мол бирла дастгир бўлмоғлик, агар дўсти бир ишга буюрса, хаттул имкон саъй ва кўшиш бирла бажо келтирмоғлик ва агар ул ишдин ожиз келса, мулойимлик бирла аро баён қилмоқликдур. Ота-онасига ва оға-инисига вафо қилмоғон одамни дўст тутмоғайким, бегона кишига, албатта, вафо қилмайдур».

Ушбу асар «Туркистон вилоятининг газети» 1905 йил 22 декабр, 1906 йил 1, 15 январ ҳамда 22 феврал сонларида босилган. 22 феврал сонисидаги қисм охирида «бақияси (давоми) бор» деб газетхонларни умидвор қилгани ҳолда, уни босишни тўхтатиб қўйган. Бироқ газетанинг шу тўрт сонисида эълон қилинган қисмининг ўзи ўқувчиларга кўп нарса беради ва уларда олижанобликни тарбиялашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Фурқатнинг Туркистон матбуотида эълон қилинган ушбу охириги асари унинг юртдошларига сўнгги совғаси сифатида алоҳида қимматга эгадир.

Кўқон

Сафар Кокилов

ҲАЖВИЯЛАР

ТАВСИФНОМА

Кичкина хонада бақалоқ, тепакал, кўзойнакли одам — касаба уюшмаси раиси ниманидир ёзиб-чизиб ўтирибди. Олдига оч сариқдан келган, ўрта бўйли, сочларига оқ оралаган, қоринчаси дўмпайган кимса аста салом бериб кирди. Раис бош кўтармай сўради:

— Хўш, хизмат?!

— Тавсифнома берсангиз деган эдим. Тез олиб кел, дейишяпти.

— Ўзинг ёзиб ол-да. Менга нега келдинг?

— Қандай? Ёзиб оламан?

— Шундай. Тавсифномани ўзинг ёз, мен қўл қўйиб бераман. Нима, кўрмаганмисан? Ҳамма ўзи ёзади. Биров сенга ёзиб берармиди? Тавба! Эй, менга қара, ким сени яхши билади? Ўзинг-да, албатта... Ма, ручка, қоғоз. Ўтир. Ёз. Менга ҳалақит берма фақат.

Ходим раис қаршисига ўтирди-да, ручка олиб қоғоз устига энгашди.

— Хў-ўш, тафсиф-но-ма... Берилди ушбу ...

Ходим ручканинг бошини тишлаб пича ўйлаиб турди-да, сўнг раисга қаради.

— Раси бова?

— Хўш, яна нима?

— Раис бова, мен фаолиятимда ўзимни қандай кўрсатдим?

— Қандай? Ҳеч қандай. Нима хохласанг шундай деб ёзавер.

— Иш фаолиятида ўзини ёмон кўрсатгани йўқ деб ёзсам бўладими?

— Тавба! Ким шундай деб ёзади. Бу ахир тавсифнома-ку, галварс. Ёз, жуда яхши деб ёз...

— Хўш-ш, ўзига беркитилган вазифани... — Ходим яна ёзишдан тўхтаб ниманидир ўчириб-ёзаётган раисга қараб қолди. — Узр, раис бова, бир секунд вақтингизни оламан яна. Айтинг-чи, мен ўз вазифамни қандай бажаряпман? Сизнингча?

Раис бош кўтармасдан қайта сўради:

— Қандай дейсанми? Ҳа-а, ҳеч қандай. Э-э, ёзавермайсанми яхши деб. Мунча кўп гапирасан-а? Индамай ёзсанг-чи, ҳалақит беряпсан.

— Узр, демак, ўз вазифасини яхши бажаряпти. Шундайми?

— Уф-ф, қаерда шундай деб ёзганини кўргансан. Ёз, сидқидилдан жуда яхши бажаряпти деб ёз. Ким кўриб ўтирибди, сенинг ишга бир келиб, бир келмай ичиб юришингни.

— Ҳа-я, тўғри айтасиз. Хў-ўш, раис бова, «жамоа ўртасида обрўйи унча ёмон эмас» десам бўлармикан-а?!

— Қанақа обрў? Сенда обрў деган нарсанинг ўзи борми? Тавба, тавба! Қайси гўрдан келдинг ўзи? Менга ҳалақит беряпсан, ахир.

— Нима деб ёзай бўмасам?

— Уф-ф, бир тафсифномани ёзишни билмайди-я. Йигирма йил ишлаб...
Ҳе, ўргилдим сендан. Яна тагин бу аттестация топширмақчи эмиш... Ёз...

Раис ишини тўхтатиб, айта бошлади.

— Интизомлилиги ва талабчанлиги билан ўз жамоаси орасида обрў қозонган. Ақл-заковат талаб қиладиган ҳар қандай ишда ўзини кўрсата олади, дадиллик билан ҳаракат қилади. Ёздингми? Хўш, маъмурият томонидан бир неча марта ҳайфсан... Э-э тўхта, бир неча марта ташаккурномалар олган. Ўз ишининг ўта устаси, жуда билимдон. Хўш-ш, ёз, у ҳар ишда ташаббускор, журъатли, тўғри сўз ва маънавий етук инсон. Хи-хи-хи, агар кўп ичиб, кўчада ағанаб ётганини айтмаса, хи-хи-хи, буни ёзма-е, ҳазил бу, ҳазил. Хўш, ёздингми? Хў-ўш, яна нима қолди? Ўз ўртоқларига меҳрибон, ғамхўр. У тенги йўқ олижаноб одам. Оиласининг суянчиғи... Айтганча, хотининг билан ярашдингми? Ёки ҳали ҳам хотининг болалари билан отасиникидами?

— Келди, келди. Ярашдик. Хўўп, оиласининг таянчи деб ёздим, кейинчи...

— Кейинми? Бўлди-да шунчаси. Нима, депутатликка сайланармидинг? Бор-йўғи касбига лойиқлиги тўғрисида аттестациядан ўтиш учун шу ҳам бўлаверади. Тугатдингми? Хўп, опкел, қўл қўяман...

Раис гажакдор қилиб қўл қўймоқчи эди... Аммо афтини бужмайтирди ва қоғозни ирғитди.

— Войбу-у, бу нима ёзув? Ким айтади сени олий маълумотли ходим деб. Бор, қайтадан ёзиб кел. Анови компьютерчига айтсанг, чиройли қилиб кўчириб беради.

— Э-э раис бова, мен кечикиб кетаман. Қўл қўяқолинг энди.

— Йўқ, бўмайди. Бунақа ажи-бужи ёзувга мен ҳам, корхона бошлиғи ҳам қўл қўймаймиз. Компютерда ёздириб кел. Бор-бор. Вақгимни олма. Ҳе ўргилдим сендақа...

Ходим норози қиёфада хонадан чиқиб кетди. Раис эса яна ёзишга тушди.

— Хў-ўшш, ўн йилдан бери шу корхонада касаба уюшмаси раиси бўлиб ишлаб келмоқда. Жамоа орасида алоҳида ҳурматга эга... У тўғри сўз, кўзбўямачиликка тоқати йўқ, ўта принципиал одам... Хўш-ш...

МАЖЛИС

Бўлим бошлиғимизнинг момоси ўлиб қолиб, жанозасига кетар чоғи мендан илтимос қилди.

- Акажон, илтимос, кечқурун менинг ўрнимда мажлисга қатнашиб келсангиз.

- Бирон нарса сўраб қолмайдими?

- Қе, сиздан ҳеч нарсани сўрамайди. Бизда иш яхши кетяпти.

Фақат йўқлама вақти «борман» деб қўйсангиз бўлди. Бирон китоб оборинг, зал охирида ўқи-иб ўтирасиз. Илтимос, ёрдам қилинг...

Бўлим бошлиғи илтимос қилиб турганда йўқ деб бўладими. Мендан бирон нарсани сўрамаса, нимадан кўрқаман. Дадил бўлиб кечқурун бордим.

Золда одам тирбанд. Бўш жой кам. Ниҳоят бир четдаги стулга ўтириб, атрофимга қарасам, бари таниш одамлар: туман бош ҳақими, СЭС бош врачлари, бўлим бошлиқлари, мактаб директорлари, ўқитувчилар ва ҳатто маданият уйининг директори бир-икки артистлар билан келган. Махалла раислари котибларини эргаштириб юрибди. Анча-мунча милиса ҳам бор.

Қа-а, бугун қандайдир маданий-маърифий мавзуда мажлис бўлса керак, чунки бу ерга келган-ларнинг аксарияти зиёлилар эди.

Бир-икки таниш ўқитувчи билан кўришиб сўрашдим.

- Қа, духтур, авваллари биз сизни кўрмас эдик. Кепсиз-да...

- Қа-а, келдик. Бўлим бошлиғимиз илтимос қилган эди. Ёшанинг ўрнига...

- Қа-а, яхши, яхши. Сизларда ишлар яхшими ўзи? Тагин емаган сомса учун пул тўлаб юрманг, духтур ака, - деб улар кулиб қўйишди.

Бизда иш яхши деб қўйдим-у, лекин ичимдан зил кетдим. Оббо, Қодиров тушмагур-эй, сиздан сўрамайди деган эди-ку, бу ерда са-вол-жавоб бўлади дейишяпти. Билганимда-ку, тайёрланиб, бўлим кўрсаткичларини ўрганиб келардим.

Мажлисни туманимизга вилоятдан вакил сифатида беркитилган тепакал, йўгон гавдалик, бурни сўппайган одам ўтказадиган бўлди. Баъзи амалдорлар икки ёнда жимгина ўтиришибди. Бир пайт вакил қўлидаги аллақандай рўйхатга қараб одамларни бирин-кетин тўрға-за бошлади. Жимлик, пашша учса билинади.

Аввал олдинги қаторда ўтирган туман бош ҳақими турди.

- Ишлар қандай кетяпти? - сўради вакил. - Камчиликлар йўқми?

- Йўқ. Бугун сувни тугатдик.

- Назоратни сусайтирманг.

Бош ҳақим касалхоналар канализацияси аҳволи тўғрисида гапирдимикан? Унча тушунмадим.

Яна кимнидир турғазишди. У олдинда ўтирган одамнинг елкаси-га суянганча чайқалар эди. Қамма пиқиллаб кула бошлади

- Сиз ўзи бирор кун ҳушёр келасизми? - деди вакил қовоғини

уйиб. - Бунинг ишда қолиш-қолмаслиги ҳақида вилоятга чиқиш керак.

Қайсидир қишлоқ мактаби директори бир оз ранги ўчиб қадростлади.

- Қой, домулло, нега ҳалигача пахтангни сувдан чиқармадинг?

Қойнаҳой булар мактабида тажриба ер майдонига пахта экилган бўлса керак-да. Вакилшуни сўраяпти шекилли. Қаранг-а, раҳбарлар ҳамма нарсдан хабардор, ҳамма нарса билан қизиқишади-я. Директор нимадир деб тўнғиллаган эди, вакил дағдаға қилди:

- Ишласанг тўғри ишла, эпламасанг аризангни ёз!..

Мен ҳамон ҳеч нарсани англамай ўтирардим. Қандай мажлис бўлиши керак ўзи? Икки соатдан бери фақат духтурлару ўқитувчиларни сўроққа тутишадими-ей.

- Қачон мажлис бошланади? - деб сўрадим ёнимда ўтирган ўқитувчидан. У пастга энгашиб:

- Шу мажлис-да, - деб кулди.

Шу пайт нигоҳлар ўзимга қадалганини сездим.

- Ишлар қандай кетяпти, ўртоқ духтур? - деди дабдурустан вакил менга ўқрайиб. - Духтирмисиз ўзи?

- Қа, дўхтурман. Ёттиз йилдан бери ишлайман.

- Хўп, ишдан гапиринг.

- Ишимиз яхши. «Тез ёрдам» машиналаримиз бариси соз. Яқинда гилдиракларини алмаштирдик. Касал чақирғига ўз вақтида боряпмиз. Шикоятлар тушмаяпти.

- Хў-ў, духтур, сендан касални кимсўраяпти? - дедивакил менга ғазаб билан тикилиб.

- Унда нимани сўраётисиз?-дедим мен ҳам бўш келмай.

- Ие, бу гарангми? - деб вакил ёнидагиларга қараб қўйди. - Қой, дўхтур, касалингни ишхонангга бориб даволайсан. Бу ерда сен бизга, ўзингга беркитилган фермер хўжаликларидаги аҳвол тўғрисида ахборот бер. Галланг ўсиши қандай? Гул даврида дори берилдими? Пахтани навбатдаги сувдан чиқардиларингми? Сувни шарбат усулида беряпсизларми? Менга ана шулардан гапир, ўртоқ дўхтур.

- Тушунмадим. Бу маълумотларни пахта, галла эккан фермерлардан сўрамайсизми? Мен дўхтур бўлсам!

- Ие, бу ўзи осмондан тушганми? Ким чақирди сени бу ерга? - вакил бир менга, бир бош хақимга қараб кўзларини олайтирди.

- Қодирибни ўзи қани? - деди бош хақим типирчилаб.

- Момоси ўлиб қолибди.

Орқа томондан биров пиқирлаб кулиб юборди.

- Сиз нега келдингиз?

- Илтимос қилувди, ўрнига келдим-да. Қаердан билибман...

- Қе-е, шундай демайсизми, дўхтур, - сал мулойимлашди вакил ва бидирлай кетди: - Сиз ўзи ёшингиз анчага борган одам экансиз, билишингиз керак-ку. Бўпти. Биринчи марта индамаймиз, янаги гал яхши тайёрланиб келинг. Беркитилган фермер хўжаликка боринг, даласи билан танишинг, керак бўлса ўша ерда ётиб ухланг, амалий ёрдам қилинг.

Бошимга таёқ теккандай карахт бўлиб жойимга чўкдим. Бир кул-гим келади, бир жахлим чиқади.

Мажлис аччиқ ичакдай чўзилди. Пахтани сувга бостириб захлат-ган бир-икки мактаб директори ва бир касалхона терапия бўлими бошлиғига ҳайфсан эълон қилинди. Бир артист ишдан ҳайдалди. Пахта кўчатлари текис ўсиб чиқмаганлиги учун чигитни экмай сотган деган гумонда бир мактаб директори иши прокуратурага оширилди.

Мажлис тугаб ташқарига чиққаннимизда соат тунги учни кўрсатаётган ва хўрозлар қичқираётган эди.

**„Шарқ юлдузи“ журналининг ушбу сони „Ўқитувчи“
нашриёт-матбаа ижодий уйи ҳомийлигида нашрга
тайёрланди ва чоп этилди**

„Ўқитувчи“ НМИУ дарсликлар, қўлланмалар, болалар катталар учун турли бадий ва илмий-оммабоп адабиётлар бошқа турдаги хилма-хил китоблар чоп этиш, шунингдек, турли матбаа маҳсулотлари — дафтарлар, альбомлар, кундаликлар, плакатлар, турли хил қоғоз маҳсулотлари, таклифномалар, буклетлар, юбилей папкалари, реклама-ахборот босма маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган замонавий матбаа техникасига эга бўлиб, буюртмаларни тез ва сифатли бажарилишини кафолатлайди.

Манзил: Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30- уй. „Ўқитувчи“
НМИУ. Тел: 244—92—65 // Тошкент, Юнусов
даҳаси, Муродов кўчаси, 1- уй.

Савдо ва маркетинг бўлими: 224—04—12

Факс: 224—05—61

Интернет сайт:

E-mail: info @ oqituvchi.uz

Web-site: www.oqituvchi.uz